

Akvamaniler.

En undersøkelse av 21 figurformede håndvannskanner i metall fra middelalderen med tilknytning til Norge.

Masteroppgave i kunsthistorie

av

Sille Kasin

Faglig veileder: Mona Brammer Solhaug

Universitetet i Oslo

Institutt for filosofi, idé- og kunsthistorie og klassiske språk

Seksjon for kunsthistorie, vår 2008

SAMMENDRAG

Oppgaven er en gjenstandsbasert undersøkelse av 21 akvamaniler fra middelalderen. Målsettingen har vært å bidra til en samlet og mer helhetlig forståelse av dem og deres betydning. 19 befinner seg i museer i Oslo, Bergen, Trondheim, Arendal og København, mens to er gått over i privat eie. Gjenstandene er ikke tidligere *samlet* undersøkt og katalogisert.

To funksjonskontekster er kjent. Fra 1100-tallet var akvamaniler i bruk som vannkar i liturgien. De ble også benyttet av hoff og adel i forbindelse ved rituell måltidsvask. Denne doble anvendelsen kompliserer forståelsen av dem. Likheter mellom den rituelle bruken gjør at samme motivtyper kan ha vært brukt både i profane og sakrale miljøer. Vektleggingen av *renselse* fremfor hygiene understøtter dette. I Norge kan bruken være en parallell foreteelse.

Akvamanilene er i kopperlegeringer og er støpt à cire perdue. Røntgenbilder og undersøkelse av gjenstandene avdekker aspekter ved produksjonen. Kjente dekortechnikker er benyttet. Graving og pusling dominerer. Gjenstandene er importstykker som primært er blitt til i tyske produksjonssentra. Skandinaviske håndverkere hadde kunnskap om teknologi og metallurgi, men produksjon av akvamaniler er ennå ikke påvist. 4 eller 5 eksemplarer kan ha vært tiltenkt profan bruk.

Akvamaniler fra 1100- 1500-tallet er representert. Følgende typer inngår: ridder til hest, løve, hjort, vær, fugl, enhjørning og griff. Typologiseringen bekrefter at løvetyper dominerer. Funn indikerer at 10 gjenstander sannsynligvis kan omdateres. Få av dem kan gis absolutt datering og følger derfor en relativ kronologi. De eldste vitner om nær forbindelse til orientalske kulturområder. Akvamaniler ble imidlertid raskt et produkt av vestlig kultur. Likhetene mellom akvamanilemotiver og sigiller, samt heraldiske dyrefigurer bekrefter dette.

Akvamaniler kan ha blitt brakt hit til landet gjennom etablerte handelskanaler. Forbindelsen med kontinentet var tett allerede før Hansaforbundet opprettet kontor i Bergen i årene før 1350 og fikk nær kontakt både med geistlighet og adel. 15 er innkommet fra privat eie. 7 antas å ha vært i kirkelig bruk, men antallet kan være høyere. 4 har sekundære inskripsjoner som indikerer eierskifte. Endringer i funksjonskontekst og eierskap er sannsynligvis knyttet til bruddet med Roma og kirkesalget i 1720 – 1725. 10 bærer spor av sekundære bearbeidinger. Mange har vært brukt til lysestaker i etterreformatorisk tid.

Mange av motivene har orientalske røtter. Alt ble ikke forsøkt forstått. Mytiske og magiske aspekter spilte større rolle enn i vår moderne verden, og enkelte har vært tillagt apotropaiske egenskaper. Akvamanilene ble brakt inn med en intensjon for å bli brukt i en dobbel kontekst, som del av et verdensbilde der deres ikonografi passet inn. Like fullt kan det være riktig å tone ned akvamanilenes ikonografiske betydning.

INNHALDSFORTEGNELSE

Sammendrag

FORSKNINGSOMRÅDET

Gjenstandene.....	5
Problemstilling og metode.....	6
Forskningshistorikk.....	9

ANALYSE OG DISKUSJON

KAPITTEL ETT: TYPOLOGI.....13

1.1	Formtyper.....	13
1.2	Formtyper i denne undersøkelsen.....	15
1.3	Formtyper – grupper og undergrupper.....	15
1.4	Fremtredende trekk.....	18
1.5	Datering.....	18
1.5.1	Tidligere forskeres dateringer.....	18
1.5.2	Dateringer i denne undersøkelsen.....	19

KAPITTEL TO: PRODUKSJON.....35

2.1	Om produksjon generelt.....	35
2.1.1	Materialer.....	35
2.1.2	Støpeteknikker.....	37
2.1.3	Verksteder.....	39
2.2	Produksjon av akvamanilene i denne undersøkelsen.....	40
2.2.1	Støpeteknikk à cire perdue.....	40
2.2.2	Skader og utbedring i forbindelse med produksjonen.....	44
2.2.3	Bearbeiding av metalloverflaten.....	45
2.2.4	Reproduksjon.....	46
2.3	Dekor og dekorteknikker.....	47
2.3.1	Dekorteknikker.....	47
2.3.2	Dekor før og etter støping.....	49
2.3.3	Inskripsjoner.....	50
2.3.4	Ornamentikk.....	51

KAPITTEL TRE: FUNKSJONSKONTEKST.....54

3.1	Profan bruk.....	54
3.2	Liturgiskbruk.....	58
3.2.1	Litterære kilder.....	58
3.2.2	Illustrasjoner.....	59
3.2.3	Liturgi.....	60
3.3	Forholdet mellom profan og liturgisk bruk.....	64
3.4	Transformasjon.....	70

KAPITTEL FIRE: IKONOGRAFI.....73

4.1	Akvamanilemotivene.....	73
4.1.1	Akvamanilenes hovedkorpus.....	73
4.1.2	Akvamanilenes hanker.....	80
4.1.3	Akvamanilenes utløpsrør.....	83
4.2	Symbolikk.....	83

SAMMENFATNING AV UNDERSØKELSEN.....92

APPENDIKS

- 1. TOPOGRAFISK KART**
- 2. TABELLER**
 - Tabell 1: Fylkesvis oversikt over funnstander med antall
 - Tabell 2: Formtyper og antall
 - Tabell 3: Undergrupper
 - Tabell 4: Datering hos tidligere forskere
 - Tabell 5: Dateringer i denne undersøkelsen
 - Tabell 6: Gjenstander med ny datering
 - Tabell 7: Røntgenundersøkelse og gjenstandsundersøkelser
 - Tabell 8: Funksjonskontekst og gjenstandenes historie
 - Tabell 9: Gjenstander og illustrasjoner
- 3. ILLUSTRASJONER**
 - A: Illustrasjoner – typologi
 - B: Illustrasjoner – produksjon
- 4. ORDLISTE**
- 5. KATALOG**

BIBLIOGRAFI

FORSKNINGSOMRÅDET

Gjenstandene

Denne masteroppgaven er en undersøkelse av i alt 21 akvamaniler fra middelalderen. 17 av gjenstandene som inngår i undersøkelsen, befinner seg nå i fem ulike norske museumssamlinger. To eksemplarer er innkjøpt til Norge i nyere tid, og er inkludert i undersøkelsen, fordi de dateringsmessig passer inn. Den en av disse gjenstandene er, sammen med et annet eksemplar, nylig solgt videre til privat eie, men inngikk inntil dette i en museal samling i Oslo. To av akvamanilene som er katalogisert og diskutert i oppgaven, er nå i Nationalmuseet i København. Disse eksemplarene ble hentet til Danmark i 1770-årene, men befant seg i Norge i middelalderen. Jeg har derfor også valgt å inkludere disse to.

20 av disse figurformete håndvannskannene i kopperlegering er alle importstykker fra presumptivt tyske produksjonssentra. Én av dem kan være fra Dinant, men dette vites ikke sikkert. Gjenstandene er støpt ved hjelp av cire perdue teknikk i perioden fra 1100- tallet og utover på 1400- og 1500- tallet. Som samlet gruppe, er akvamaniler de første hulstøpte gjenstander i Europa etter antikken. De såkalte *Rotgiesser* eller *Rotschmiede*, som var gjørtlere som spesielt arbeidet med kopperlegeringer, stod sannsynligvis for produksjonen av dem.

Fra middelalderen er to ulike funksjonskontekster kjent. Dels ble akvamanilene benyttet som liturgiske vannkar, *vasa non sacra*, i kirkerommet under feiringen av messen, og dels ble de brukt som staselige vannkar ved spisebordet i private hjem. I dag befinner eksemplarene som inngår i undersøkelsen seg i følgende samlinger:

Aust-Agder Kulturhistoriske senter, Arendal	=	AAM
Bergen museum, de kulturhistoriske samlinger	=	BM
Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo	=	C
Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, Oslo	=	OK
Nasjonalmuseet, København	=	DNM
Vitenskapsmuseet NTNU, Trondheim	=	T

Problemstillinger og metode

Et stykke på vei er denne masteroppgaven et grunnforskningsarbeid. Dette får implikasjoner for valg av både problemstilling og metode.

Det har så langt vært begrenset kunnskap og informasjon som følger de 21 gjenstandene som inngår i denne undersøkelsen. Selv om flere utenlandske forskere interesserer seg for akvamaniler som gjenstandsgruppe, er lite tidligere skrevet om dem i Norge og i Skandinavia. Det som tidligere er kjent om dem, kommer rent bortsett fra korte henvisninger i aktuell utenlandsk forskningslitteratur og et par norske publikasjoner om enkelte av gjenstandene, stort sett fra sparsomme nedtegninger om innlevering eller funnsteder, samt i form av kortfattet informasjon på museale arkivkort.¹ Deler av denne er mangelfull eller divergerende. Enkelte opplysninger har også vist seg å inneholde feil. En god del usikkerhet har derfor vært knyttet til disse 21 gjenstandene.

På bakgrunn av ovennevnte, er den overordnede problemstillingen for denne masteroppgaven som følger:

- *Kan en mer inngående undersøkelse av 21 utvalgte akvamaniler av middelaldertype bidra til økt kunnskap om dem?*

For i best mulig grad å kunne komme frem til en mer samlet og enhetlig forståelse av de 21 akvamanilene i undersøkelsen og deres betydning, vil det være naturlig å undersøke fire ulike aspekter ved dem. Disse er typologi, produksjon, funksjonskontekst og ikonografi og vil bli viet ett kapittel i oppgaven hver.

Kapittel ett, *Typologi*, er relatert til følgende to underproblemstillinger:

- *Er akvamaniler fra både 1100-, 1200-, 1300-, 1400- og 1500-tallet representert også i denne undersøkelsen?*
- *Bør tidligere dateringer av gjenstandene i undersøkelsen revurdere i tråd med nyere forskning?*

Flere av gjenstandene som inngår, er allerede katalogisert av Otto von Falke og Erich Meyer i 1935.² Selv om deres dateringer langt på vei fortsatt har validitet, kan en viss omdatering i tråd med nyere forskning vise seg å bli riktig. De 21 akvamanilene har så langt ikke *samlet* vært typologisert og datert. Dette er derfor målsettingen med innledningskapittelet. En summarisk skissering av typenes opprinnelse og historisk kontekst, en komparativ analyse mellom eksemplarene i denne undersøkelsen og et lite utvalg andre

¹ Se Bendixen 1889, Berg Ludvigsen 1977, Grieg 1969, Heggveit 1998, Klüwer 1960 og Nicolaysen 1866. For utenlandsk litteratur, se Falke & Meyer 1935, Hütt 1993 og Mende 2006.

² Falke & Meyer 1935.

eksemplarer i kombinasjon med en oppsummerende diskusjon relatert til den enkelte akvamaniles typologi og datering, utgjør hovedelementene i denne delen av oppgaven.

En undersøkelse av gjenstander fra beslektete grupper, samt studier av akvamaniler i andre materialer som for eksempel leire, ville ha vært nyttig og svært relevant. Gjenstandsgruppen akvamaniler har mye til felles med andre metallarbeider fra middelalderen. Mange akvamaniler i andre materialer enn kopperlegering er bevisste kopier av eksemplarer i metall.

I kapittel to, *Produksjon*, ønsker jeg å undersøke de rent produksjonsmessige aspektene ved akvamaniler for best mulig å kunne danne meg et bilde av middelalderssamfunnets tekniske nivå. Ingen forskere i Skandinavia har så langt valgt å se nøyere på produksjonen av akvamaniler. Utgangspunktet for arbeidet med dette kapittelet har vært følgende underproblemstilling:

- *Hvilke produksjonsmessige håndverksteknikker er anvendt på de 21 akvamanilene i undersøkelsen?*

Typologisering og datering av gjenstandene hører nøye sammen med produksjon. Kunnskap om produksjon og bearbeiding av gjenstandene bidrar til økt forståelse av akvamaniler som gjenstandsgruppe. Vurdering av gjenstanders datering og proveniens kan langt på vei gjøres på grunnlag av stilkriterier alene, men dersom det praktisk hadde latt seg gjøre, ville jeg ha ønsket å få foretatt en metallurgisk undersøkelse i tillegg. En slik analyse ville ha kunnet avdekke interessante aspekter i forhold til metallurgi og produksjonssteder. Analysen og diskusjonen av de 21 akvamanilene ville da ikke bare ha vært tuftet på gjenstandsgransking og skjønnsmessig vurdering av stilkriterier alene.

En undersøkelse av kjernematerialet kunne også ha vært interessant å gjennomføre. Mens metaller stort sett ble importert og eksportert, ble materialene til kjerner og kapper som brukes under støpeteknikk *à cire perdue*, sannsynligvis hentet lokalt.

Kapittel tre omhandler *funksjonskontekst*. Akvamanilenes opprinnelige funksjonskontekst har i beskjeden grad vært gjenstand for tidligere skandinaviske forskeres interesse. Gjennom å studere hva akvamanilene kan ha blitt brukt til, dannes bilder av ulike behov hos menneskene som benyttet dem som bruksgjenstander. Samtidig gir en slik tilnærming kunnskaper om holdninger og ideer hos individene som gjorde bruk av dem.

Underproblemstillingene som er utgangspunkt for arbeidet med kapittelet, er følgende:

- *Hva kan undersøkelsen av de 21 akvamanilene fortelle om deres funksjonskontekst?*
- *Hva viser undersøkelsen om forholdet mellom profan og liturgisk bruk?*
- *Kan undersøkelsen bidra til informasjon om akvamanilenes opprinnelse i Norge?*

Lite er tidligere publisert om akvamanilenes *ikonografi* i Skandinavia. Kapittel fire er derfor viet dette emnet og er nær tilknyttet det ovennevnte. Det er naturlig å ta utgangspunkt i gjenstanders funksjonskontekst, for å kunne få en forståelse av deres ikonografiske innhold. Samtidig vil det også være interessant og relevant å se nærmere på hva man generelt har tillagt akvamanilemotivene av meningsinnhold, tatt i betraktning at alle motivene er transformert, ikke bare fra andre gjenstandsgrupper, men også fra andre kulturområder. Jeg velger derfor først å redegjøre for aktuelle motiver i forhold til hovedkorpus, hanker og utløpsrør, og drøfter deretter aspekter ved symbolikk. Følgende underproblemstillinger danner utgangspunkt for kapittel fire:

- *Kan gjenstandenes ikonografi belyse deres funksjonskontekst?*
- *Er det riktig å tillegge eksemplarenes ikonografi absolutt vekt?*

I et forsøk på å besvare de ovennevnte spørsmålene, har jeg først og fremst undersøkt gjenstandene selv. De 21 stumme kildene inneholder intet uttrykt budskap, men forteller indirekte mye som levinger. I tillegg til å granske gjenstandene i Oslo, Bergen, Trondheim og Arendal, har jeg foretatt studiebesøk i Nationalmuseet i København, der to av akvamanilene som inngår i undersøkelsen nå befinner seg. 18 av de 21 akvamanilene i undersøkelsen er målt og veid.³ Velvilligst har jeg innhentet tillatelse til å fotografere disse gjenstandene til studiebruk. Jeg har også sett på akvamaniler i Victoria and Albert Museum og British Museum i London, i Germanisches Museum i Nürnberg, samt i katedralmuseet i Aachen for best mulig lære å skjerpe blikket og skaffe meg et sammenlikningsgrunnlag.

Som det vil fremgå nedenfor, har jeg latt to av gjenstandene, kat. 1 Helgeland og kat. 13 Heddal røntgenfotografere. Dette ble utført høsten 2005, før Peter Barnets og Pete Dandridges arbeid var kjent og forelå i publisert form.⁴ Til tross for at disse røntgenbildene med tilhørende analyse og diskusjon nå dessverre ikke lenger er innovative i

³ To av gjenstandene i undersøkelsen befinner seg nå i privat eie, og jeg har dessverre ikke hatt tilgang på disse. Jeg har heller ikke fått anledning til å måle og veie akvamanilen som nå er i Aust-Agder Kulturhistoriske senter i Arendal.

⁴ Se Barnet & Dandridge 2006. Deres undersøkelse omfatter akvamanilene i The Metropolitan Museum of Art i New York, samt et par innlån.

forskningsøyemed, velger jeg å inkludere dem og vektlegge dem i det følgende. Bildene er med på å belyse funnene mine på en god måte, og Barnet og Dandridges arbeid gir et godt utgangspunkt for komparativ analyse med gjenstandsmaterialet i USA.

Som nevnt ovenfor, er målsettingen med kapittel ett å typologisere og datere akvamanilene i undersøkelsen. I forbindelse med dette arbeidet ligger Falke og Meyers oppsett til grunn. Gjenstandene er imidlertid ikke delt inn i typer i henhold til antatt produksjonssted, da en slik typologisering krever metallurgiske analyser i tillegg til vurdering basert på stilkriterier alene. Utarbeidelsen av en katalog med 21 oppføringer og illustrasjoner til studiebruk har vært en sentral del av arbeidet. Den er organisert i henhold til typer, men typene er ikke kronologisk presentert, da arbeidet med dateringen av gjenstandene har pågått kontinuerlig. Katalogen er plassert sist i appendiks.

I appendiks inngår foruten katalogdelen også et topografisk kart, åtte ulike tabeller, illustrasjoner av akvamaniler til sammenligning, illustrasjoner som viser forhold knyttet til produksjon, røntgenbilder av kat. 1 Helgeland og kat. 5 Sundby gård, samt en ordliste. Underveis i prosessen har mag.art Alf Hammervold, gravør Per Valboe, gjørtler Arne Røtzer og pater Ellert Dahl stilt seg til disposisjon som levende kilder. De tre førstnevnte har bidratt med informasjon i forhold til produksjon. Sistnevnte har kommet med innspill i forhold til middelalderliturgi og liturgisk bruk av akvamaniler, og har også åpnet biblioteket i St. Domenicus for meg.

Som det vil fremgå av litteraturlisten og fotnoter, har jeg gjort bruk av både primær- og sekundærlitteratur. Benediktinermunkens Theophilus avhandling om håndverk og håndverksteknikker i middelalderen har vært til god hjelp under utarbeidningen av kapittel to om produksjon. William Durandus og St. Thomas Aquinas har skrevet klargjørende om liturgisk praksis i samtiden. Deler av deres verk har vært verdifull lesing i forbindelse med kapittel tre om funksjonskontekst. Gransking av *Diplomatarium Norvegicum* og *Regests Norvegica* har også vært formålstjenelig. Til hjelp i kapittel fire om ikonografi, har jeg gjenfunnet relevant stoff i middelalderastrologen Guido Bonattis hovedverk. Som det fremgår av litteraturlisten og selve oppgaven, har jeg også benyttet meg av Physiologus og Bestiarene i nettversjoner. I tillegg til litteratur, har jeg også vurdert illustrasjoner av gjenstander i samlinger i utlandet.

Forskningshistorikk

Tidligere forskere har behandlet gjenstandsgruppen akvamaniler i forhold til spesielt tre kunsthistoriske interesseområder. Typologi har tidlig vært et prioritert felt. Andre forskere har

undersøkt ikonografi, mens forskningen i særlig de senere årene har vært mer rettet mot produksjon. Studier av beslektete gjenstandsgrupper foreligger også. Tyske og amerikanske forskere har i stor grad preget forskningen internasjonalt. I tillegg foreligger et par skandinaviske artikler om emnet.

Internasjonal forskning

Fra 1900-tallets første del har interessen for middelalderens akvamaniler vært spesielt stor i de tyske fagmiljøene. Allerede i 1912 inngår studier av akvamaniler i Heinrich Reifferscheids avhandling, *Über figurliche Giessgefässe des Mittelalters*.⁵ Reifferscheid belyser akvamanilenes form og funksjon og har bidratt til verdifull viten om dem. Han ser Orienten som mulig opprinnelsessted for figurformete kanner og er den første som skisserer muligheten for at prototypene fant veien fra islamske kulturområder til Europa med korsfarere på 1100-tallet.

Tidlig i sin forskerkarriere interesserte Otto von Falke seg spesielt for rytterakvamaniler og så disse som den *hervorragendsten Typus der Giessgefässe*.⁶ I 1928 – 1929 ble hans studie *Reiter-Aquamanilien I* publisert. I Otto von Falke og Erich Meyers samleutgave, *Romanische Leuchter und Giesgefässe der Gotik* fra 1935 er typologisering av akvamaniler, samt en katalog med illustrasjoner viet plass. De fleste oppføringene i denne undersøkelsen inngår. I tråd med Reifferscheid ser Falke og Meyer en mulig forbindelseslinje mellom akvamanilene i europeiske samlinger og islamske kulturområder, og trekker frem Hildesheim som hovedsentrum for produksjonen av figurformete metallarbeider.^{7 8}

I *Das Christliche Altargerät in seinem Sein und seiner Entwicklung* som ble publisert i 1932, omtaler Joseph Braun akvamanilene blant andre *vasa non sacra* og vier terminologi, materialvalg, motivtyper, liturgisk funksjon og utbredelse plass.⁹

Chrisitan Axel-Nilssons *An equestrian aquamanile from Vä* fra 1960 har rytterakvamanilen i Mariakirken i Vä som tema.¹⁰ Axel-Nilsson redegjør for mange aspekter ved akvamaniler og interesserer seg spesielt for våpentekniske detaljer. Fritze Lindahl

⁵ Reifferscheid 1912: 3 – 93.

⁶ Falke 1928: 246.

⁷ Hanns Zwarenski imøtegår allerede dette i *Zeitschrift für Kunstgeschichte* nr. 6, 1937: 242-246. Meyer modererer selv også sin tese om Hildesheim som eneste sentrum for produksjon i en publikasjon i 1959. Her blir også Magdeburg trukket frem. Falke

⁸ Verket ble trykket opp igjen under tittelen *Bronzegeräte des Mittelalters Bd. 1* i 1983. Romanske bronsekrusifikser, røkelseskar, vievannskar, relikvieskrin og dørhåndtak skulle inngå i bind 2. På grunnlag av Falkes arbeid kunne Ursula Mende publisere sitt verk *Die Türzieher des Mittelalters* i 1981. Senere har ytterligere to bind om metallarbeider i samme serie blitt publisert.

⁹ Braun 1932: 537-538, 542-543, 547.

¹⁰ Axel-Nilsson 1960: 107 – 136.

fokuserer på typologisering av løveakvamaniler og produksjonssteder i artikkelen *En akvamanile fundet på havets bund*, publisert i 1969, og presenterer her deler av det danske gjenstandsmaterialet.¹¹ Informasjon om kat. 2 Neve gård og kat. 18 Inderøy som nå befinner seg i Nationalmuseet i København, inngår. Disse gjenstandene skal ifølge Lindahl opprinnelig har vært i kirker i Norge.¹² Harald Langbergs artikkel *To ryttere fra Vigsø* har funnet av de to kjente rytterakvamanilene fra Vigsø, Jylland i Danmark som tema. Langberg diskuterer mulig proveniens og funksjon.¹³

Funksjon er også temaet for Michael Hütts doktoravhandling *Aquamanilien. Gebrauch und Form fra 1993*. Hütt interesserer seg for akvamanilenes sosialpsykologiske funksjon og ikonografi og ser ikke gjenstandene som uttrykk for middelalderens kristne tankegods alene.

Tyske Ursula Mende har bidratt med verdifull forskning i forhold til både akvamaniler og andre gjenstandsgrupper i metall. I artikkelen *Nürnberger Aquamanilien und verwandte Gussarbeiten um 1400*, publisert i 1974, presenterer Mende en komparativ ikonografisk og stilkritisk studie av akvamaniler og beslektete gjenstandsgrupper, blant annet dørhammere i kopperlegeringer. Mende bestrider deler av Falke og Meyers forskningsresultater. Dette gjelder spesielt forhold knyttet til datering og produksjon og vil få implikasjoner også for min undersøkelse. I artikkelen *Late Gothic Aquamanilia from Nuremberg*, publisert i 2006, diskuterer Mende forhold relatert til akvamaniler av flammehaletype, produksjonssteder i Nürnberg på 1400-tallet og sene akvamaniletyper med tappekraner og deres funksjon.¹⁴ I artikkelen *Aquamanilien* som ble publisert i 2007, gir redegjør Mende for aspekter knyttet til funksjon, ikonografi og produksjonssteder.¹⁵

Amerikanske forskere interesserer seg også for akvamaniler. William Wixom har publisert klargjørende artikler om emnet, men det virkelige vektige bidraget til forskningslitteratur om akvamaniler kom først i 2006. Katalogen *Lions, Dragons and Beasts. Aquamanilia of the Middle Ages, Vessels for Church and Table* der Peter Barnet og Pete Dandridge figurerer som redaktører og viktige bidragsytere, ble publisert i forbindelse med en utstilling i New York. I tillegg til Mendes ovennevnte artikkel, inneholder publikasjonen en katalogdel med bred diskusjon om produksjon og teknikker med tilhørende metallurgiske analyser og røntgenbilder.

¹¹ Lindahl 1971: 71 – 76.

¹² Kat. 2 Neve gård/ DNM 9094 og kat. 18 Inderøy/ DNM 9093.

¹³ Langberg 1980: 8. Første utgave ble publisert i 1974.

¹⁴ Barnet & Dandridge 2006 : 18 – 33.

¹⁵ Mende 2007: *Auamanilien*.

Forskning i Norge

I forskningsøyemed er akvamaniler lite behandlet, selv om interessen for dem på ingen måte er ny. Enkelte artikler der deler av det skandinaviske gjenstandsmaterialet blir summarisk behandlet, foreligger. I middelaldersamlingens museums katalog fra Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, inngår en omtale av akvamaniler blant andre liturgiske bruksgjenstander.¹⁶ I et særtrykk av *Bergens Museums Aarsberetning, 1890, nr. 4* omtaler Bendix Bendixen syv akvamaniler som befant seg i datidens Christiania.¹⁷ I 1823 presenterer Lorentz Diderich Klüwer kat. 1, 20 og 21 i *Norske Mindesmærker* og inkluderer stentrykk av de tre gjenstandene.

Thor Kielland vier produksjonen av akvamaniler noe plass i verket *Norsk gullsmedkunst i middelalderen*, utgitt i 1927.¹⁸ Kielland drøfter muligheten for at akvamaniler fremdeles kan ha vært utført av gullsmeder på 1200-tallet, selv om gjenstander i uedle metaller og kobberlegeringer nok generelt sett ble produsert av gjørtlere.

Sigurd Grieg bidrar med verdifull informasjon i sin artikkel *Omkring Akvamanilen fra Bærø i Hobøl*, publisert i 1969.¹⁹ Grieg kommenterer blant annet forholdet mellom liturgisk og profan bruk. Temaet for Jorån Heggtveits artikkel *Akvamaniler i Norge*, publisert i 1998, er akvamanilemotiver, liturgisk funksjon og ikonografi.²⁰ Heggtveit har undersøkt akvamaniler i norske museer og konkluderer med at akvamanilemotivene kan ha vært oppfattet som deler av en kristen ikonografi.

I den foreliggende undersøkelsen blir for første gang de 21 kjente akvamanilene i Norge undersøkt samlet med drøfting av deres typologi, produksjon, funksjonskontekst og ikonografi. Målet er å kunne bidra til en mer helhetlig kunnskap om og forståelse av akvamaniler og deres betydning.

¹⁶ Middelaldersalen i Historisk Museum: 60.

¹⁷ Bendixen 1891: 12.

¹⁸ Kielland 1927: 14, 30.

¹⁹ Grieg 1969: *Omkring Akvamanilen fra Bærø i Hobøl*. I: *Kunstindustrimuseet i Oslo, Årbok 1968/1969*.

²⁰ Heggtveit 1998: *Akvamaniler i Norge*. I: Pegelow (red.): *Ting och tanke. Ikonografi på liturgiska föremål*.

ANALYSE OG DISKUSJON

KAPITTEL ETT: TYPOLOGI

1.1 Formtyper

I egen samtid fra 1100-tallet og utover på 1400- og 1500-tallet var akvamanilene ikke pyntegjenstander eller kunstobjekter i vanlig forstand. Disse håndvannskannene i metallegeringer var bruksgjenstander med viktige roller i liturgi og måltidsvask for geistlighet og overklasse, først i det kontinentale Europa og senere også her hjemme i Skandinavia. Men i motsetning til for eksempel grekernes vaser i antikken eller de rituelle bronsekarene under Shang og Zhouh i Midtens Rike, lar ikke akvamanilenes funksjoner seg klart avspeile gjennom formene. Forskere karakteriserer akvamanileformene som upraktiske til sine formål, men observerer like fullt at disse karene både ble funnet egnet til og ble benyttet til rituell håndvask, så vel sakralt som profant.²¹

Ingen skriftlige kilder fra middelalderen belegger *hvorfor* man valgte å ta disse figurformete karene i bruk.²² Fra 1100-tallet synes akvamanilene å ha fortrenget de mer formålstjenelige karene som inntil da hadde rådet grunnen. Drageformete kar, gjenstander i løveform og antropomorfe kar ble da tatt i bruk.²³ Utover på 1200-tallet kom andre former til.

Interessen for dyreformete og antropomorfe kar er universell. I så å si alle både eldre og yngre kulturer finnes eksempler på slike. Allerede under Shang-dynastiet i det gamle Kina er zun-formete kar i stiliserte dyreformer som for eksempel ugle, elefant, tiger eller dobbelvær hyppig representert. Akvamaniler finnes eksempelvis også i primitive afrikanske kulturer.

Mange av akvamanilenes grunnformer lar seg spore tilbake til orientalske kulturområder. Former og motvier som due og påfugl, løve, griff og hjort har for eksempel vandret fra Persia. For middelalderens europeere har akvamanilene med sine til dels nye, fremmede og fantastiske former hatt en umiddelbar appell.²⁴

Tidligere forskere trekker ofte frem det store sammenfallet mellom vestlige og østlige metallarbeider. Når det gjelder former, kan enkelte av de tidligste akvamanilene være bevisste kopier av islamske forbilder.²⁵ Fatimidisk kunst nevnes som en mulig inspirasjonskilde.²⁶ Tre støpte gjenstander i dyreform er av spesiell interesse i forbindelse med studier av

²¹ Falke & Meyer 1935: 65; Hütt 1993: 14.

²² Cf. kap. 3 Funksjonskontekst for utdyping.

²³ Barnet & Dandridge 2006: 10. De tidligste akvamanilene er for øvrig alle tapt.

²⁴ Falke & Meyer 1935: 38.

²⁵ Det eldste islamske eksempelet på en akvamanile er et fugleformet kar i kopperlegering fra 700-tallet. Det befinner seg nå i Hermitagen, St. Petersburg.

²⁶ Bloom 2007: 5.

akvamanilenes former.²⁷ De første akvamanilene som ble produsert i Europa på 1100-tallet, viser også særtrekk som islamske metallarbeider har.²⁸ De eldste eksemplarene har ofte tilløp til enkel, geometrisk overflatedekor. Denne dekoren er risset inn i flaten og avgrenser seg til brystregionene og bena på de dyreformede gjenstandene. Hankedyrene på de alderdommelige akvamanilene har ofte ansats til vinger i tråd med islamske metallarbeider. Hanken avsluttes gjerne i et voluttformet ornament. Planteornamentikk sees også ofte.

Økonomisk, kulturell og kunstnerisk utveksling fant ikke bare sted mellom Europa og Orienten, men også mellom det islamske Spania og det vestlige Europa.²⁹ I flere hundre år representerte al-Andalus et konstant møtepunkt med islamsk kunst og kultur. Mange akvamaniler samt figurformede gjenstander fra beslektede grupper fra 900- 1100-tallet kan attribueres til verksteder på nettopp den iberiske halvøy.³⁰

Fra det første korstoget fant sted i 1099 og videre frem til plyndringen av Konstantinopel i 1204, blomstret utvekslingen av menneskelige ressurser, varer og ideer mellom øst og vest, både via sjøveien og landeveien. En strøm av impulser forflyttet seg i begge retninger.

I middelalderen var orientalsk stil generelt høyeste mote i de øvre samfunnsjikt over store deler av Europa. Alt som kunne oppfattes som utenom det vanlige, det ukonvensjonelle eller det fremmede fungerte som statussymboler.³¹ Handelen mellom øst og vest skjøt virkelig fart gjennom vesteuropeernes forkjærlighet for Østens luksusvarer. Viktige handelspartnere var Levanten, Konstantinopel, og i tillegg Persia, India og Kina. De kirkelige skattkamrene i Europa ble fylt opp med gjenstander fra Østen.³²

Fra 1200-tallet og på 1300-tallet fant man også frem til vestlige forbilder. Akvamaniler av ryttertypen viser store likheter med samtidens rytterfremstillinger på sigillene og overtar grunnkjemaene fra nettopp disse.³³ Akvamaniler av typene griff, panter og enhjørning har også mange likheter med heraldiske figurer, selv om motivene ikke er av vestlig opprinnelse. Grunnformen til akvamaniler av løvetypen kan som nevnt ovenfor, la seg spore tilbake til islamske forbilder, men utvikler seg formmessig etter hvert også i tråd med de heraldiske løveframstillingene. Likheten mellom Heinrich Löwes kjente Braunschweig-

²⁷ Contadini & Camber & Northover 2002: 65-83. Disse er den såkalte Pisa-griffen, Córdoba-hjorten og Mozón-løven. Gjenstandene kan ha vært deler av fontener og er alle fra 1000-1100-tallet.

²⁸ Mende 2007: 166.

²⁹ Store deler av den iberiske halvøy var under arabisk herredømme fra erobringen i 711 og frem til kongedømmet Nasrids fall sent på 1400-tallet.

³⁰ Barnet & Dandridge 2006: 12.

³¹ Jaritz 1986: 26.

³² Barnet & Dandridge 2006: 10.

³³ Falke 1928: 317 – 322. C.f. kap. 3: Funksjonskontekst.

monument fra 1166 og flere av løveakvamanilene er også observert.³⁴ På mange sene typer fra 1400-tallet er alderdommelige, romanske former hentet opp igjen. Produksjonen av akvamaniler i Europa nådde sitt høydepunkt på 1200- og 1300-tallet. Uansett påvirkningskilder, var gjenstandsgruppen da for lengst blitt et produkt av vestlig kultur.

1.2 Formtyper i denne undersøkelsen

Samtlige gjenstander i undersøkelsen er stiliserte utforminger av dyr, inspirert både fra den reelle og den mytiske verden. Fra museumssamlingene som inngår i undersøkelsen, er typene løve, hjort, vær, fugl, enhjørning, griff, samt akvamaniler av ryttertype representert. Som i øvrige europeiske samlinger og i USA, dominerer løven som type. Hele 13 av 21 katalognumre er eksemplarer av løvetypen. Mange av akvamanilene i undersøkelsen er varianter av nettopp denne.

Akvamanileformene minner i stor grad om hverandre. Uavhengig av type har gjenstandene i overveiende grad skjematisk trekk med få spor av individuelt særpreg. Formlikheten mellom korpus på kat. 1 Helgeland, rytterakvamanile, og kat 7 Rike gård, akvamanile av hjortetypen, er for eksempel stor, selv om typene er forskjellige. Førstnevnte eksemplar har videre stor grad av formlikhet med for eksempel kat. 12 Lisleherad, akvamanile av løvetypen fra antatt samme periode. Kat. 16 Høgetveit gård, hjorteakvamanile av en senere type enn kat. 17 Rike gård, har på sin side større grad av formlikhet med løveakvamaniler fra samme tid, enn med den eldre hjorteakvamanilen. Den eneste akvamanilen av typen enhjørning i undersøkelsen, kat. 20 Molde, har også stor formmessig likhet med løver fra perioden. Gjenstander i samlinger i andre europeiske land og i USA viser de samme tendensene. Formanalysen avdekker en tydelig utvikling fra 1100 – 1500-tallet. Denne vil bli belyst nedenfor.

1.3 Formtyper – grupper og undergrupper

Mange av gjenstandene som inngår i undersøkelsen, ble typologisert av tyske Falke og Meyer og senere publisert i standardverket *Romanische Leuchter und Gefässe. Giessgefässe der Gotik* allerede i 1935. I det videre er det langt på vei formålstjenelig å følge deres system for typologisering. Jeg velger imidlertid ikke å dele gjenstandene inn i typer i henhold til antatt produksjonssted, i det en slik typologisering krever nærmere metallurgiske granskinger. På grunnlag av formanalysen, ser det imidlertid ut til at Lübeck, Magdeburg, Hildesheim og

³⁴ Hütt 1993: 65. Hertug Heinrich Löwe var en nøkkelperson i det politiske landskapet på 1100-tallet. Cf. kap. 4 Ikonografi.

Nürnberg kan være de mest aktuelle produksjonsstedene for en del av gjenstandene i undersøkelsen.³⁵ Én av typene skiller seg håndverksmessig ut og kan være produsert i for eksempel Dinant i Flandern.

Undersøkelsen omfatter i alt 21 gjenstander som på grunnlag av form kan deles inn i tre hovedgrupper eller hovedtyper. De fordeler seg innenfor hver hovedgruppe i ulike antall som følger:

Gruppe A:	Ryttertype	2 stk.
Gruppe B:	Ulike dyreformer	17 stk.
Gruppe C:	Fantasidyr	2 stk.

Disse hovedgruppene omfatter flere typer og fordeler seg som følger:

Gruppe BI:	løve	13 stk.
Gruppe BII:	hjort	2 stk.
Gruppe BIII:	vær	1 stk.
Gruppe BIV:	fugl	1 stk.
Gruppe CI:	griff	1 stk.
Gruppe CII:	enhjørning	1 stk.

Gruppe BI, løvetyper, kan videre deles inn i tre undergrupper med følgende fordeling:

Undergruppe a.	Dyr alene	0 stk.
Undergruppe b.	Dyr med dyreformat hank eller hank/ hale	7 stk.
Undergruppe c.	Dyr med dyreformat hank eller hank/ hale og figurformat utløpsrør i gapet	6 stk.

Gruppe BII, akvamaniler av typen hjort, inneholder følgende undergrupper:

Undergruppe a.	Dyr alene	1 stk.
Undergruppe b.	Dyr med dyreformat hank eller hank/ hale	1 stk.
Undergruppe c.	Dyr med dyreformat hank eller hank/ hale og figurformat utløpsrør i gapet	0 stk.

Når samtlige 21 gjenstander plasseres i de tre ovennevnte undergruppene, blir fordelingen i antall:

³⁵ Cf. kap. 2: Produksjon.

Undergruppe a.	Dyr alene	1 stk.
Undergruppe b.	Dyr med dyreformet hank eller hank/ hale	12 stk.
Undergruppe c.	Dyr med dyreformet hank eller hank/ hale og figurformet utløpsrør i gapet	5 stk.
Undergruppe d.	Dyr med menneske	3 stk.

Fordelingen går frem av Tabell 2 i appendiks.

Kun ett eksemplar, kat. 17 Rike gård, hører naturlig hjemme i undergruppe a, *Dyr alene*. Undergruppe b, *Dyr med dyreformet hank eller hank/ hale*, teller på sin side hele 12 eksemplarer: kat. 3 Sauherad, kat. 4 Nordland, kat. 5 Sundby gård, kat. 6 Ukjent løvetype I, kat. 7 Bærø gård, kat. 8 Ukjent løvetype II, kat. 9 Buskelien gård, kat. 13 Heddal, kat.16 Høgetveit gård, kat. 18 Inderøy, kat. 19 Nedre Hoen gård og kat. 20 Molde. Disse utgjør med andre ord godt over halvparten av gjenstandene i undersøkelsen. Denne høye frekvensen av akvamaniler med dyreformet hank er ikke bare typisk i våre hjemlige samlinger, men også i samlinger i Tyskland, Danmark og USA.

Følgende gjenstander hører hjemme i undergruppe c, *Dyr med dyreformet hank og figurformet utløpsrør i gapet*: kat. 11 Erholm, kat. 10 Gudbrandsdalen og kat. 12 Lisleherad, kat. 14 Borlaug gård og kat. 15 Upstad gård. Kat. 10 Gudbrandsdalen og kat. 12 Lisleherad er sannsynligvis håndvannskanner i romansk form fra 1200-tallet. De har begge figurformete utløpsrør. Bortsett fra kat. 11 Erholm, har akvamaniler fra 1300-tallet i undersøkelsen alle glatte utløpsrør. Tilløp til den romanske formen og den figurformete typen utløpsrør sees først igjen på gjenstandene fra 1400-tallet og 1500-tallet, kat. 8 Ukjent løvetype II, kat. 14 Borlaug gård og kat. 15 Upstad gård. Disse akvamanilene er derfor med stor grad av sikkerhet *sene* former, fremkommet i en tid da eldre former ble hentet opp igjen. Det er derfor også rimelig å anta at kat. 11 Erholm er tilvirket i siste halvdel av 1300-tallet som den yngste av gjenstandene fra dette århundret.

Tre katalognumre lar seg vanskelig plassere i de første fire ovennevnte undergrupper. De to akvamanilene av ryttertype, kat. 1 Helgeland og kat. 2 Neve gård, er sammensatt av formelementene rytter og hest. Gjennom dette får disse to akvamanilene derfor ved første blick ingen direkte slående formmessig likhet med de øvrige gjenstandene i undersøkelsen, selv om hovedkorpus på begge hester i stor grad sammenfaller med flere andre katalognumre. Følgelig hører også disse naturlig hjemme i en egen undergruppe e, *Dyr med menneske*. Kat. 21 Vådan gård, akvamanile av typen griff, besitter også stor grad av formkompleksitet. Dette

gjør at også dette eksemplaret vanskelig faller inn under noen av de fire øvrige undergruppene. Her ser vi et nytt dyr alene – men nå med menneske i form av en ridder i munnen. Gjenstanden hører derfor naturlig inn under samme undergruppe som de to rytterakvamanilene. Korpus på kat. 21 Vådan gård har for øvrig store formmessige likheter med den antatt typiske løvetypen fra 1300-tallet.

Ovennevnte typologisering i henhold til undergrupper fremkommer også i Tabell 3 i appendiks.

1.4 Fremtredende trekk

Som det fremkommer av de foregående tabellene som viser foredeling i antall fordelt på undergrupper, teller kategorien gjenstander/ dyr med dyreformet hank flest eksemplarer. På grunnlag av dette vil typologisering av de 21 gjenstandene i henhold til fremtredende trekk også kunne være fruktbart. Eksemplarene fordeler seg i antall i tre grupper som følger:

Gruppe 1:	gjenstander med dyreformet hale/ hank	16 stk.
Gruppe 2:	gjenstander med glatt hale/ hank	3 stk.
Gruppe 3:	gjenstander med riflet hale/ hank	2 stk.

I gruppe 1, gjenstander med dyreformet hale/ hank, inngår: kat. 3 Sauherad, kat. 4 Nordland, kat. 5 Sundby gård, kat. 6 Ukjent løvetype I, kat. 7 Bærø gård, kat. 8 Ukjent løvetype II, kat. 9 Buskelien gård, kat. 10 Gudbrandsdalen, kat. 12 Lisleherad, kat. 13 Heddal, kat. 14 Borlaug gård, kat. 15 Upstad gård, kat. 16 Høgetveit gård, kat. 18 Inderøy, kat. 19 Nedre Hoen gård og kat. 20 Molde. Løsningen med den dyreformete halen/ hanken er et felles trekk. Dette er nærmere beskrevet i katalogdelen under hver oppføring. Fire eksemplarer har glatt hale/ hank i gruppe 2: kat. 1 Helgeland, kat. 2 Neve gård, og kat. 17 Rike gård. Gruppe 3, gjenstander med riflet hale/ hank, teller bare to eksemplarer, kat. 11 Erholm og kat. 21 Vådan gård.

1.5 Datering

1.5.1 Tidligere forskeres datering

Av de 21 akvamanilene er kat. 6 Ukjent løvetype I ikke tidligere datert. Dateringen av øvrige eksemplarer er ikke alltid entydig, og den er av eldre dato. På grunnlag av en sammenfatning

av tidligere forskeres dateringer fordeler gjenstandene i undersøkelsen seg i antall innenfor den enkelte gruppe som følger:³⁶

Gruppe I:	gjenstander fra 1100-tallet	0 stk.
Gruppe II:	gjenstander fra 1200-tallet	6 - 12 stk.
Gruppe III:	gjenstander fra 1300-tallet	6 - 9 stk.
Gruppe IV:	gjenstander fra 1400-tallet	ev. 1 ell. 2 stk
Gruppe V:	gjenstander fra 1500-tallet	1 - 2 stk.

Som det fremgår, inngår ingen gjenstander i gruppe I, gjenstander fra 1100-tallet. Innenfor gruppe II, gjenstander fra 1200-tallet, plasserer tidligere forskere kat. 2 Neve gård, kat. 2 Helgeland, kat. 3 Sauherad, kat. 4 Nordland, kat. 7 Bærø gård, kat. 9 Buskelien gård, kat. 10 Gudbrandsdalen, kat. 12 Lisleherad, kat. 16 Høgetveit, kat. 17 Rike gård, kat. 18 Inderøy og kat. 19 Nedre Hoen. Kat. 1 Helgeland, kat. 2 Neve gård, kat. 7 Bærø gård, kat. 9 Buskelien gård og kat. 19 Nedre Hoen gård er også datert til 1300-tallet av enkelte. I gruppe III, gjenstander fra 1300-tallet, inngår i tillegg til de ovennevnte gjenstandene med divergerende datering, følgende eksemplarer: kat. 5 Sundby gård, kat. 11 Erholm og kat. 13 Heddal, kat. 20 Molde og kat. 21 Vådan gård. Kat. 8 Ukjent løvetype II er plassert i gruppe IV blant gjenstander fra 1400-tallet, men det er også forskere som har datert eksemplaret til 1200-tallet. I gruppe V, gjenstander fra 1500-tallet, inngår kat. 14 Borlaug gård og kat. 15 Upstad gård. Kat. 14 Borlaug gård er også foreslått datert til 1400-tallet.

Dateringene som tidligere forskere har bidratt med, fremgår av Tabell 4 i appendiks.

1.5.2 Datering i denne undersøkelsen

På bakgrunn av formanalyse, samt av en samlet vurdering av foreliggende informasjon fra arkivkort og litteratur, er det aktuelt med en viss korrigerende av tidligere dateringer. I tillegg vil det være relevant å datere kat. 6 Ukjent løvetype I som tidligere ikke er datert. Få eller ingen av eksemplarene vil bli gitt en absolutt datering, men vil bli datert i henhold til relativ kronologi. Gjenstandene som inngår i undersøkelsen, vil først bli diskutert. De vil bli presentert i relativ kronologisk rekkefølge.

³⁶Informasjon om tidligere dateringer av gjenstandene er innhentet og sammenfattet på grunnlag av primært Falke og Meyers dateringer fra 1935, samt informasjon på museale arkivkort. I tillegg har jeg valgt å inkludere dateringer i henhold til nyere forskere som Hutt og Mende.

Kat. 17 Rike gård, hjorteakvamanile, er sannsynligvis en gjenstand fra 1100-tallet og ikke som fra 1200-tallet som før antatt.³⁷ Korpus har alderdommelig form og et glatt overflatepreg. Det spesielt brede hoftepartiet synes typisk. På lik linje med korpus er bena rundet. Akvamanilen har i tillegg en enkel, glattmodellert hank som understøtter ny datering. Dekoren ligger som geometriske mønstre i overflaten i hals- og brystregionene. Dette er et tidlig trekk som, som nevnt ovenfor, sees på mange av de eldste akvamanilene, og som kan være inspirert av islamske metallarbeider.³⁸ Her er ingen forsøk på å gi dekoren et organisk, mer naturtro preg som man ser på gjenstander fra 1200-tallet. Hjortens øyne er mandelformete og er plassert vertikalt. Undersøkelse av gjenstanden bekrefter at den er svært tynnstøpt med usedvanlig tynne godsvegger. Dette er også et tidlig trekk. Eksemplaret plasseres derfor i gruppe I, gjenstander fra 1100-tallet, og ikke som før antatt blant akvamaniler fra 1200-tallet.

Ovennevnte gjenstand minner formmessig og stilistisk mye om akvamaniler fra både 1100- og 1200-tallet. Likheter er slående mellom denne hjorteakvamanilen og Falke og Meyers kat. 498.³⁹ En hesteakvamanile i Germanisches Museum i Nürnberg er datert til 1100-tallet og har mange felles trekk med hjorten fra Rike gård.⁴⁰ Godsveggene er tynne, overflatebehandlingen er glatt, og korpus har karakteristisk flaskeform med bredt bryst- og hofteparti. Plasseringen av de mandelformete øynene på gjenstandene likner noe, og begge gjenstander har enkle bøylehanker.

Kat. 18 Inderøy, den eneste akvamanilen av typen vær i undersøkelsen, hører hjemme i gruppe I eller gruppe II. Sammenliknet med andre tidlige akvamaniler, kan gjenstanden like gjerne være fra 1100-tallet eller en overgangsform, som en gjenstand fra 1200-tallet. Den romanske fasongen på hovedkorpus og den glatte overflatebehandlingen med tilløp til lineær dekor i flaten indikerer dette. Tatt i betraktning at typen er relativt sjelden, er eksemplaret vanskelig å sette i sammenheng. Enkelte forskere mener at gjenstanden er yngre, men det ser ut til å ha vært en viss dissens om dette. Akvamanilen er uansett en tidlig type.

Det ovennevnte eksemplaret minner mye om kat. 17 Rike gård. Kat. 18 Inderøy har ikke minst mye til felles med hesteakvamanilen i Germanisches Museum som er omtalt ovenfor.⁴¹ Formlikheten mellom de to eksemplarene er meget stor, og overflatebehandlingen er identisk. Begge gjenstander har samme skråstilte, mandelformete øyne med klare omriss. Kat. 18 Inderøy har imidlertid en meget enkel, figurformet hank som indikerer at den kan

³⁷ C.f. Falke & Meyer 1935

³⁸ Mende 2007: 106. Dekoren kan selvfølgelig også være en sekundær tilføyelse, men dette er lite trolig.

³⁹ Falke & Meyer 1935: 204, kat. 498.

⁴⁰ Ill. 1 i appendiks 3A. Cf. Falke & Meyer, kat. 502. Gjenstanden er omdatert av Mende.

⁴¹ Ill. 2 1 i appendiks 3A. Cf. Falke & Meyer 1935, kat. 508.

være noe yngre. På bakgrunn av sammenlikningen med dette eksemplaret og nyere litteratur, plasseres kat. 18 Inderøy i gruppe I blant gjenstander fra siste halvdel av 1100-tallet.

Kat. 1 Helgeland, rytterakvamanile, kan sannsynligvis dateres til siste halvdel av 1200-tallet eller første del av 1300-tallet. Undersøkelsen viser at akvamanilen har flere alderdommelige trekk. Hestens form påminner mye om de presumptivt eldste gjenstandene i undersøkelsen. Korpus har bredt hofteparti som for eksempel kat. 17, Rike gård og kat. 18 Inderøy, men gjenstanden er nok yngre enn disse. Hestens høver er forholdsvis flatmodellerte som føttene på de øvrige akvamanilene fra 1200-tallet.

På grunnlag av bekledning alene burde dette eksemplaret kunne dateres til midten av 1200-tallet. For betrakteren materialiserer *Kongspeilets* ridder i full rustning seg.⁴² Den flate tønne- eller bøttehjelmen var i bruk fra omtrent midten av 1200-tallet og frem til midten av 1300-tallet. Den heldekkende ringbrynjen med tekstilsyrkot eller våpenskjorte over er et typisk antrekk fra omtrent år 1250. Ridderen bærer i tillegg spissporer, en sporetype som ble avløst av hjulsporer om lag 1250. Han sitter i en tidstypisk, klassisk stolsal med skaberak under. Likhetsstrekkene med sigillemotiver fra samme tid er slående.

To forhold knyttet til denne gjenstanden kompliserer imidlertid en tilnærmet absolutt datering. Under tønnehjelmen har kat. 1 Helgelands ridder en løsthengende brynjehette som ikke slutter helt tett inn til halsen. Dette var en våpenteknisk forbedring som skal være introdusert fra begynnelsen av 1300-tallet.⁴³ Dersom dette stemmer, er akvamanilen sannsynligvis ikke produsert på 1200-tallet. Rustninger av typen som ridderen bærer, var også individuelt produserte og kostbare i anskaffelse. At denne ridderens bekledning i stor grad harmonerer med 1200-tallets stil, forteller nødvendigvis ikke noe presist om gjenstandens tilblivelse.

Kat. 1 Helgeland har likheter med andre rytterakvamaniler fra perioden, og den viser spesielt stort sammenfall med typer fra Hildesheim.⁴⁴ Dette gjenspeiler seg særlig i hvordan flatene på gjenstanden er dekorert.⁴⁵ Bruk av teknikken punsling sees hyppig og blir ofte assosiert nettopp med nettopp arbeider fra Hildesheim-gruppen.

Rytterakvamanilen viser stort sammenfall med et eksemplar av samme type som nå befinner seg i The Metropolitan Museum i New York.⁴⁶ Denne akvamanilen er datert til

⁴² Rustninger, hjelmer, sporer, skaberaker, saler o.a. er velvilligst diskutert med Harlad Moberg, Forsvarsmuseet.

⁴³ Böheim 1890: 31.

⁴⁴ Falke & Meyer 1935: 46, 107.

⁴⁵ Cf. kap 2: Produksjon.

⁴⁶ Ill. 2 i appendiks 3A. Barnet & Dandridge 2006, kat. 11; Falke & Meyer 1935, kat. 264.

midten av 1200-tallet.⁴⁷ Hestene har stor grad av formlikhet, og rytternes bekledding har mange likheter. Begge hester har identiske skaberaker under stolsalene, og disse er dekorert på samme vis. Begge hester har de samme sirkelformete epledroplene med innrisset rutemønster spredt rundt på korpus.

Kat. 1 Helgeland har også likheter med en rytterakvamanile i Rijksmuseum i Amsterdam.⁴⁸ Denne er datert til midten av 1200-tallet.⁴⁹ Rytternes positurer har stor grad av sammenfall. Graden av formlikhet på hestene er stor, og flere like dekortechnikker er benyttet. Riddernes bekledding har også mye til felles. På bakgrunn av ovennevnte diskusjon kan kat. 1 Helgeland være en overgangsform fra siste del av 1200-tallet eller fra 1300-tallets første del. Eksemplaret hører følgelig hjemme i gruppe II eller III.

Kat. 2 Neve gård, rytterakvamanile, kan på grunnlag av form og bekledding dateres til siste del av 1200-tallet eller første del av 1300-tallet og hører derfor hjemme i enten gruppe II eller III. Til tross for enkelte sekundære utbedringer i form av delvis fornyete ben og påsatt hale og pannedusk, har korpus felles trekk med gjenstander fra samme tid. Ridderen er kledd i hoser i ringbrynje. Over denne har han en tekstilrustning i myke folder som er avsluttet like over knærne. Utenpå knærne bærer han kneskjermer i metall i tråd med tidens mote. Slike kneskjermer ble introdusert henimot slutten av 1200-tallet og var i bruk frem til omtrent 1370.⁵⁰ Som kat. 1, Helgeland, er også denne ridderen iført en klassisk tønnehjelm.

I følge opplysninger på arkivkortene kan kat. 2 Neve gård være produsert i Frankrike eller Nederland. Eksemplaret har en rekke særtrekk som gjør at den skiller seg fra andre rytterakvamaniler som er katalogisert av Falke og Meyer og antatt produsert i Tyskland. En slik antagelse kan la seg understøtte. Undersøkelsen av gjenstanden viser at deler av kjernematerialet er fjernet gjennom et sirkulært hull i ridderens rygg. Kjernerstiftmerkene som sees på korpus av hesten, er rektangulære som på de øvrige akvamanilene i undersøkelsen, men de er uvanlig store. Dette er sider ved produksjonen som klart skiller seg fra de som ellers lar seg observere. Alt i alt sees også en større kunstnerisk vilje til eller et ønske om å gjenskape naturlige former og proporsjoner på dette eksemplaret enn på øvrige rytterakvamaniler fra perioden. Forholdet mellom hest og rytter fremstår som mer naturtro. Dette sees blant annet gjennom ridderens plassering til hest og hans størrelse i forhold til den. Våpenskjorten faller i myke, gotiske folder og *ser* ut som et tekstilplagg. Hestens hodelag er

⁴⁷ Barnet & Dandridge 2006: 106 – 107.

⁴⁸ Ill. 3 i appendiks 3A. Falke & Meyer 1935, kat. 261.

⁴⁹ Hütt 1993: 50.

⁵⁰ Bekreftet i samtale med Harald Moberg, Forsvarsmuseet.

beslått med maljer som er dekorert med firpass, og nakkestykket er smykket med et trebladet ornament.

De to løveakvamanilen, kat. 10 Gudbrandsdalen og kat. 12 Lisleherad i gruppe II, er tidligere datert til 1200-tallet. Eksemplarene kan være fra 1200-tallets første del, men de kan også være overgangsformer fra siste halvdel del av 1100-tallet. De plasseres derfor enten i gruppe I blant gjenstander fra 1100-tallet, eller i gruppe II sammen med gjenstander fra 1200-tallet. Korpus på begge de to gjenstandene har tydelig markert, bredt hofteparti. Begge løver fremstår som forholdsvis massive. Som på andre eldre akvamaniler, er bena rundet og lite leddet. Forbena på kat. 10 Gudbrandsdalen er nærmest søyleaktige.

Selve formene fremstår ikke som spesielt naturalistiske, men her er åpenbart en håndverksmessig vilje eller et ønske om å gjenskape eller etterlikne noen av naturens egne, organiske former. Den ene av løvene, kat. 12 Lisleherad, har hale med avslutning i form av et tredelt planteornament. Palmett- eller planteornamentikk inspirert fra islamske arbeider er et stilistisk trekk som ofte kan sees på gjenstander fra siste del av 1100-tallet og første del av 1200-tallet.⁵¹ Begge gjenstander har plastisk formete, noe brede manker med myke, voluttliknende lokker. En slik mankebehandling er typisk for 1100-tallets sene løvetyper og også for tidlige typer fra 1200-tallet. De mandelformete, noe skrånede øynene har klare omriss. Løvenes haler ligger på alderdommelig vis tett inntil korpus, og de dyreformete hankene avsluttes i voluttform. Undersøkelsen av gjenstandene viser at kat. 10 Gudbrandsdalen, kan være den eldste av de to. Anslagene til vinger på hankedyret indikerer dette.⁵² Slike anslag til vinger sees ofte på islamske metallarbeider og gjenfinnes også ofte på tidlige akvamaniler som er produsert i Europa.

Kat. 10 Gudbrandsdalen har en del felles trekk med en løveakvamanile fra Germanisches Museum i Nürnberg.⁵³ Denne er datert til siste del av 1100-tallet og understøtter derfor en tidlig datering også av kat. 10. Begge løveakvamanilene har lett skrånede øyne med klart konturerte omriss og uthullede pupiller. Selve plasseringen av øynene på de to gjenstandene er ens, og dekorstrekene rundt øynene på begge eksemplarer er også like. Utløpsrørene på de to gjenstandene er imidlertid forskjellige, og eksemplaret i Nürnberg har mer søyleformete ben.

Kat. 12 Lisleherad har i tillegg til stort sammenfall med ovennevnte løveakvamanile i Nürnberg, også en del likheter med et eksemplar av løvetyper i The Metropolitan Museum of

⁵¹ Falke & Meyer 1935: 62.

⁵² Mende 2007: 165.

⁵³ Ill. 4 i appendiks 3A; Falke & Meyer kat. 364.

Art i New York.⁵⁴ Denne er datert til 1100-tallet. Korpus på begge eksemplarer har glatt overflate og en enkel, sofistikert form som rettfærdiggjør en forholdsvis tidlig datering. Begge har haler som følger kroppen, og som avsluttes i et planteornament. Mankebehandlingen på de to gjenstandene er imidlertid noe forskjellig. Kanskje er den plastiske manken med lokker avsluttet i voluttaktige spisser på kat. 12 Lisleherad indikasjon på at den er en overgangsform mellom siste del av 1100-tallet og første del av 1200-tallet.

Både kat. 10 Gudbrandsdalen og kat. 12 Lisleherad har utløpsrør i menneskeform. Gjenstander fra særlig 1100-tallet, men også første del av 1200-tallet, har ofte slike figurformete utløpsrør. De blir gjerne assosiert med en gruppe nordtyske akvamaniler som er påvirket fra verksteder i Magdeburg.⁵⁵ Den typiske strekdekoren rundt øyenpartiene på de to eksemplarene understøtter både datering og proveniens. Utløpsrørene på disse to gjenstandene har mye til felles med vannrøret på en drageformet akvamanile i The Metropolitan Museum of Art i New York.⁵⁶ Denne drageakvamanilen er datert til omtrent år 1200.⁵⁷ Utløpsrøret til kat. 10 Gudbrandsdalen kan opprinnelig ha sett ut som vannrøret på en løveakvamanile i British Museum i London som er datert til første del av 1200-tallet.⁵⁸

Kat. 4 Nordland er tidligere datert til første del av 1200-tallet. Dette ser ut til å harmonere godt, og gjenstanden bør derfor plasseres i gruppe II, blant de øvrige akvamanilene fra dette århundret. Løveakvamanilen har flere alderdommelige trekk i tråd med gjenstander fra denne tiden. Korpus har en typisk glattmodellert flate, og bena er søyleaktige. Den nedfelte halen, den plastisk utformete manken med rufseaktig preg og løvens manglende glattmodellerte kraveparti i overgangen mellom hode og manke er eksempler på tidlige elementer. Sammenliknet med mankebehandlingen på Kat. 10 Gudbrandsdalen og kat. 12 Lisleherad, ser dette eksemplarets manke med avslutning i spisser imidlertid ut til å være mer i tråd med gjenstander fra siste del av 1200-tallet. Det glattmodellerte utløpsrøret støtter også en slik datering.

Presumptivt kan denne løveakvamanilen tilbakedateres til siste halvdel av 1100-tallet og faller da inn i gruppe I, blant de øvrige gjenstandene fra siste halvdel av 1100-tallet. Det kan være aspekter som understøtter en slik dette. Gravyren på alle fire ben indikerer en tidlig

⁵⁴ Ill. 5 i appendiks 3A; Barnet & Dandridge 2006, kat. 1.

⁵⁵ Mende 1993: 195 – 249. Figurformete utløpsrør sees for øvrig også på sene typer fra siste halvdel av 1300-tallet og fra 1400-tallet. På denne tiden ble gamle former fra romansk tid hentet opp igjen.

⁵⁶ Ill. 6 i appendiks 3A; Barnet & Dandridge, kat. 6.

⁵⁷ Barnet & Dandridge 2006: 88.

⁵⁸ Falke & Meyer 1935: kat. 359.

datering. Dette eksemplaret har stor formlikhet med en løveakvamanile fra siste del av 1100-tallet i Minden, selv om hodet på de to løvene ikke minner spesielt om hverandre.⁵⁹

Kat. 4 Nordland har et glattformet utløpsrør og står derfor nærmere en løveakvamanile i The Metropolitan Museum of Art i New York.⁶⁰ Disse to løveakvamanilene har stor grad av formmessig likhet. Begge løver har plastisk utformede mankepartier som likner på hverandre. og potene på dem begge er flatmodellerte som på andre gjenstander fra siste del av 1100-tallet og første del av 1200-tallet. Hankedyrene på disse to eksemplarene har også flere felles trekk. Begge disse to løveakvamanilene ser ut til å likheter med verkstedet i Magdeburg der produksjon av metallarbeider fant sted fra slutten av 1100-tallet.⁶¹ På bakgrunn av ovennevnte resonnementer, hører kat. 4 Nordland enten hjemme i gruppe I eller gruppe II.

Kat.19 Nedre Hoen gård, fugleakvamanile, er det eneste eksemplaret av sitt slag i undersøkelsen. Selv om fugleformede kar er representert i samlinger i for eksempel Nationalmuseet i København, Danmark og i Det erkebiskoplige museum i Köln, Tyskland, har jeg ikke lyktes med å finne gjenstander av direkte sammenfallende type.⁶² Gjenstanden er derfor vanskelig å datere. Eksemplaret er tidligere typologisert som det eneste av sitt slag innenfor en gruppe tynnstøpte, primitive håndvannskanner og blir omtalt som en skandinavisk type.⁶³ Selv om de nødvendige råvarene var tilgjengelige og den metallurgiske kunnskapen fantes, er imidlertid produksjon av akvamaniler i Skandinavia i middelalderen ennå ikke påvist.⁶⁴ Den meget sirlige fjærbehandlingen på fuglens korpus kan indikere Niedersachsen som proveniens.⁶⁵

På grunnlag av Falke og Meyers observasjoner bør eksemplaret plasseres i gruppe II, sammen med øvrige gjenstander fra 1200-tallet, og ikke i gruppe III som også er foreslått. Fuglens korpus er glattmodellert. Dette gjør at den minner en del om rytterakvamaniler fra samme tid, selv om den formmessig ikke lar seg sammenlikne med dem. Gjenstanden har et rett oppad stående, sylindrisk vannrør som er nedfelt i hovedkorpus. Dette gir assosiasjoner til dyreformede lysestaker.⁶⁶ Plasseringen av vannrøret er unik i denne undersøkelsen og fører

⁵⁹ Ill. 7 i appendiks 3A.

⁶⁰ Ill. 8 i appendiks 3A. Barnet & Dandridge 2006, kat. 2.

⁶¹ Barnet og Dandridge 2006: 70.

⁶² Grieg 1970: 7. Blant islamske kar er håndvannskanner i fugleform av type påfugl, due, hane og høne for øvrig hyppig representert.

⁶³ Falke & Meyer 1935: 43.

⁶⁴ Cf. kap. 2 Produksjon.

⁶⁵ Mende 2007: 168.

⁶⁶ Liebgott 1973: 14; ill. 9 i appendiks 3A. Cf. kap. 3 Funksjonskontekst; transformasjon. Enkelte dyreformede lysestaker er transformerte akvamaniler som sekundært er blitt omgjort, mens andre opprinnelig har hatt en slik funksjon.

også tankene tilbake til islamske former og forbilder.⁶⁷ Gjenstandens uvanlig smale kjernestifter *kan* indikere østlig påvirkning.⁶⁸

Kat. 16 Høgetveit gård er tidligere datert til 1200-tallet. Dateringen er sannsynligvis korrekt, og denne hjorteakvamanilen plasseres derfor i gruppe II. Gjenstanden har lett rundet korpus og rundete ben som løvetyperne fra perioden, men den har annerledes hodeform, samt gevir. De mandelformete øynene med klart omriss og de flate kløvene er typisk for akvamaniler fra 1200-tallet. Gravyren som illuderer pels understøtter også dateringen. Akvamaniler fra både 1200- og 1300-tallet har glattmodellerte utløpsrør.

Denne hjorteakvamanilen har meget stor typemessig likhet med et annet eksemplar av typen hjort som nå befinner seg i National Museum i Wales.⁶⁹ Den er datert til siste del av 1200-tallet eller eventuelt første del av 1300-tallet. Korpus på kat. 16 Høgetveit gård minner også om for eksempel kat. 3 Sauherad, akvamanile av løvetyperne. Denne stammer sannsynligvis fra 1200-tallets siste del og vil bli omtalt nedenfor. Kroppsholdningen har også mye til felles med tre løveakvamaniler fra samme tid.⁷⁰ Både gjenstander fra siste del av 1200-tallet og første del av 1300-tallet har de diagonalt tilbaketrukne bakbena og den samme høyreiste posituren som kat. 16 Høgetveit har.

Kat. 3 Sauherad kan være fra siste del av 1200-tallet eller første halvdel av 1300-tallet. Typen er spesiell, og jeg har ikke lyktes med å finne dirkete sammenfallende eksemplarer. Løveakvamanilen er derfor vanskelig å datere. De sterkeste indikasjonene på at vi her har med en gjenstand i gruppe III å gjøre, er løvens positur. I tillegg har den en karakteristisk S-formet hale som nærmest ble skjematisk utover på 1200-tallet. Haleløsningen på dette eksemplaret virker *sen*. En indikasjon på en slik datering er sist, men ikke minst det glatte kravepartiet mellom hodet og den ualminnelige beskjedne, innrissete manken på gjenstanden. Kan hende er inskripsjonen *1321* likevel ikke av sekundær opprinnelse.⁷¹

Andre gjenstander til sammenlikning er derfor er sparsomme. Kat. 3 Sauherad minner imidlertid mye om en løveakvamanile med ukjent tilhørighet.⁷² Denne er datert til 1200-tallet. De to løveeksemplarene har mye av den samme posituren, og det glatte kravepartiet som løper rundt hodene på dem begge, er ens. Kat. 3 Sauherad har imidlertid den spesielle løsningen med dyreformet hank og S-formet hale i kombinasjon som få tidlige 1200-talls typer har. Løvens poter har samme form som mange andre akvamaniler fra 1200-tallet.

⁶⁷ Ill. 10, 11 i appendiks 3A.

⁶⁸ Mende 2007: 166. Cf. kap. 2; produksjon.

⁶⁹ Ill. 12 i appendiks 3A.

⁷⁰ Falke & Meyer 1935, kat. 396, 397, 398.

⁷¹ Cf. kap. 2: Produksjon.

⁷² Ill. 13 i appendiks 3A.

Resonnementene ovenfor gjør at kat. 3 Sauherad kan være en sen 1200-talls type. Gjenstanden plasseres derfor i gruppe II.

Kat. 7 Bærø gård er sannsynligvis en sen løvetype fra 1200-tallets siste del eller kanskje en tidlig type fra 1300-tallet. Denne løven er høyreist og stolt, men særlig fryktinngytende som senere eksemplarer, er den ikke. Ansiktet har nærmest antropomorfske trekk. Korpus på denne løven fremstår som slankere enn hos tidligere eksemplarer. Halsen er høyere og bakhodet noe flatere enn på tidligere typer. Mankebehandlingen er rik, men ikke så naturalistisk utformet som på 1200-tallets tidlige løvetyper. Likevel er manken meget plastisk. Forbena er strake og søyleaktige, mens bakbena er strukket bakover og ut fra korpus. Slik blir formen mer åpen enn på tidligere eksemplarer av samme type. Denne akvamanilen har mange elementer som sees på 1200-tallets typer, men den har samtidig et snev av et tidlig 1300-talls preg. Sammensmeltingen av den meget elegante S-formete, oppslåtte halen og den figurformete hanken er karakteristisk. Denne haleløsningen går igjen på flertallet av løveakvamanilene fra 1200-tallet og videre utover på 1300-tallet. Den er nærmest et skjematisk trekk. Det glattmodellerte kravepartiet som løper i en nedfelt bue fra øre til øre, er også typisk. Et slikt felt er godt egnet for, ja etter hvert kanskje tiltenkt, inskripsjoner. Dette eksemplaret har eierinitialene SPSH – KJDH.⁷³ Akvamanilen ser ut til å kunne være en overgangsform. Den samlede undersøkelsen av kat. 7 Bærø gård tyder på at gjenstanden hører hjemme i gruppe II, blant gjenstander fra 1200-tallet, men at den er en noe sen type.

Løveakvamanilen har stor formmessig likhet med flere gjenstander fra samme tid. Et eksemplar av løvetypen i Los Angeles County Museum i California har samme positur med strake, søyleaktige forben og tilbakestrukne bakben.⁷⁴ Den er datert til siste halvdel av 1200-tallet. Den plastisk utformete manken på både kat. 7 Bærø gård og vitner om at vi her sannsynligvis har med eksemplarer av sen 1200-talls type å gjøre. En løveakvamanile fra Musée Royal de Mariemont understøtter dateringen.⁷⁵

Kat. 6 Ukjent løvetype I er ikke tidligere datert. Eksemplaret er sannsynligvis en tidlig 1300-talls type, og som derfor hører hjemme i gruppe III. Løvens korpus har likheter med tidligere typer, og den har plastisk utformet manke. Manken ligger imidlertid i spisser og er ikke like plastisk som på eldre eksemplarer. Den oppslåtte, S-formete halen kombinert med figurformet hank, understøtter heller ikke entydig 1200-tallet som produksjonsårhundre, selv om mange gjenstander fra dette århundret, som nevnt ovenfor, har en slik løsning. De strake,

⁷³ C.f. kap. 2, Produksjon.

⁷⁴ Ill. 16 i appendiks 3A.

⁷⁵ Ill. 17 i appendiks 3A. Falke & Meyer 1935, kat. 432.

lett søyleaktige forbena og de vinklede, tilbaketrukne bakbena gir formen på denne akvamanilen et mer åpent preg enn hva som vanligvis gjenfinnes hos eldre eksemplarer.

Kat. 6 Ukjent løvetype I har stor grad av typemessig og formmessig likhet med ovennevnte løveakvamanile fra Musée Royale de Mariemont. Mankebehandlingen på de to gjenstandene er imidlertid noe forskjellig. Mens løven i Mariemont har en utpreget plastisk formet manke, er manken på kat. 6 Ukjent løvetype I som nevnt ovenfor, mindre plastisk og mer sparsom. Dette understøtter derfor en noe senere datering.

Korpus på kat. 13 Heddal ser alderdommelig ut. Løveakvamanilen kan være en sen 1200-talls type og plasseres derfor i gruppe II, blant øvrige gjenstander fra 1200-tallet. Forbena er sekundært påstøpt og gjør dateringen vanskelig. Akvamanilen kan eventuelt være en overgangsform. Eksemplaret har rundete, rett oppad stående ører med voluttformet avslutning innvendig, et glattmodellert kraveparti som løper som et bånd fra øre til øre og et enkelt, sylindrisk utløpsrør. Mankebehandlingen og løsningen med den oppslåtte, S-formete halen og dyrehank i kombinasjon understøtter også antatt datering.

Gjenstanden minner mye om en løveakvamanile i Eisenach Museum i Wartburg.⁷⁶ Denne er datert 1250. De to løvene har tilnærmet samme positur, og mankebehandlingen er også ens. Mest slående er likevel det glatte kravepartiet som begge gjenstander har. Formen på løvenes ører er også lik. Begge eksemplarer har lett skråstilte, mandelformete øyne med klart omriss og uthullede pupiller.

Kat. 5 Sundby gård minner mye om de to ovennevnte eksemplarene, men ser kanskje ut til å kunne være en noe yngre type. Sannsynligvis er dette en løveakvamanile fra første halvdel av 1300-tallet, og den hører derfor hjemme i gruppe III. Vurderingen er primært gjort på grunnlag av den noe mer sparsomme mankebehandling på dette eksemplaret. En sammenligning av kat. 5 Sundby gård, kat. 13 Heddal og Wartburg-løven viser utvilsomt stor grad av formmessig og typemessig likhet.

Kat. 20 Molde av typen enhjørning tilhører en gruppe spesielle akvamaniler fra Nord-Tyskland. Gruppen blir gjerne omtalt som forløperne og inspirasjonskildene til de berømte flammehale-akvamanilene som ble produsert i Nürnberg fra om lag 1400-tallet.⁷⁷ Falke og Meyer attribuerte denne akvamanilen til Johannes Apengeters Lübeck-verksted allerede i 1935, men det har senere vært usikkerhet knyttet til dette. Eksemplaret er produsert i første halvdel av 1300-tallet eller rundt 1350 og hører derfor hjemme i gruppe III.

⁷⁶ Ill. 18 i appendiks 3A.

⁷⁷ Mende 2006: 24.

Akvamanilen har mange av de karakteristiske trekkene som kjennetegner gjenstander fra den noe senere Nürnberggruppen. Enhjørningen er sterkt stilisert og påminner om den heraldiske enhjørning. Dyrets tunge stikker ut av den åpne munnen. Øynene er mandelformete med innsunkne pupiller, og de er tydelig konturerte. Enhjørningens blick er intenst og nærmest lidende i tråd med mange heraldiske figurer. Hodet er meget detaljrikt. Manen ligger i enkle, flate tuster mot den ene siden av dyrets svaneaktige hals. Enhjørningens lille, flate hale er dekorert med enkel, stripete gravyre. Det karakteristiske utløpsrøret sitter i pannen. Akvamanilens hank er som på så mange av gjenstandene i denne gruppen, formet som en slange uten ben. Som i heraldikken, er enhjørningen som akvamanilemotiv en relativt sen foreteelse. Dette understøtter også dateringen.

Eksemplaret har mye til felles med en annen nordtysk akvamanile av typen enhjørning som nå befinner seg i Kunstgewerbemuseum i Berlin.⁷⁸ Denne gjenstanden er også datert til midten av 1300-tallet. Selv om den har i øyenfallende flammehale og man og er blitt modernisert med tre dyremasker på korpus som skulle tjene som fester for utløpsrør, har den fortsatt mange likhetstrekk med enhjørningen i denne undersøkelsen. Begge eksemplarer er elegante og langbente individer med glattbehandlet korpus, karakteristisk svanehals og vakkert modellert hode. Øynenes plassering og form er ens, og påvirkningen fra heraldikken er så absolutt til stede.

Kat. 21 Vådan gård, akvamanile av typen griff, er også et nordtysk arbeid fra om lag samme tid som ovennevnte. Gjenstanden skal være attribuert til Johannes Apengeters verksted i Lübeck og hører følgelig også hjemme i gruppe III. Griffens velmodellerte hode med skråstilte, mandelformete øyne med runde pupiller og et spesielt intenst blick, skal være typisk for gjenstander med denne proveniensen. Det 11 cm lange figurformete vannrøret er formet som en ridder. Ridderens bekledding, syrkot over hoser med kneskjell, støvler med sporer og flat tønnehjelm, er som tidligere nevnt, typisk for 1200-tallet. Griffens elegante, nærmest S-formete hale er imidlertid typisk for 1300-tallet.

Selv om kat. 21 Vådan gård og kat. 9 Buskelien gård er av ulike typer, har de to gjenstandene åpenbare likheter. Sistnevnte eksemplar av løvetyper er som griffeakvamanilen også attribuert til Johannes Apengeters verksted i Lübeck og plasseres derfor også i gruppe III, sammen med akvamaniler fra omtrent midten på 1300-tallet.⁷⁹ Kat. 9 Buskelien er en typisk Apengeter-løve. Eksemplaret er tydelig influert av en form for heraldisk stilisering som

⁷⁸ Ill. 19 i appendiks 3A; Mende 2006: 23.

⁷⁹ Mende 2007: 170. Apengeters løvetype skal ha utviklet seg i hans Lübeck-verksted i årene mellom 1327 – 1344.

etter hvert kom til å prege alle de ovennevnte, senere 1400-talls flammehaleløver fra Nürnberg.

Samtidig har denne gjenstanden også mye til felles med andre løvetyper fra 1300-tallet. Selv om betrakteren utvilsomt gjenkjenner eksemplaret som løve, er den ikke spesielt naturtro. Utgangspunktet for formen har knapt vært virkelige løver, men den er fryktinngytende nok. Bena er slankere og spissere enn på tidligere løvetyper, og nesene er blitt bredere. Ørene er større, rundere og mer rett oppad stående.

Kat. 9 Buskelien er slående lik en annen løve fra omtrent samme tid som også er attribuert til Apengeters verksted.⁸⁰ Begge eksemplarer har karakteristiske øyne med klare omriss, uthulte pupiller og et meget uttrykksfullt, nærmest patetisk blikk som tydelig er influert fra den heraldiske løvefiguren i perioden. Halen på de to løvene er oppslått i en markant S-form, men er i tillegg tilført et annet element fra heraldiske figurer. Begge haler har et knuteliknende ornament og tuster.

Kat. 11 Erholm har et figurformet, alderdommelig utløpsrør. Ellers er det lite ved denne løveakvamanilen som påminner om tidlige typer. Som type har den mer til felles med løver fra Apengeters verksted i Lübeck. Undersøkelsen viser at klapplokkene på både kat. 9 Buskelien gård og kat. 11 Erholm er laget på samme vis. De er først risset inn i direkte på modellen og/ eller i vokslaget, og er deretter skåret ut og støpt for seg. Dette sammenfallet av teknikk kan kanskje indikere en nær produksjonsmessig forbindelse mellom de to løvene.

Kat. 11 Erholm har en karakteristisk hale som understøtter en forholdsvis sen datering. Den er meget stilisert og påvirket fra heraldikk med fire tunger og et knuteliknende ornament. Løvens korpus har mange likheter med kat. 21 Vådan gård. Vinkling og form av benparene er sammenfallende, og halenes kurvatur og form har mange likhetstrekk. Begge gjenstander er likeartet dekorert. På grunnlag av observasjoner som disse, kan eksemplaret sannsynligvis dateres til omtrent 1350 og hører hjemme i gruppe III.

Eksemplaret har en rikt gravert manke og et grenliknende ornament i ansiktet. En løveakvamanile i The Metropolitan Museum of Art i New York har et tilsvarende grenformet ornament, men er av en helt annen type. Den er også en god del yngre.⁸¹ Gravyren på disse to gjenstandene er imidlertid så likt utført, at også kat. 11 Erholm kan være produsert i Lübeck.

Kat. 8 Ukjent løvetype II er tidligere både datert til 1200-tallet og 1400-tallet. Selv om denne løven rent typemessig til en viss grad minner om løver fra 1200-tallet, er det mye som

⁸⁰ Mende 2007: 169.

⁸¹ Ill. 21 i appendiks 3A. Barnet & Dandridge 2006: 133, kat. 18.

tyder på at den er en senere type. Akvamanilens plastisk utformete mankeparti, løvens glatte korpus og alderdommelige hale, samt den enkle slangehanken er imidlertid trekk som også mange løveakvamaniler fra 1200-tallet har.

Eksemplaret har visse likheter med en løveakvamanile fra skattekammeret i domeni i Halberstadt.⁸² Denne løven er et eksemplar av såkalt Braunschweiger-type, selv om den kanskje rent typemessig står nærmere andre løver på dørhåndtak og dåpsfat.⁸³ Eksemplaret er i Halberstadt er datert til 1200-tallet.⁸⁴ Som Löwes monument fra 1166, har både denne løveakvamanilen og kat. 8 Ukjent løvetype II velformete proporsjoner, plastisk modellert manke og et karakteristisk skille mellom ansikt og mankeparti i form av en innrisset, sammenhengende linje.⁸⁵ Dette skillet er mest uttalt på førstnevnte eksemplar og er derfor mer i tråd med Braunschweiger-løven selv. Gjenstander med denne linjen er ofte attribuert til Niedersachsen og gis gjerne en 1200-talls datering.⁸⁶

Kat. 8 Ukjent løvetype II har dekor i form av gravyre rundt manken og et innriss av Nürnbergs våpenskjold på venstre lår.⁸⁷ Dette våpenskjoldet behøver selvfølgelig ikke være av betydning for dateringen, da dette kan være en sekundær tilføyelse. Dersom det imidlertid *ikke* er sekundært tilført, gir det verdifull informasjon om både gjenstandens proveniens og datering. På 1400-tallet blomstret produksjonen av akvamaniler i Nürnberg, ikke minst etter at produksjonen i Maasland og Dinant opphørte.⁸⁸ Den drageformete hanken på kat. 8 Ukjent løvetype II minner mye om håndtak som nærmest ble masseprodusert i verksteder i Nürnberg i perioden.⁸⁹ Hanken er ikke er støpt i ett med akvamanilen, men er loddet på med bly i etterkant. Gjenstanden har flere små, sirkulære felt spredt på korpus. Disse er forenelige med en teknikk som ble benyttet under produksjonen av hulstøpte gjenstander à *cire perdue* i Nürnberg på denne tiden.⁹⁰ På 1400-tallet ble, som nevnt ovenfor, de romanske formene med flaskeformet korpus og markant brystparti med plastisk utformet manke hentet opp igjen. På grunnlag av drøftingen ovenfor, bør kat. 8 Ukjent løvetype II plasseres i gruppe IV, som en gjenstand fra 1400-tallet.

⁸² Ill. 14 i appendiks 3A.

⁸³ Hütt 1993: 69.

⁸⁴ Hütt1993 : 66.

⁸⁵ Ill. 15 i appendiks 3A.

⁸⁶ Mende 1998: 414.

⁸⁷ C.f. kap. 2: Produksjon.

⁸⁸ Ukjent 2008: <http://www.britannica.com/eb/article-73996/metalwork>

⁸⁹ Mende 1994: 25.

⁹⁰ Cf. kap. 2: Produksjon.

Kat.15 Upstad gård har flere trekk som kan indikere siste del 1400-tallet som korrekt datering. Godset er spesielt grålig. Dette indikerer sen tilvirkning.⁹¹ Den særdeles rike mankebehandlingen på denne løveakvamanilen, de artikulerte bakbena, de doble utløpsrørene og den S-formete halen som i utgangspunktet må ha vært inspirert fra islamske typer, er også typisk for gjenstander i perioden. Eksemplaret har et kraftig, spesielt bredt og rett snuteparti som mange typer fra 1400-tallet har. De karakteristiske, dråpeformete øynene og de store, runde og rett oppad stående ørene med avslutning i voluttaktig form understøtter også en slik datering, men løvens positur peker umiskjennelig frem mot 1500-tallet.⁹² På 1400-tallet ble gjerne de enkle, sofistikerte formene fra romansk tid hentet opp igjen, og dekorteknikken prikkpunsling fikk en ny blomstringstid. På grunnlag av en samlet vurdering plasseres kat. 15 Upstad gård i gruppe IV, som en gjenstand fra siste del av 1400-tallet.

Falke og Meyer beskriver kat. 14 Borlaug gård, løveakvamanile, som en meget sen type.⁹³ Dersom dateringen stemmer, hører eksemplaret til i gruppe V og er med dette en av de yngste akvamanilene i undersøkelsen. Selv om formen er romansk, er dette utvilsomt også en sen type. Alle gotiske trekk er forsvunnet, og gjenstanden påminner mer om 1200-tallets tidlige løvetyper i form. Akvamanilen kan imidlertid være produsert sent på 1400-tallet og inngå i gruppe IV, selv om de såkalte våpenløvene typologisk sett hadde sin glanstid noe senere utover på 1500-tallet.

Eksemplaret har trekk som generelt understøtter en sen datering. Løven har en tom skjoldskabelon i brystregionen og har sannsynligvis vært brukt som vannkanne i et finere hjem. Kanskje har den et typemessig slektskap med Braunschweig-løven som så mange andre våpenløver fra samme tid.⁹⁴ Den har også mye til felles med samtidens heraldiske løvefigurer.⁹⁵ Eksemplaret utstråler utvilsomt kraft og uttrykksfullhet. Mankebehandlingen er plastisk, rik og prangende. Fravær av synlige kjernestiftmerker på korpus og skjoldskabelon vitner om at denne gjenstanden *må* være produsert etter år 1300.⁹⁶ Gjenstanden har også doble, figurformete utløpsrør for vann. Dette sees på sene typer. I tillegg har denne våpenløven fryktinngytende huggtenner, og disse understøtter også en sen datering. Som nevnt ovenfor, fikk enkelte alderdommelige trekk en ny blomstringstid utover på 1400-tallet og videre frem. Dette gjør dateringen av sene akvamaniler vanskelig.

⁹¹ Cf. kap. 2: Produksjon.

⁹² Falke & Meyer 1935: 204.

⁹³ Falke & Meyer 1935: 82, 116.

⁹⁴ Hütt 1993: 72.

⁹⁵ Hütt 1993: 73.

⁹⁶ Cf. kap 2: Produksjon.

Typen har imidlertid mye til felles med et eksemplar i Städtisches Museum i Braunschweig.⁹⁷ Denne løveakvamanilen er datert så sent som i 1568 og bør få implikasjoner også for dateringen av denne gjenstanden. Både kat. 14 Borlaug gård og eksemplaret i Braunschweig er våpendyr med skjoldskabeloner i brystet. De to gjenstandene har stor grad av formlikhet, og den plastiske mankebehandlingen på dem er heller ikke ulik. Kat. 14 Borlaug gård har også likheter med andre våpenløver fra samme tid. På grunnlag av drøftingen ovenfor plasseres eksemplaret i gruppe V blant gjenstander fra 1500-tallet. Med dette er kat. 14 Borlaug gård en av de absolutt yngste gjenstandene i undersøkelsen

I tråd med argumentasjonen ovenfor fordeler de 21 akvamanilene seg i grupper og antall som angitt nedenfor. Se også Tabell 5 og 6, appendiks.

Gruppe I:	gjenstander fra 1100-tallet	3 – 5 stk.	kat. 10, kat. 17, kat. 18, ev. kat. 4, ev. kat. 12
Gruppe II:	gjenstander fra 1200-tallet	6 - 9 stk.	kat. 3, kat. 7, kat. 13, kat. 16, kat. 19, samt ev. kat. 1, kat. 2, kat. 4, kat. 12
Gruppe III:	gjenstander fra 1300-tallet	8 – 9 stk.	kat. 5, kat. 6, kat. 9, kat. 11, kat. 20, kat. 21, samt ev. kat. 1, kat. 2, kat. 3
Gruppe IV:	gjenstander fra 1400-tallet	2 stk.	kat. 8, kat. 15
Gruppe V:	gjenstander fra 1500-tallet	1stk.	kat. 14

Fordelingen harmonerer godt med funn blant tilsvarende gjenstandsgruppe i land som blant annet Tyskland, Danmark og USA. Fra tiden før 1100-tallet har ingen figurformete håndvannskanner i metall overlevd i Europa, men bruken av akvamaniler er tidlig dokumentert i skriftlige kilder.⁹⁸ 20 av gjenstandene i undersøkelsen ble allerede datert av Otto von Falke og Erich Meyer i 1935. Undersøkelsen av de 21 akvamanilene viser imidlertid at en viss korrigering av 12 av gjenstandenes dateringer kan være riktig og mer i tråd med tendenser i nyere forskning. Både Ursula Mende, Michael Hütt, Peter Barnet og Pete Dandridge ser ut til å ha tilbakedatert enkelte eksemplarer innenfor gjenstandsgruppen i den senere tid.⁹⁹

⁹⁷ Ill. 22 i appendiks 3A. Falke & Meyer 1935, kat. 480.

⁹⁸ Barnet & Dandridge 2006: 4. Cf. kap. 3: Funksjonskontekst.

⁹⁹ C.f. Mende 1998, 2006, 2007; Hütt 1993; Barnet & Dandridge 2006.

Tre av gjenstandene i undersøkelsen er akvamaniler fra 1100-tallet, og ytterligere to eksemplarer kan være det. Utover på 1200-tallet inngår akvamaniler stadig hyppigere i blant annet tyske inventarlistene. Dette forteller om en mer utstrakt bruk, om større etterspørsel og også om en stadig økende hjemlig produksjon av gjenstandene.¹⁰⁰ Så mange som åtte av eksemplarene i undersøkelsen kan stamme fra 1200-tallet, og et tilsvarende antall akvamaniler stammer trolig fra 1300-tallet. Dette understøtter antagelsen om at gjenstandsgruppen nådde et høydepunkt i forhold til popularitet, etterspørsel og produksjon nettopp på denne tiden. I siste halvdel av 1400-tallet og utover på 1500-tallet ble stadig færre dyreformerte karer preferert og satt i produksjon. Fra 1400-tallet kan bare to eksemplarer klart dateres. Ett eksemplar alene ser ut til å være fra 1500-tallet, fremkommet i en tid da dyreformerte karer for lengst hadde måttet vike plassen for mer tidsriktige former. De sene løveakvamanilene fra 1400- eller 1500-tallet eksemplifiserer denne utviklingen.

Oppsummerende kan det sies at flere av akvamanileformene har kommet østfra. I middelalderen var impulsene fra den islamske verden sterke og møtepunktene mellom øst og vest mange. Produkter fra Orienten ble sett på som populære luksusgjenstander av samfunnets trendsettere, hoff og adel. Tatt i betraktning at akvamaniler raskt ble et produkt av vestlig kultur, avspeiler de også påvirkning fra blant annet heraldiske figurer. Akvamanilene lar seg typologisere i grupper og undergrupper. I undersøkelsen inngår rytterakvamaniler og akvamaniler i form av både reelle dyr og fantasidyr. Løveakvamaniler dominerer i antall ikke bare i denne undersøkelsen, men også ellers. Nyere forskning vektlegger at akvamaniler ble produsert og benyttet på 1100-tallet. Funnet av gjenstander fra 1100-tallet i også denne undersøkelsen understøtter en slik oppfatning. 1200- og 1300-tallet har vært en blomstringstid for akvamaniler som gjenstandsgruppe. Det store antallet eksemplarer i undersøkelsen bekrefter dette. På 1400-tallet blomstret fortsatt produksjonen av akvamaniler, men senere typer er ikke hyppig representert.

¹⁰⁰ Kap. 2: Produksjon.

KAPITTEL TO: PRODUKSJON

2.1 Produksjon generelt

2.1.1 Materialer

Akvamanilene i denne undersøkelsen er alle av kopperlegeringer. Forskningslitteraturen beskriver også enkelte akvamaniler i edle metaller som sølv, men kopperlegeringer har vært det materialet som håndverkerne fremfor noe gjorde bruk av i produksjonen av akvamaniler, og som sammen med jern var utgangspunktet for metallteknologi i både vikingtid og middelalder.¹⁰¹ Det store antallet akvamaniler i kopperlegeringer i europeiske og amerikanske samlinger bekrefter dette.

En kopperlegering er en sammensmeltning av flere metaller, der grunnstoffet kopper utgjør hovedbestanddelen. Kopperet kan legeres med metallene tinn, sink, sinkspatt, bly, sølv eller gull, og selve legeringsteknikken krever metallurgiske kunnskaper. Blandingsforholdene i legeringene varierer alt etter tid, område eller verksted. Sammensetningen i den enkelte gjenstand krever nøyaktige metallurgiske analyser for å kunne beskrives nærmere. De fleste akvamaniler har sink som viktigste legeringskomponent, samt tilsetning av mer enn 1 % tinn og bly.¹⁰² Etter all sannsynlighet gjelder dette også gjenstandene i *denne* undersøkelsen. De fleste av dem viser store typologiske og ikke minst produksjonsmessige likheter med eksemplarer som inngår i Peter Barnets og Pete Dandridges undersøkelse. Det er derfor også trolig at flere av dem kan ha proveniens som disse.

Om tinn bevisst ble tilsatt i større mengder for å oppnå en mer gullfarget legering og et nærmest gullaktig sluttprodukt i en viss periode, vites ikke sikkert. Over hele Europa i sen middelalder kan man imidlertid generelt se en tendens til å redusere konsentrasjonen av tinn i kopperlegeringer.¹⁰³ Om denne trenden alene for eksempel skyldes endringer i produksjonssteder eller i tillegg også kan ha med folks skiftende estetiske oppfatninger i tiden å gjøre, er uvisst. Resultatet blir utvilsomt gjenstander uten det typisk messingfargete preget som kjennetegner de eldste akvamanilene.

Så pass store deler sink eller tinn som mer enn 1 % i legeringene, gir mer flytende masser i smeltet tilstand og gir derfor også økte muligheter til selv å få med de minste detaljer i støpeprosessen.¹⁰⁴ Til tross for en viss hardhet, lar kopperlegering seg lett bearbeide som

¹⁰¹ Hütt 1993: 17.

¹⁰² Barnet & Dandridge 2006: 52.

¹⁰³ Barnet & Dandridge 2006: 54 – 55.

¹⁰⁴ Kaiser 1995: 354 – 355.

materiale. Det er ufølsomt for temperatursvingninger, og resultatet blir holdbare, gjerne funksjonelle gjenstander. Ikke overraskende er kopperlegeringer derfor det mest anvendte materialet innenfor all skulpturkunst.

Som nevnt ovenfor, antas 20 av akvamanilene i undersøkelsen å være importstykker fra Tyskland. Én gjenstand, rytterakvamanilen kat. 2 Neve gård, kan være fra Dinant. Der mye kirkeinventar ble produsert.¹⁰⁵ Kopperforekomstene i Tyskland, Østerrike, Böhmen, Ungarn og Flandern har hatt betydning for den metallurgiske produksjonen i hele middelalderen. Maasland, Niedersachsen, Hildesheim, Magdeburg og Nürnberg har alle vært dokumenterte produksjonssteder for akvamaniler.¹⁰⁶ Nødvendige råmaterialer fantes i rikt monn.¹⁰⁷ Nøyaktige metallurgiske analyser av akvamanilene i denne undersøkelsen er ikke foretatt, men på grunnlag av godsets farge, må de fleste av dem stamme fra ulike produksjonssteder eller verksteder. Godset i kat. 17 Rike gård er markant rødlig og vitner om høy koppergehalt. Kat. 21 Vådan gård fremstår også som mer rødlig enn for eksempel kat. 16 Høgetveit som nærmest er messingfarget. Gjenstander som kan tilbakeføres til Nürnberg, har alle spesielt lave konsentrasjoner av tinn i sine legeringer, kombinert med høye verdier av sølv. Et slikt legeringsforhold gir godset i disse akvamanilene et grålig preg. Kat. 15 Upstad gård kan være et eksempel på en slik akvamanile.¹⁰⁸

Våre hjemlige håndverkere hadde de nødvendige kunnskapene om både teknologi og metallurgi som måtte til for å kunne produsere akvamaniler. Man utelukker derfor ikke at slike gjenstander også kan ha vært produsert i Skandinavia i middelalderen.¹⁰⁹ Funn fra middelalderens dominikanerklostre Lødsøe i Väster-Götland og Roskilde på Sjælland bekrefter at støping av metallarbeider i kopperlegeringer har funnet sted.¹¹⁰ I Hedeby, sydøst på Jylland, har man også funnet støpeformer til bruk under arbeid med metaller. Den svenske gruvedriften i Kopparberget ved Falun var av stor betydning for metallproduksjon allerede fra siste del av vikingtiden og nevnes i skriftlige kilder fra 1288.¹¹¹ I 1555 beskriver Olaus Magnus også metallforekomster og gruvedrift i Skandinavia:

¹⁰⁵ Cf.. informasjon på arkivkort.

¹⁰⁶; Hütt 1993: 12.

¹⁰⁷ Hammervold 1997: 37. Råmaterialer fantes for eksempel i Harz-fjellene i Niedersachsen og i Remmelsberg nær Goslar. Fra midten av 1200-tallet ble også viktige miner åpnet i Wildmann, Zellerfeld, Clausthal, samt i Erz-fjellene i Sachsen.

¹⁰⁸ En nøyaktig metallurgisk analyse foreligger ikke, og utsagnet må derfor tas med forbehold. Selv med det blotte øye er forskjellen i godsfarve like fullt påfallende. Andre funn vitner for øvrig også om Nürnberg som proveniens.

¹⁰⁹ <http://www.britannica/eb/article> er blant de kildene som slår fast at akvamaniler ble produsert i Skandinavia.

Ingen kilder gir imidlertid belegg for dette.

¹¹⁰ KLNMBd. III: 174; bd. VI: 218 – 226.

¹¹¹ Hammervold 1997: 37.

*De nordiska ländarnas grufvor äro många stora, olikartade och rika. De äro många, ty de förekomma och bearbetas talrikt i dalar och berg, ofta alldeles inntil hvarandra. De äro stora, ty man finner outtömliga och vidsträktta grufvor såväl i öfre Svealand som i Götaland och Värmland i närheten af norska gränsen. De äro oikartade, ty de innehålla dels silver, dels koppar eller brons, dels stål, dels utsökt järn.*¹¹²

Sink og tinn ble imidlertid ikke brutt i Skandinavia i middelalderen, men ble importert fra områder i blant annet Midt-Tyskland og Böhmen.¹¹³

Oppsummerende kan det sies at verksteder eller produksjonssteder for støping av metallarbeider fantes i Skandinavia i middelalderen, men at beviset for at også akvamaniler ble fremstilt i disse, enda lar vente på seg. Teknologien som ligger til grunn for produksjon av slike gjenstander, fantes utvilsomt, og kopper ble beviselig brutt i store mengder i blant annet i Kopparberget i Falun gjennom hele middelalderen. Like fullt vitner de store typologiske og teknologiske likhetene mellom gjenstandene i denne undersøkelsen og akvamaniler i andre samlinger om et nært eller identisk produksjonsmessig slektskap.

2.1.2 Støpeteknikker

I middelalderen ble to hovedtyper av støpeteknikker anvendt i forbindelse med produksjon av metallarbeider.¹¹⁴ Disse kalles henholdsvis sandstøp og støp à cire perdue, tapt voks metode. Begge metoder kunne gi hule gjenstander som resultat.¹¹⁵ Uavhengig av størrelsen på gjenstandene ble sistnevnte støpemetode mest benyttet.¹¹⁶ Forskere ser ikke bort fra at håndverkerne i middelalderen lot seg inspirere teknologisk av metallarbeider støpt à cire perdue fra tidligkristne, bysantinske og islamske kulturområder.¹¹⁷

¹¹² Granlund 1976, bd. 2: 2 -8.

¹¹³ Hammervold 1997: 38.

¹¹⁴ Kluckert 1995: 377: Den engelske teologen Alexander Neckhaus forteller mye om fremstilling av gjenstander i middelalderen i *De utensilibus*.

¹¹⁵ KLN, bd. 11: 584. Ved sandstøp benyttet man enkle og åpne eller sammensatte støpeformer og en noe mindre kjerne av for eksempel brent leire. Slike former muliggjorde serieproduksjon av gjenstander. I forbindelse med produksjon av hule gjenstander, måtte to separat støpte halvdelers loddes sammen og etterbehandles. Selve støpingen foregikk i en støpekasse fylt med sand, der sanden bevirket jevn, gradvis avkjøling av godset. Formene som ble benyttet ved sandstøp, var laget av for eksempel leire, sandstein, skifer, kleberstein eller metall. Støpeformene ble ofte iblandet forskjellig materiale som for eksempel halm, hestemøkk, kalvehår eller teglstøv. Dette gjorde dem luftigere og bevirket at gass kunne slippe ut under selve støpeprosessen. Formene hadde innløpskanaler for smeltmassen og kanaler for å slippe luften ut av den lukkede formen. Under støpeprosessen fløt godset ut i hulrommet som oppstod mellom kjerne og form.

¹¹⁶ Theophilus 1979: xxxiii. I *De diversis artibus*, middelalderens viktigste avhandling om håndverksteknikker, beskriver benediktinermunken Theophilus Presbyter om lag år 1100 blant annet fremstillingen og bearbeidingen av metall. Han understreker betydningen av håndverk og vier blant annet formtillaging av røkelseskar, en gjenstandsgruppe som har likhetstrekk med akvamaniler, særskilt plass. Theophilus beskriver også de støpeteknikkene som ble brukt i hans egen samtid og som allerede var kjent i oldtiden.

¹¹⁷ Barnet & Dandridge 2006: 32.

Ved indirekte støp à cire perdue utformet gjerne håndverkeren først et grovt skjelett eller rammeverk bestående av tilbøyde jern- eller kopperstenger av den ønskete gjenstanden. Dette rammeverket ble så kledd med et lag leire.¹¹⁸ Sammen utgjorde disse to elementene eller leiremodellen alene kjernen. Skjelettet forbandt kjerne og vokslag og forsterket også selve kjernen.

Leirekjernen, som ble omstendelig modellert slik at den skulle samsvare med eller gjenspeile gjenstandens ønskete form i størst mulig grad, ble deretter kledd med et voks- eller talglag i samme tykkelse som det ønskete metallgodset. Utsiden med plastisk dekor og øvrige små detaljer kunne så utformes og risses inn i voksen. Selv de minste, innrissete detaljene kunne senere la seg avlese i støpen, men ble i blant også utbedret eller utført etterpå – direkte på den ferdig støpte gjenstanden.

Modellen ble så kledd med en leirekappe utstyrt med påfyllingsåpning og kanaler i form av voksstenger. Kappen ble penslet på i flere omganger i tynne lag. Under benningen av leirekappen smeltet voksen ut gjennom kanalene og gikk tapt, og man fikk en støpeform med en kavitet som tilsvarte den ønskete gjenstanden. Deretter ble det flytende metallet helt i. Ekstremitetene på dyreformede akvamaniler ble sannsynligvis også brukt som påfyllingsrør og/ eller utluftingskanaler.¹¹⁹

Etter at godset hadde stivnet, kunne kjernen så pirkes ut eller bløtes opp og fjernes gjennom en åpning som ble skåret ut i vokslaget. De fleste eldre akvamaniler har en slik åpning i bryst- eller bukregionen, mens mange akvamaniler fra 1400-tallet og videre mangler en slik.¹²⁰ Åpningen ble vanligvis tettet igjen ved hjelp av omfangsstøp etter at den først også hadde tjent som påfyllingshull for det flytende metallet. Det eventuelle rammeverket ble oftest fjernet sammen med kjernen før gjenstanden ble tatt i bruk, men i blant kan spor etter dette eller rester av det fortsatt sees.

I blant var det nødvendig å plassere støtte for kjernen, slik at den holdt seg stabilt på plass under prosessen. Små metallameller eller stifter ble da stukket inn gjennom den ytre leirekappen, gjennom voksmodellen og inn i leirekjernen.¹²¹ Voksmodellen kunne også støpes

¹¹⁸ Ved fremstilling av spesielt store og mer kompliserte gjenstander ble også rammeverk i tre benyttet.

¹¹⁹ Cf. avsnitt *Støpeteknikk*.

¹²⁰ Banet & Dandridge 2006: 41. Fra sent på 1300-tallet og videre utover 1400-tallet vokste Nürnberg frem som et viktig produksjonssted for flere typer metallarbeider. Akvamanilene herfra mangler ofte åpning for fjerning av kjernemateriale og eventuelt rammeverk, og de har gjerne relativt små påfyllingshull i forhold til gjenstander med annen og eldre proveniens. Kjernematerialet som ble benyttet i verkstedene i regionen, var så pass skjørt og porøst at det lettere lot seg fjerne. Spesielle åpninger i bryst- og bukregionene på de figurformede akvamanilene var derfor ikke lenger nødvendig.

¹²¹ Benvenuto Cellini beskriver blant annet denne delen av prosessen utførlig i avhandlingen sin om gullsmedkunst og skulptur fra 1500-tallet; Benvenuto Cellini i oversettelse av C. R. Ashbee, 1888: *The Treaties of Benvenuto Cellini on Goldsmithing and Sculpture*. New York, 1967. Eventuelle tidligere beskrivelser fra

i én eller flere spesialtilpassete forformer. For å gjøre modellvoksen smidig og enkel å bearbeide, ble denne for eksempel blandet med fåretalg eller olje.

Leiren måtte være krympfri og luftig nok til å kunne avgi gasser som kunne oppstå under støpeprosessen. I tillegg til hestemøkk, kalvehår og teglstøv kunne leiren blandes med finkornet, gul tuff, en meget porøs, vulkansk aske. Gammelt, siktet mel, urin eller vin ble brukt som bindemiddel.

2.1.3 Verksteder

Antallet bevarte akvamaniler i europeiske og amerikanske samlinger er betydelig og vitner om stor produksjon fra begynnelsen av 1100-tallet og om lag 400 år frem i tid. Det er rimelig å anta at produksjonen av akvamaniler etter hvert foregikk i høyst spesialiserte verksteder. Rundt 1400 var flere spesialister på bronsestøp virksomme i Nürnberg.¹²² Enkelte av disse masseproduserte blant annet dyrehåndtak med enkle kjerner.¹²³

De store teknologiske likhetene mellom større metallgjenstander som frittstående rundskulptur, døpefonter og gravrelieffer og mindre gjenstander i kopperlegeringer som eksempelvis kokekar, dørhåndtak, lysestaker og akvamaniler, sannsynliggjør muligheten for at ett og samme verksted også kan ha produsert ulike typer produkter.¹²⁴ Ursula Mende har blant annet påvist at flere typer gjenstander som nettopp akvamaniler, dørhåndtak, døpefonter, syvarmete lysestaker og døpefonter er blitt produsert i Johannes Apengeters verksted på 1300-tallet. Minst to av gjenstandene i undersøkelsen, kat. 9 Buskelien gård og kat. 21 Vådan gård, kan attribueres til Apengeters verksted i Lübeck. Det er også interessant å merke seg at Theophilius er like bekvem i sin beskrivelse av klokkestøping som når han redegjør for produksjonen av røkelseskar. Spesialiserte klokkestøpere kan for eksempel også ha stått for produksjonen av akvamaniler. De hadde tilstrekkelig teknologisk kunnskap, og de var samtidig vant til å håndtere til dels store kvanta av flytende metall.

Under produksjonen av akvamaniler er det rimelig å anta at én så det som sin oppgave å lage modeller og risse dekoren inn, mens en annen for eksempel hadde produksjon av former og selv støpingen av godset som sine ansvarsområder. Tatt i betraktning at dekoren på den ferdig støpte gjenstanden ble svakere enn på modellen, måtte hvert eksemplar ofte ettersiseleres eller ettergraveres etter avkjøling. Her er snakk om innsats fra håndverkere med

middelalderen er ikke lenger bevart, og Theophilius nevner ingenting om denne delen av prosessen i sin avhandling.

¹²² Mende 1994: 25.

¹²³ Reproduksjon og masseproduksjon av akvamaniler eller akvamanilelementer blir behandlet senere i kapittelet under avsnitt *Reproduksjon*.

¹²⁴ Mende 1981: 190.

i hvert fall to ulike fagområder som sitt speciale. Følgende inskripsjon på biskop Wolhardt fra Rohts gravplate i katedralen i Augsburg, fritt gjengitt på norsk med egne ord, bekrefter en slik arbeidsfordeling i forbindelse med kopperlegeringsstøp: *Otto har laget meg i voks, og Konrad i metall.*

2.2 Produksjon av akvamanilene i denne undersøkelsen

For røntgenbilder av kat. 1 Helgeland og kat. 13 Heddal, se ill. B 1 og 2 i appendiks. Funn i forhold til røntgenundersøkelse og teknologiske funn av kat. 1 Helgeland og kat. 13 Heddal fremgår av tabell 7 i appendiks.

2.2.1 Støpeteknikk à cire perdue

Flere forhold taler for at akvamanilene i undersøkelsen er blitt støpt à cire perdue. Røntgenbildene av kat. 1 Helgeland og kat. 13 Heddal bekrefter dette. Denne velkjente støpemetoden som ble brukt under produksjonen av akvamaniler i Europa gjennom om lag 400 år, kan på flere måter også avleses gjennom undersøkelse av gjenstandene. En inskripsjon på et løveformet håndtak på katedralen i Trier understøtter også bruk av teknikken og kan gjengis på følgende måte: *Hva vokset har dannet, fortæres av ilden og gjendannes av metall til deg.*¹²⁵ Røntgenfotograferingen av de to nevnte eksemplarer viser at begge gjenstander har store hulrom. Verken røntgen av disse to eller undersøkelse av de øvrige akvamanilene viser spor av støpesømmer.

Mange av gjenstandene viser videre tydelige spor av mørke oksideringer på ekstremitetene. Dette kan for eksempel observeres på bena til to løveakvamaniler, kat. 10 Gudbrandsdalen og kat. 15 Upstad gård.¹²⁶ Under støpeprosessen ble akvamanileformene sannsynligvis plassert liggende. Man gjorde bruk av høye utløpskanaler, og toppen av formene (dvs. de partiene som nå utgjør nedre del av gjenstandenes ben) kom i kontakt med luft og ble oksidert. I tillegg oppstod ofte urenheter i metallet i spesielt disse partiene under støping. Slike sees blant annet på kat. 10 Gudbrandsdalen.¹²⁷

Sandstøp som teknikk etterlater en viss ruhet i støpehuden på gjenstander. Dette sees spesielt i ubehandlede partier. Enkelte av gjenstandene i undersøkelsen har riktig nok tegn til ruhet i overflaten, men dette er ikke avtrykk etter sand. Sannsynligvis sees her snarere spor

¹²⁵ Sitatet er hentet fra Geese 1995: 354 – 355 og er fritt oversatt til norsk av undertegnede.

¹²⁶ Ill 1 i appendiks 3B.

etter regelrett slitasje eller resultatet av en noe uheldig støpeprosess.¹²⁸ Kat. 10 Gudbrandsdalen kan tjene som eksempel. Urenheter i støpen kan også observeres på kat. 8 Ukjent løvetype II.

Undersøkelse av gjenstandene viser ofte at elementer som blant annet de dyreformede håndtakene er modellert for seg rundt enkle, separate kjerner. Disse har siden blitt integrert i vokslaget. Deretter er akvamanilene støpt i ett. Dette sammenfaller med andre forskeres funn.¹²⁹

Røntgenbildene av kat. 1 Helgeland og kat 13 Heddal viser formen på kjernene. Bildene indikerer også at kjernene har blitt nøyaktig utformet, slik at de i stor grad gjenspeiler den ferdige gjenstanden, men at også flere elementer er blitt artikulert med ekstra vokslag der dette har vært påkrevd eller ønskelig. Disse partiene avtegner seg som hvitaktige, ikke-gjennomskinnelige felter på røntgenbildene. På bildet av kat.1 Helgeland avtegner for eksempel alt seletøy seg som hvite felter. Stor deler av løvemanken på kat.13 Heddal er på sin side nøye utformet allerede på kjernen, mens de hvitere, mindre gjennomskinnelige feltene midt på hver lokk indikerer de områdene der håndverkeren har valgt å artikulere manken med ekstra vokslag.

Kat. 16 Høgetveit gård har en hulstøpt, figurformet hank som nå delvis er skadet på undersiden. Undersøkelse av hanken og gjenstanden viser at håndverkeren her har benyttet to separate kjerner som antatt, men at selve akvamanilen er støpt i ett. I den hule hanken sees fremdeles rester av kjernen, og den ble støttet opp av en kjernestift. Kat. 2 Neve gård viser for eksempel også bruk av to separate kjerner, men støping av gjenstanden i ett hele – uten synlige spor av loddinger. Det samme kan observeres på kat. 9 Buskelien gård.¹³⁰ I tillegg til under spesielt hankene, finner vi kjernerester på flere av akvamanilene. Særlig sees slike rester mellom tenner, i nesebor og delvis i pupillene på gjenstandene. Kjernerester sees for eksempel på kat. 4 Nordland.¹³¹

Røntgenbildene av kat. 1 Helgeland viser at kjernen strekker seg et stykke ned i forbena på hesten og noe lenger eller dypere ned i bakbena, samt i ridderens ben.¹³² På samtlige akvamaniler er store deler av kjernematerialet fjernet av rent funksjonelle årsaker for å skape et størst mulig innvendig hulrom. Røntgenbildene og undersøkelser av gjenstandene viser imidlertid at kjernerester i de øvre delene av ekstremitetene fortsatt ligger intakt.

¹²⁸ Fremgangsmåten bekreftes i samtale med gjørtler Arne Røtzer, november 2006; ill. 2 i appendiks 3B.

¹²⁹ Barnet & Dandridge 2006: 40.

¹³⁰ Ill. 2 i appendiks 3B.

¹³¹ Ill. 21 i appendiks 3B.

¹³² Dette samsvarer med andre forskeres funn.

Undersøkelsen av kat. 8 Ukjent løvetype II viser for eksempel at kjernen fortsatt er intakt i løvens ekstremiteter. Kat. 5 Sundby gård fremstår som svært defekt. En nærmere gransking av dette eksemplaret bidrar like fullt til verdifulle funn, ikke minst takket være at begge bakben er sterkt ødelagt.¹³³ Høyre ekstremitet er saget over og etterpå filt maskinelt like under hasen. Kjernen er i tråd med generelle antagelser ikke strukket helt ned i bena på akvamanilen, men er avsluttet om lag en tredjedels vei ned fra korpus. Dette sees for øvrig også på andre akvamaniler. Nedre del av dette benet er i massivt metall. Dette kan sannsynligvis ha vært praktisk begrunnet, idet akvamanilen gjennom dette bedre vil ha kunnet tåle belastning på alle typer underlag.¹³⁴ Rent teknisk sett er også massiv støp langt enklere og mindre tidkrevende enn hulstøp. I venstre ben sees fortsatt en del av det originale rammeverket i metall, sentralt plassert i det lyse kjernematerialet. Ikke uventet er dette benet brukt i knekksonen som naturlig har oppstått i overgangen mellom armert kerne og massivt metall. Vi kan observere liknende bruddskader på enkelte av de andre eksemplarene i undersøkelsen, men disse ekstremitetene er da sekundært påloddet. Kat. 2 Neve gård kan tjene som eksempel, og røntgenbildene av kat. 13 Heddal viser også dette.

De fleste akvamanilene har kjernestifter som fortsatt kan sees innvendig. Stiftene er også synlige på røntgenbildene. Disse stiftene av for eksempel jern, kopper eller kopperlegeringer, har stort sett alle samme lengde, men varierer i både antall og størrelse.¹³⁵ Undersøkelsen av gjenstandene og røntgenbildene indikerer en nøye gjennomtenkt, systematisk plassering for best mulig å kunne stabilisere kjernen under støpeprosessen. Stiftene er åpenbart kuttet i lengden og bøyd til. Dette ser vi tydelig på røntgenbildene av kat. 13 Heddal. Undersøkelsen viser også at kjernestiftene i blant har blitt ødelagt eller kan hende helt har falt ut under den mekaniske fjerningen av kjernen og eventuelt rammeverk. Disse er da erstattet med andre stifter i enten kopper eller legeringer som ligger tett opp til godset for øvrig.¹³⁶ De fleste akvamanilene i undersøkelsen har disse lett gjenkjennelige kjernestiftmerkene fordelt rundt på utsiden av spesielt korpus. Kopperstifter sees hyppigst. Sannsynligvis ble kopper valgt fordi dette metallet lett lar seg legere med støpegodset for øvrig; enten assimileres, eller i beste fall helt smeltes sammen med det øvrige. På kat. 21 Vådan gård sees små, rektangulære kjernestifter i messingfarge som i stor grad har smeltet sammen med det øvrige metallet under støpingen, og tilsvarende åpne hull spredt om på gjenstanden. Enkelte ganger kan stifter av ulike legeringer på ett og samme eksemplar

¹³³ Ill. 4 i appendiks 3B.

¹³⁴ Barnet & Dandridge 2006: 38.

¹³⁵ Jmfr. Barnet & Dandridge 2006: 44.

¹³⁶ Ill. 5 i appendiks 3B.

observeres. I blant ble et tynt lag av det omliggende metallet bruk for å fjerne kjernestiftmerkene.¹³⁷

Sent på 1300-tallet begynte håndverkerne i Nürnberg å fjerne kjernestiftene mekanisk, for deretter å file og tette hullene med metallplugg. ¹³⁸ På kat. 14 Borlaug gård sees ingen kjernestiftmerker, men nettopp små, sirkelformete felt spredt rundt om på korpus, samt på skjoldskabelonen. ¹³⁹ Dette funnet understøtter Nürnberg som proveniens.

Som nevnt ovenfor i dette kapittelet, er åpninger i bryst- eller bukregionene på dyreformete akvamaniler et alderdommelig trekk. Åpningene ble skåret ut i vokslaget. Disse ble deretter tettet igjen ved hjelp av omfangsstøp etter at påfyllingsrøret for det flytende metallet og kjernematerialet, samt eventuelt rammeverk var blitt fjernet. De støpte metallplatene som ble brukt til dette formålet, er ofte noe tynnere enn godsveggene i korpus for øvrig. ¹⁴⁰ De ble mekanisk plassert og hamret i posisjon uten lodding. Røntgenbildene av kat. 1 Helgeland og kat. 13 Heddal understøtter dette.

Mange av eksemplarene i undersøkelsen har slike åpninger. Enkelte av disse åpningene er kvadratiske, mens andre sirkulære. Mens blant annet kat. 1 Helgeland og kat. 16 Høgetveit gård har kvadratiske felt med omfangsstøp i brystregionen, finner vi tilsvarende sirkulære felt på for eksempel kat. 12 Lisleherad og kat. 19 Nedre Hoen gård. ¹⁴¹

Åpningene på akvamanilene i undersøkelsen måler om lag 2 x 2cm eller 1 – 2 cm i diameter. Godset som er benyttet under den påfølgende gjettingen av disse hullene, er iblant åpenbart av en annen legering enn korpus for øvrig. Dette sammenfaller godt med funn fra andre forskere, selv om størstedelen av de dyreformete akvamanilene i *denne* undersøkelsen har omfangsstøp i bryst- eller bukregionen i farger som i stor grad korresponderer med godset for øvrig. ¹⁴² Kat. 10 Gudbrandsdalen, kat. 9 Buskelien gård og kat. 20 Molde er gode eksempler på dette. ¹⁴³

Kat. 14 Borlaug gård viser ingen tegn til omfangsstøp i brystet. Funnet korresponderer godt med tidligere antatt proveniens og datering for øvrig. ¹⁴⁴ På kat. 18 Inderøy har det kvadratiske feltet med omfangsstøp i dyrets brystregion mekanisk blitt fjernet sekundært. På kat. 19 Nedre Hoen gård sees et sirkulært hull sentralt plassert på fuglens bakpart under halestjerten. Om dette har tjent som åpning for fjerning av kjernemateriale og eventuelt

¹³⁷ Barnet & Dandridge 2006: 46.

¹³⁸ Barnet & Dandridge 2006: 47.

¹³⁹ Ill. 6 i appendiks 3B.

¹⁴⁰ Barnet & Dandridge 2006: 49.

¹⁴¹ Ill. 8 i appendiks 3B.

¹⁴² Barnet & Dandridge 2006: 49.

¹⁴³ Ill. 7 i appendiks 3B.

¹⁴⁴ Cf. Kap. ett: Typologi.

rammeverk i tillegg til det sirkulære partiet i brystregionen, vites ikke. Sannsynligheten for at det har tilkommet under en eventuell sekundær transformasjon av akvamanilen, er så absolutt også til stede.

Røntgenfotograferingen av kat. 1 Helgeland og kat. 13 Heddal viser støpegodsvegger av generelt egal tykkelse. Disse er om lag 2- 2,5 mm.¹⁴⁵ Dette kan også bekreftes gjennom ordinær gransking av de andre gjenstandene og sammenfaller også godt med andre forskeres funn.¹⁴⁶ Theophilus forklarer hvordan dette har kunnet la seg gjøre.¹⁴⁷ Voksen ble rullet ut og skåret til ønsket tykkelse ved hjelp av ferdig oppmålte trestykker. Deretter ble den gjort smidig og myk gjennom oppvarming, før den ble påført kjernen med et varmt jern. Til sist ble alle skjøter glattet ut.

På røntgenfotografiene sees også betraktelig tykkere godsvegger enkelte steder. I blant var kan hende ikke kjernen nøyaktig nok modellert, og påføring av ekstra voks for å oppnå ønsket sluttresultat var da påkrevd før selve støpeprosessen kunne ta til. På bildene av kat. 13 Heddal ser vi de tykkere godsveggene avtegne seg som hvite felt i hver av lokkene i mankepartiet. Av fotografiene av kat. 1 Helgeland ser vi at blant annet hestens forføy, tøyler, bitt og sal er behandlet på samme måte.¹⁴⁸

Godsveggene i dyrenes brystregioner er gjennomgående langt tykkere enn i de øvrige partiene. Dette kan observeres på alle eksemplarer og bekreftes også av røntgenfotografiene. På kat. 13 Heddal sees eksempelvis en godstykke på om lag 4 mm i det aktuelle området. Denne variasjonen i støpegodstykke kan være en tilfeldig følge av en mer eller mindre heldig utført teknikk der kjernen har forflyttet seg bakover før støpeprosessen, og som dermed har etterlatt større kavitet på fremsiden. Forskjellene i godstykke mellom brystregion og øvrige partier kan imidlertid også indikere en bevisst brukt av teknikk. Den første delen som blir fylt med smeltet metall, må også være den delen der metallet forblir flytende lengst, slik at det kan fordele seg videre i de bakre deler av hulrommet.

2.2.2 Skader og utbedringer i forbindelse med produksjonen

Ulike typer utbedringer og reparasjoner kan sees på flere av eksemplarene. Mange av disse er av sekundær art, men omfangsstøp ble åpenbart ikke bare brukt for å dekke kjernehull. Teknikken ble også benyttet i forbindelse med utbedring av den enkelte gjenstand under selve

¹⁴⁵ Veiing og måling av kat. 17 Rike gård og kat. 18 Inderøy viser for øvrig at de begge er spesielt tynnstøpte gjenstander i forhold til de akvamanilene i undersøkelsen, mens kat. 21 Vådan gård har godsvegger på om lag 3 mm.

¹⁴⁶ Barnet & Dandridge 2006: 39.

¹⁴⁷ Theophilus 1979: 134 -135.

¹⁴⁸ Cf. diskusjon vedr. kjerner nedenfor.

produksjonen. Ekstremitetene på kat. 2 Neve gård er for eksempel sekundært påsatt ved hjelp av omfangsstøp. I tillegg er hestens mankeparti utbedret.¹⁴⁹ Bøylehanken på hjorteakvamanilen kat. 17 Rike gård der godset på en måte buler litt ut, viser også bruk av denne teknikken.

Undersøkelsen bekrefter videre at flytskader som har oppstått i forbindelse med spesielt nedkjøling under støpeprosessen, ikke er uvanlig. På kat. 10 Gudbrandsdalen sees for eksempel tydelige kaldflytskjøter i både brystregion og på høyre bakpart. Andre eksemplarer har flytskader i hodene. Slike flytskader var åpenbart både forventet og akseptert.¹⁵⁰ I øvrige samlinger fins også tallrike eksemplarer med til dels store skader i primært hoderegioner og ekstremiteter. At håndverkerne valgte å utbedre skader på gjenstandene fremfor å smelte dem om, sier kan hende ikke minst noe om deres teknologiske ferdigheter, selv om utbedringer som disse sannsynligvis også var mindre tidkrevende. Gjennom nøyaktig modellering av kjernen sparte man for øvrig metall, og samtidig reduserte man faren for flytskader under støping.

Ofte etterstrebet man å rette opp eller redusere defekter på de ferdigstøpte produktene ved hjelp av metall i tilnærmet samme legering som det opprinnelige. Om dette var estetisk eller praktisk begrunnet, vites ikke. På kat. 7 Bærø gårder hullene etter kjernestiftene utbedret med metall i presumptivt original legering. På korpus generelt og under buken spesielt sees også mange små, sirkulære felt som åpenbart er mindre reparasjoner foretatt underveis i produksjonen.

2.2.3 Bearbeiding av metalloverflaten

Etter støping og nedkjøling er metalloverflaten på gjenstandene blitt bearbeidet og glattet, sannsynligvis ved hjelp av filing eller skaving.¹⁵¹ Undersøkelsen viser at dette ikke er blitt like nøye utført på de deler av gjenstandene som ikke er dirkete synlige. Det er stor forskjell på behandlet og ubehandlet gods. Enkelte områder som for eksempel undersiden av håndtakene, har ofte en ru, noe grovere karakter. I blant kan vi også se spor etter sprekker eller øvrige defekter i kappen.¹⁵² Rundt flere av håndtakene sees merker etter fil, mens partiet under halen på kat. 1 Helgeland mer ser ut som om det har vært gjenstand for meisling. Merker etter den flate meiselen sees også inne i flere av dyreørene og i løvenes gap. Dette er

¹⁴⁹ Ill. 10 i appendiks 3B.

¹⁵⁰ Barnet & Dandridge 2006: 46; ill. 10 i appendiks 3B.

¹⁵¹ Theophilus 1979: 138.

¹⁵² Barnet & Dandridge 2006: 47.

områder der det åpenbart har vært vanskelig å komme til med fil. Slike merker sees for eksempel også i ørene på kat. 7 Bærø gård.¹⁵³

Avslutningsvis er akvamanilene sannsynligvis blitt polert med stål eller fin sand.¹⁵⁴ Rester av rødlig poleringsmasse kan blant annet observeres på enkelte av eksemplarene, men dette middelet kan selvfølgelig også ha blitt påført under polering på et senere tidspunkt. Om poleringen i utgangspunktet kan ha vært estetisk begrunnet, vites ikke, men en slik etterbehandling av gjenstandene har utvilsomt bidratt til at de nærmest ble seende ut som om de er produsert i edelt metall. Uten berøring forblir kopperlegeringsgjenstander matte, mens de ved stadig berøring får vakre overflateeffekter som påminner om skimrende gull. Kun én av akvamanilene har forgylling.

Mange av pupillene på dyrene er gjennomhullet. De er enten boret opp etter støping med et bor som etterlater konisk formete merker, men kan også ha også ha fremkommet ved hjelp av et skålformet redskap.¹⁵⁵ Litteraturen beskriver akvamaniler med innlagte stener i øynene, men om noen av akvamanilene i denne undersøkelsen kan ha hatt slike, lar seg ikke påvise uten nærmere gransking.¹⁵⁶

2.2.4 Reproduksjon

En av de store fordelene med tapt voks teknikk, er at metoden enkelt gir mulighet for reproduksjon av originale metallgjenstander. Det er allment kjent at også håndverkerne i middelalderen benyttet seg av teknologien og gjenskapte gjenstander med stor likhet til originalene. Ved hjelp av én enkelt metalloriginal kunne man produsere eller masseprodusere nye voksmodeller ved å presse originalen i våt leire. For å kunne skille de originale gjenstandene fra middelalderkopiene, må man ha begge eksemplarer for hånden.

Kopier av originalgjenstander kan selvfølgelig også gjøres i ettertid. Ifølge arkivkortene til kat. 10 Gudbrandsdalen, har en antatt kopi av denne originalgjenstanden vært inne på museet til vurdering. Man konkluderer med at akvamanilen må være støpt etter museets eksemplar, idet alle sekundære reparasjoner på originalen avtegner seg i støpen på kopien. Videre observeres forskjeller når det gjelder formen på påfyllingshullet og selve klapplokket. Kopien er også betydelig tyngre enn originalen.

¹⁵³ Ill. 11 i appendiks 3B.

¹⁵⁴ Theophilus 1979: 128.

¹⁵⁵ Ill. 12 I appendiks 3B.

¹⁵⁶ Barnet & Dandridge 2006: 48.

2.3 Dekor og dekorteknikker

Med sine til dels monumentale, mykt avrundete former er akvamanilene utvilsomt meget dekorative objekter i seg selv. På samtlige gjenstander i undersøkelsen sees like fullt utstrakt bruk av dekor og dekorteknikker. Ofte observerer vi forskjellige dekorteknikker brukt i kombinasjon med hverandre på ett og samme eksemplar. En visuelt sett variert overflatedekor blir resultatet og kan være estetisk begrunnet. Mange av disse gjenstandene der blandings-teknikker er brukt, kan presumptivt høre med til de tidlige eksemplarene.¹⁵⁷ På kat. 1 Helgeland, rytterakvamanile, ser vi for eksempel bruk av både gravering og siselering.¹⁵⁸

Selv om håndverkerne gjennom sine former åpenbart ikke alltid bevisst eller i like stor grad har stilet mot naturalistiske femstillinger av de aktuelle dyrene, ser vi uten tvil tilsiktete tilløp til dette – ikke bare gjennom formlikhet, men også gjennom bruk av dekor generelt. Gjenstandene har for eksempel rikt behandlede manker, nesepartier med markerte værhaar, karakteristiske øyne, epledropler og hårliknende ornamenter rundt om på korpus hos det enkelte dyr. Ridderne er på sin side kledd i tidsriktige rustninger med mange detaljer og dekorative elementer, og hestene er utstyrt med naturtro seletøy.

Dekorbehandlingen på enkelte av gjenstandene vitner også om sansen for å gjøre bruk av dekorelementer som i utgangspunktet er inspirert av naturens egne organiske former. I eldre tid sees hyppig bruk av slike naturformer som rene ornamenter på gjenstandene. I blant kan bruken av dekor sannsynligvis også ha vært av en mer praktisk karakter. En punslet gjenstand vil for eksempel ikke bli så lett tilsmusset som en gjenstand der flaten forblir ubehandlet. På dekorerte gjenstander vil kjernestifter i ulike legeringer eller merker etter disse, samt for eksempel partier med omfangstøp, heller ikke være like i øyenfallende som på ellers homogene flater.

2.3.1 Dekorteknikker

Gjennom hele middelalderen ble velkjente, eldre dekorteknikker brukt.¹⁵⁹ Ingen nye teknikker synes å ha oppstått i perioden, og det ser heller ikke ut til at teknikkene ble videreutviklet eller forbedret i vesentlig grad. Redskapene som håndverkerne gjorde bruk av, er alle beskrevet av Theophilus.¹⁶⁰ Blant disse ser V-formete og U-formete stikler og punsler ut til å ha vært de viktigste.

¹⁵⁷ Barnet & Dandridge 2006: 49; ill. 17 i appendiks 3B.

¹⁵⁸ Cf. diskusjonen nedenfor.

¹⁵⁹ Hammervold 1997: 32.

¹⁶⁰ Theophilus 1979: 91 – 95.

Ved *graving* blir smale metallspen fjernet fra godsoverflaten ved hjelp av en stikkel.¹⁶¹ Teknikken kan gjenkjennes på grunnlag av de karakteristiske, spisse linjeavslutningene som bruk av gravørstikkelen etterlater seg på metalloverflaten. På akvamanilene sees utstrakt bruk av forskjellige typer gravørstikker. Vi kan for eksempel observere spor etter bruk av både V-formete og U-formete redskaper, men i blant sees også bare merker etter én type stikkel. Den V-formete gravørstikkelen må ha vært det viktigste redskapet til forsterking eller graving av den lineære dekoren, for sporene etter denne er å finne på alle akvamanilene i undersøkelsen. Dette sammenfaller med andre forskeres funn.¹⁶² I blant ble den V-formete stikkelen også brukt som en punsel, blant annet for å illudere værhaar, og på flere av løveakvamanilenes mankepartier kan vi observere merker etter dette jernet etter hvert som håndverkeren har beveget på det under graveringsprosessen.

I middelalderen ble graving som dekorteknikk hyppigere brukt enn tidligere, og det er derfor ikke overraskende at vi kan observere gravyre på akvamanilene i undersøkelsen. Eksempelvis er manen og halepartiet på kat. 1 Helgeland gravyre som sannsynligvis ble risset inn allerede i voksmodellen. Gravinger sees blant annet også på kat. 10 Gudbrandsdalen, kat. 12 Lisleherad og kat. 16 Høgetveit gård. På kat. 2 Neve gård sees også bruk av gravingsteknikk.¹⁶³ Ridderens ringbrynje er fremkommet gjennom en rekke små, halvsirkelformete riss med karakteristiske, spisse avslutninger. Sannsynligvis er hvert lille dekorelement stukket ut med stikkel fra begge ender, inn mot midten.

På to av akvamanilene kan vi gjenkjenne gravingsteknikken *trambulering*. Denne sikksakk mønstrete, meget dekorative gravyren har fremkommet ved at håndverkeren har vrikket på gravørstikkelen sin. På kat. 5 Sundby gård sees dekorative innslag i form av trambuleringer i løvens mankeparti, samt i inskripsjonen.¹⁶⁴ Kat. 13 Heddal har trambuleringer i ytterkant av mankespissene.

Punsling er en felles benevning for alle dekorteknikker som er utført ved hjelp av en punsel.¹⁶⁵ Når denne korte stålstangen med avrundet ende blir rammet av slag fra siselørhammeren mot et mykt underlag, blir metallet drevet eller forskjøvet. Eksempler på puslete teknikker er siselering og skroding.

¹⁶¹ Hammervold 1997: 33; ill. 14 i appendiks 3B.

¹⁶² Barnet & Dandridge 2006: 120.

¹⁶³ Ill. 13 i appendiks 3B.

¹⁶⁴ Ill. 15 i appendiks 3B.

¹⁶⁵ Hammervold 1997: 34.

På kat. 1 Helgeland sees bruk av punsling flere steder.¹⁶⁶ Punselmerkene avtegner seg som små, sirkelformete felt eller fordypninger på blant annet deler av hestens skaberakk og hodelag. På ridderens syrkot gjenfinner vi også flate, siselerte linjer. Undersøkelse viser at de fremstår som en løpende rekke punselavtrykk, og ikke som graverte linjer. Ridderens ringbrynje er etter all sannsynligvis først slått eller siselert i voksen. Etter støping har håndverkeren så gått over dekoren med en siselørhammer for å forsterke dekoren¹⁶⁷. Kat. 15 Hylestad, på kat. 18 Inderøy og på kat. 16 Høgetveit gård. Kat. 2 Neve gård har også prikkpunslet dekor frontalt plassert på ridderens tønnehjelm. Kat. 3 Sauherad er også dekorert ved hjelp av prikkpunslinger. Her ser vi i tillegg tydelige røde og svarte farvespor. Om akvamanilen er originalt eller like gjerne sekundært blitt innsatt med fargepigmenter, kan kun en nærmere analyse avlese.¹⁶⁸ Eksemplaret er for øvrig det eneste i undersøkelsen som har bemaling eller spor etter dette.

Forskning viser for øvrig at bruk av punsler spesielt ofte kan observeres på akvamaniler produsert i Nürnberg.¹⁶⁹ På kat. 15 Upstad gård sees for eksempel teknikken brukt for å illudere værhaar.

I middelalderen ble *amalgamforgyllingsteknikk* benyttet. En flytende masse av gull oppløst i kvikksølv ble smurt på metallflaten. Under oppvarming fordampet kvikksølvet eller trengte inn i undermetallet, mens gullet festet seg til gjenstandens overflate. Prosessen kunne gjentas og ga en meget holdbar forgylling som resultat.

På kat. 3 Sauherad sees forgylte partier på dyrets forben og bakpart.¹⁷⁰ Om disse forgyllingene er originale, eller om de er tilkommet sekundært, vites ikke. De fleste akvamaniler var i utgangspunktet ikke forgylt, men heller polert.¹⁷¹ Denne løveformete akvamanilen er eneste forgylte eksemplar i undersøkelsen.

2.3.2 Dekor før og etter støping

Den teknologiske undersøkelsen av akvamanilene bekrefter blant annet at den plastisk utformede dekoren på gjenstandene, lang på vei allerede ble risset inn i voksmodellen. Dette må på alle vis ha vært formålstjenelig, i det myk voks atskillig lettere lar seg bearbeide enn størknet støpegods. Gode eksempler på dette er mankepartiene til kat. 4 Nordland, kat. 5

¹⁶⁶ Ill. 16 i appendiks 3B.

¹⁶⁷ Ill. 18 i appendiks 3B.

¹⁶⁸ Barnet & Dandridge 2006: 50. Deler av den eksisterende bemalingen på enkelte av akvamanilene fra Nürnberg, kan være original.

¹⁶⁹ Barnet & Dandridge 2006: 48.

¹⁷⁰ Hammervold 1997: 33; ill. 20 i appendiks 3B.

¹⁷¹ Barnet & Dandridge: 50.

Sundby gård og kat. 10 Gudbrandsdalen som også har innrissete detaljer i ansiktet. På kat. 12 Lisleherad gjenfinner vi likeledes ornamentikk fra støpemodellen. Graden av ruhet i støpehuden tjener her som en god indikasjon. Funn viser for øvrig også at deler av dekoren og den plastiske utformingen av enkelte elementer som eksempelvis løvenes manker, allerede langt på vei ble utført direkte på kjernen.¹⁷²

Som nevnt ovenfor, ble sannsynligvis hvert enkelt eksemplar om nødvendig eller ønsket også ettersiselert eller ettergravert. Slik kunne eventuelle svakheter i den opprinnelige dekoren utbedres eller nye dekordetaljer komme til. På kat. 1 Helgeland ser det ut til at deler av ridderens bekledning er siselert i etterkant av støpeprosessen, kanskje direkte på den ferdige gjenstanden. Små slag etter siselørhammeren kan avleses i de små, buete dekorlinjene som utgjør selv ringbrynjen. Gransking av de sirkelformete dekorelementene på hestens korpus avdekker et interessant funn som understøtter denne antagelsen. På hestens bakpart sees to dekorfelt der de innrissete detaljene mangler. Dette indikerer at gravyren ikke er overført fra voksmodellen, men at den er blitt utført direkte på den ubehandlede gjenstanden etter støping. Den innrissete maken på kat. 5 Sundby gård er sannsynligvis også punslet over i ettertid.

Kat. 16. Høgetveit gård er dekorert med små ornamenter spredt rundt om på hele korpus. Ornamenterne har en dekorativ karakter og skal sannsynligvis gjenspeile hjortens pelslag. Ornamenterne er åpenbart risset inn på gjenstanden etter at den var ferdig støpt. De graverte linjene løper ubrutt i brystregionen tvers over feltet der kjernen er fjernet og hullet tettet med omfangstøp

2.3.3 Inskripsjoner

Gravering som teknikk egner seg spesielt godt til lineær dekor og innskrifter. I alt fire av akvamanilene har graverte inskripsjoner der gransking av gjenstandene tydelig viser linjeavslutninger avtegnet som små spisser. Gravyrene er med stor sannsynlighet senere tilføyelser – foretatt etter at gjenstandene har gått over i privat eie og har fått en ny funksjonskontekst. Inskripsjonen på kat. 3 Sauherad kan imidlertid være av opprinnelig art, men dette vites ikke sikkert. Kan hende kan innskrift, bemaling og forgylling være tilført på et senere tidspunkt. Kat. 5 Sundby gård og kat 7 Bærø gård har begge graverte inskripsjoner. Som nevnt ovenfor, er gravyren på Kat. 5 Sundby gård i form av trambulering. Kat. 19 Nedre Hoen gård har en siselert innskrift i fuglens brystregion, der punselslagene med

¹⁷² Cf. diskusjon ovenfor.

siselørhammeren er lette å kjenne igjen. Dette er den eneste gjenstanden med siselert innskrift blant akvamanilene i undersøkelsen.

Ofte refererer innskrifter seg til eiere eller donatorer som alle var å finne blant de øvre samfunnssjikt. Ikke sjelden var representanter fra prestestanden og rike handelsmenn blant disse. De fire gjenstandene med innskrifter er som følger: kat. 3, Sauherad, kat. 5 Sundby gård, kat. 7 Bærø gård, alle løveakvamaniler, og kat. 19 Nedre Hoen gård, akvamanile av typen fugl.

Kat. 3 Sauherad har følgende inskripsjon, inngravert med arabiske tall på det glatte kravepartiet: 1351. Løvetypene fra 1300-tallet har som nevnt ovenfor, svært ofte et slik glattmodellert kraveparti mellom hode og manke. Feltet er svært godt egnet til inskripsjoner og ble som før nevnt, kan hende typemessig utviklet med henblikk på nettopp dette formålet. Om inskripsjonen er original eller er sekundært påført, vites ikke sikkert.

Kat. 5 Sundby gård har følgende inngraving med latinske, store bokstever med seriffer på kravepartiet: HBSGAD. Disse seks bokstavene er sannsynligvis giverens eller eiernes initialer og er som før nevnt, trambulert. Bokstaven S står for *sønn*, og D står for *datter*. Mellom bokstav nummer tre og fire sees en stjerne. Datering på innskriften er uviss. Sundby gård i Røyken er oppgitt som inntømssted på arkivkortet, og var egnens prestegård.

Kat. 7 Bærø gård har likeledes inngravinger med latinske bokstaver og arabiske tall. Disse er anbrakt på det flate kravepartiet som følger: S.P.S.H. – K.J.D.H. – 1787. Initialene har åpenbart tilhørt to personer. Bokstavene S og D står igjen for henholdsvis *sønn* og *datter*, mens bokstaven H kanskje vitner om at disse to personene hadde samme familienavn. Bærø gård var for øvrig prestegården i Hobøl.

Den siselerte innskriften med latinske bokstaver og arabiske tall i brystregionen på kat. 19 Nedre Hoen gård taler for seg selv: Funden Den 28. Oktober 1827. Funnet det her blir referert til, skal ifølge kilder ha vært et jordfunn på gården.

2.3.4Ornamentikk

Enkelte av akvamanilene i undersøkelsen er dekorert med ornamenter. Mens en del av motivene er rent geometriske i sitt uttrykk, gjenfinner vi også dekorelementer der en stilisering av naturen ligger til grunn. Dette lar seg lettest belyse gjennom konkrete eksempler.

På enkelte av gjenstandene sees enkel dekor i form av *geometriske motiver*. Kat. 17 Rike gård har i ren geometrisk dekor risset inn i bryst- og halsregionene. Det samme gjenfinner vi på kat. 18 Inderøy. Kat. 8 Ukjent løvetype II skiller seg dekormessig ut fra de øvrige eksemplarene i undersøkelsen. På løvens lår ser vi et innrisset våpenskjold, om lag 2 x

2 cm stort. Våpenskjoldet tilhører byen Nürnberg. Løvens kraftige manke ligger i markante, rombeformete spisser og avsluttes med ni trekantete dekorfelt. Disse løper som en dekorativ bord rundt hele mankepartiet. Feltene har en særegen gravyre som ikke gjenfinnes på noe annet eksemplar, verken blant akvamanilene i denne undersøkelsen, eller på gjenstander i andre samlinger. Enkelte av motivene i trekantfeltene er rent geometriske i sin karakter, mens andre mer kan minne om stiliserte plantemotiver.

Kat. 16 Høgetveit gård har et dekorativt bånd som løper mellom dyrets to horn, fra side til side som et rektangulært bånd over issen. De mange prikkpunslete dekorlinjene på for eksempel kat. 3 Sauherad, kat. 15 Upstad gård, kat. 16 Høgetveit gård og kat. 18 Inderøy, er også gode eksempler på hvordan håndverkerne har valgt å bruke geometriske former som dekorelementer. På kat. 1 Helgeland gir de sirkelformete punslingene på hestens seletøy et meget dekorativt, geometrisk preg. De sirkelrunde epledroplene rundt om på hestens korpus utgjør også en vesentlig del av dekoren på denne akvamanilen, ikke minst grunnet de ruteaktige dekorlinjene inne i hver sirkel.

Flere av akvamanilene har også *stiliserte motiver* i form av dekorelementer inspirert fra naturen. På kat. 2 Neve gård ser vi at hestens hodelag har flere firkløverliknende ornamenter med stor grad av dekorativ effekt. Som betraktere gjenkjenner vi kat. 16 Høgetveit gård som et dyr av typen hjort, ikke bare gjennom bruken av form alene, men også gjennom bruk av stilisert dekor på hovedkorpus. Spredt på hjortens korpus ser vi små, stiliserte dekorelementer som skal illudere pels. På flere av de andre dyreformene ser vi også at stiliserte gjengivelser av hårlag og pels fungerer som dekorelementer. Kat. 19 Nedre Hoen gård har innrissete, stiliserte fjær på korpus.

Mange av akvamanilenes dyrehaler minner også om stiliserte naturelementer. Mens de små dyrene som utgjør hankene på to løveakvamanilene, kat. 10 Gudbrandsdalen og kat. 12 Lisleherad, nærmest har haler som begge ender i voluttform, er førstnevnte løve utstyrt med hale som ender i en enkel dusk, mens sistnevnte har hale som avsluttes i stilisert planteornamentikk. Planteornamentet kan for øvrig gjenkjennes som middelalderens stammotiv akantus, her vist ikke bare med sitt karakteristiske, flikete bladverk, men også med en stilisert tistel i fullt flor. Kat. 8 Ukjent løvetype II har en haleavslutning som skiller seg svært fra de øvrige. I enden av den dyreformete hanken ser vi nemlig en stilisert, men likevel gjenkjennelig fugl. Dette kan være en due.

Oppsummerende kan det sies at akvamanilene i denne undersøkelsen alle er støpt à cire perdue – på lik linje med eksemplarer i andre europeiske og amerikanske samlinger.

Undersøkelsen av de 21 gjenstandene og røntgenbildene av kat. 1 Helgeland og kat. 13 Heddal avdekker interessante sider ved produksjonen.

Dekorteknikkene som er brukt, er alle velkjente og ble benyttet gjennom hele middelalderen. Undersøkelsen viser at graving er hyppig brukt, og at mange av eksemplarene har punslet dekor. På flere av gjenstandene sees bruk av blandingsteknikk. Fire gjenstander har sekundære inskripsjoner. Disse er ikke identifisert, men det faktum at de aktuelle gjenstandene er innkommet til museene fra prestegårder, forteller sannsynligvis sitt.

KAPITTEL TRE: FUNKSJONSKONTEKST

I middelalderen hadde akvamaniler en dobbelt funksjon som bruksgjenstander. Dels ble de benyttet som vannkanner ved spisebordet i finere hjem, og dels ble de brukt som liturgiske vannkar i forbindelse med forberedelsene til feiringen av eukaristien. Som nevnt ovenfor, viser de eldste akvamanilene fra 1100-tallet sammenfall med metallarbeider fra orientalske kulturområder, men de ble raskt et produkt av vestlig kultur. Rituell håndvask er inspirert av islamsk praksis og spilte en stor rolle i middelalderen.¹⁷³ Selv om vasking av hender nok i utgangspunktet også var praktisk begrunnet, ble den tillagt symbolsk vekt.

Når det gjelder akvamanilene i denne undersøkelsen, vet vi lite om deres opprinnelige funksjonskontekst. De få funnstedene som man med sikkerhet har kunnet fastslå, forteller intet av vesentlig betydning i forhold til dette. Mye tyder imidlertid på at den profane og den liturgiske bruken av dem kan ha vært en foreteelse av parallell karakter.

3.1 Profan bruk

3.1.1 Skriftlige kilder

Verdslige inventarlistene som kan belyse profan bruk av akvamaniler på 1100- og 1200-tallet, er generelt mangelfulle. Det eksisterer kun ett entydig, skriftlig kildebelegg: I forbindelse med et besøk hos den engelske kong Henrik III ga den franske dronningen Margarete ham et praktfullt vannkar i sølv og gull. Karet var prydet med perler og safirer og formet som en påfugl, kan Matthäus av Paris fortelle.¹⁷⁴ Fra midten av 1300-tallet og videre eksisterer imidlertid flere skriftlige kilder der profan bruk av akvamaniler blir bekreftet, ikke bare fra England, men også fra Frankrike og Tyskland.¹⁷⁵

I Tyskland er et stort antall akvamaniler i keramisk gods funnet i lavedelsborger og typiske urbane bosetninger og miljøer. På grunnlag av funnsted kan disse akvamanilene ha vært i profan bruk.¹⁷⁶ Tysk lavedel og borgerskap fikk først tilgang på akvamaniler i metallegeringer fra om lag midten av 1300-tallet, da den hjemlige produksjonen av slike gjenstander skjøt fart. De kostbare importstykkene fra Orienten var stort sett forbeholdt representanter fra samfunnets øvre lag. I et forsøk på å henge med samtidens trendsetterne, ble overklassens bruksgjenstander derfor lenge kopiert og fremstilt i rimeligere keramisk gods.

¹⁷³ Hütt 1993: 22.

¹⁷⁴ Bumke 2000: 193.

¹⁷⁵ Hütt 1993: 19.

¹⁷⁶ Jaritz 1986: 19 – 36.

En tendens som denne er ikke unik for europeisk middelalderkultur.¹⁷⁷ Bruk av kobberlegering som materiale tillot endringer i retning av mer forseggjorte produkter og med flere enkelt detaljer. Dette gjenfinner vi også ved undersøkelse av akvamaniler i metallgods sammenliknet med akvamaniler i keramisk vare.¹⁷⁸

I *Rites of Durham* som første gang ble utgitt i 1593, får vi en skildring av klosterlivet i middelalderen. Et måltid i refektoriet beskrives på følgende måte og bekrefter at en figurformet håndvannskanne var å finne på matbordet – og ikke bare i bruk som sakral gjenstand under feiring av messen i klosterkirken:

*... and the Fraterhouse in their daily service and in their dyett, and at their table, and all the said Mazers were all largely and finely edge about with silver, and double guilt with gold, and also a very fine bason and Eeer of Latten, the ewer portrayed like unto a horse and a man sitting on his back as if he had been riding a hunting which served the Sub Prior to wash at the aforesaid table, where he did sit as chief. The bason and ewer were a very fine piece of work.*¹⁷⁹

Jeg har ikke lyktes med å finne skriftlige kilder fra middelalderen som direkte belyser profan bruk av akvamanilene i denne undersøkelsen. Vår hjemlige adel hadde imidlertid nær kontakt med det kontinentale Europa og lot seg påvirke av kulturstrømmingene og moten der. Dette var spesielt tilfellet innenfor adelen i våre skandinaviske naboland. Fremfor noe gjenspeiler det franske ridderidealet seg i all skandinavisk hofflitteratur fra perioden.¹⁸⁰ To av våre mest kjente litterære tekster fra gammel tid, *Edda* og *Kongespeilet*, vitner utvilsomt om at hygiene, bordskikker og høviske ritualer med tilhørende fremferd ble sterkt betonet av representanter for de øvre lag av samfunnet også her til lands.¹⁸¹ Gjennom *Kongespeilet* får vi et meget godt innblikk i 1200-tallets skikk og bruk, der faren gir gode råd til sin vitebegjærlige sønn i jakten på *de rette, sedelige hovedveiene*.¹⁸²

¹⁷⁷ Thote 1996: 198.

¹⁷⁸ Rawson 1992: 56. Studier av rituelle kinesiske bronsekar fra Shang og Zhou vitner for eksempel langt på vei om samme type utvikling. Se ellers for eksempel Jaritz eller Karsten for utdypning.

¹⁷⁹ Fowler 1903: 81. Beskrivelsen av denne akvamanilen med jaktmotiv påminner mye om for eksempel et eksemplar fra 1200-tallet som i dag befinner seg i Nationalmuseet i København.

¹⁸⁰ Se for eksempel Hütt 1993: 20 – 35 for en bred diskusjon om emnet.

¹⁸¹ *Vær også omhyggelig med at du ikke går tidlig til å spise eller drikke om morgenen med de menn som er fråtserer eller usedsmenn. Vent høvisk på kongens bord og gå til bords med kongen hver gang du er i hirden. Når kongen går til bords med sin hird, da bør alle hirdmennene hans følge gode seder og fager skikk, så ikke den ene løper foran den andre, slik som sedløse folk gjør. Da bør hver og en vite sin rette plass og sin bordfelle, og de må ha den samme skikken når de går dit, som de siden skal ha når de sitter på plass. To og to samsetes menn bør gå sammen for å vaske seg hvor det så enn skjer; ute eller inne, og så siden gå til bords, hver etter den orden som han vet hans plass er gitt fra begynnelsen av.* Kongespeilet: 901, kap. 11.

¹⁸² I Hávamál leser vi følgende i første del av strofe fire: *Vatn og handkle og vennlige ord trenger mannen før måltid*; Edda 1988: 25. I oversettelse av Ludvig Holm Olsen 1975.

Gransking av diplomene og regestene som foreligger i trykket form frem til og med 1390, forteller intet om akvamanilene og deres funksjon i profan sammenheng. Undersøkelsen av kat. 5 Sundby Gård gir likevel en viss indikasjon om gjenstandens historie og bruk. Mens enkelte fastslår at denne løveakvamanilen, som nevnt ovenfor, har tilhørt Røyken kirke i middelalderen og må ha vært hentet ut fra denne, vitner de sekundære initialene GBS og GAD og opplysningene på det museale arkivkortet om innkomst og funnsted, også om presumptiv profan etterbruk.¹⁸³ Kanskje har nettopp denne gjenstanden i sin tid vært betraktet som det staseligste av alle vannkar på Sundby gård som var prestegården i distriktet. Og kan hende ble den ikke bare beundret, men også benyttet under måltidene i etterreformatorisk tid.

Av arkivkortene fremgår det også at kat. 7 Bærø gård har vært i privat eie. Løveakvamanilen ble i sin tid overdratt fra Bærø gård, prestegården i Hobøl i Østfold, den 1. august 1919 av sakfører Per Sønsthagen på vegne av Kunstindustrimuseets Venner. Det er derfor sannsynlig at eksemplaret kan ha hatt en profan funksjonskontekst før den ble innkjøpt som museumsgjenstand. Om akvamanilen opprinnelig har vært brukt i liturgien i en av de lokale middelalderkirkene, vites imidlertid ikke.

Ifølge arkivkortet til kat. 4 Nordland, skal også denne løveakvamanilen ha vært i privat eie frem til den ble innlevert til Vitenskapsmuseet i Trondheim i 1872. Man fastslår imidlertid at gjenstanden opprinnelig skal ha tilhørt en kirke i Nordland.

Kat. 1 Helgeland og kat. 2 Neve gård er begge rytterakvamaniler som sannsynligvis ble produsert med tanke på profan bruk, på lik linje med akvamaniler av samme type.¹⁸⁴ Som sigiller og våpenskjold, kan de ha fungert som statusmarkører og sinnbilder på sine eieres dyder. Kat. 1 Helgeland har hemper festet til hestens fortøy der små våpenskjold kunne henge. Disse kunne enkelt erstattes med nye dersom akvamanilen for eksempel skiftet eier. Dette understøtter antagelsen om at eksemplaret i utgangspunktet har vært tiltenkt funksjon som profan bruksgjenstand. Om denne rytterakvamanilen også kun ble benyttet profant etter at den kom hit til landet, er imidlertid uvisst.

Kat.14 Borlaug gård er den eneste våpenløven med skjoldskabelon blant akvamanilene i undersøkelsen. På lik linje med andre våpenløver, har denne gjenstanden trolig hatt en ren profan funksjonskontekst etter at den ifølge sagnet ble hentet hit til lands for *mer enn 250 år siden*.¹⁸⁵ Etter at en soldat tok den med seg fra Danmark, ble den angivelig oppbevart på Borlaug gård i Leikanger i Sogn og Fjordane i flere hundre år før den ble museumsgjenstand.

¹⁸³ Christie 1986, bd. 2: 51.

¹⁸⁴ Hütt 1993: 54 – 55.

¹⁸⁵ Bendixsen 1891: 10.

Om eksemplaret opprinnelig hadde en liturgisk funksjon i Danmark, vites ikke. På grunnlag av type og sen datering er det også trolig at kat. 8 Ukjent løvetype II og kat. 15 Upstad gård kun har vært brukt som vannkanner eller prydgjenstander i en profan sammenheng.

Fortidsminnesmerkeforeningens årbok av 1848 har en omtale av kat. 16, Høgetveit Gård:¹⁸⁶

Paa Gaarden Høgethveit nær ved Vinje Prestegaard saa jeg et gammelt Drikkekar av Messing i Form af en paa fine fire udstrakte Been staaende Hjort. Hanken dannes af en Slange, som bøier sig fra Hjortens Hale over dens Ryg og bider sig fast i dens Nakke. Saavidt jeg erindrer hva hverken det bergenske Musæum eller Universitetets samling noget Kar af Lignende Form. Hjorten har fulgt Gaarden og Familien i mang Aar, og ansaaes for at have en beskyttende Kraft og selv være usårlig, indtil man overbevistes om det motsatte. Man lodfrt komme an paa en Prøve. Hjorten opstilledes som Skive, men uheldigvis afflog allerede den første Kugle næsten dens Hoved, hvorfor dette nu er loddet til Halsen. Efter denne Begivenhed synes Hjorten at have tabt meget i Eierens Øine og han syntes derfor ikke uvillig til at sælge den, naar han fik den nogenlunde godt betalt i Forhold til Vægten, som er 61/2 mp. Eierens Navn er Aslak Aasmundsen.

Historien bekrefter at hjorteakvamanilen har befunnet seg på en gård. Den forteller også noe om et aspekt ved funksjon som ikke tidligere har vært belyst; gjenstanden har vært tillagt apotropaiske egenskaper.¹⁸⁷ Telemarksforfatter Aasmund Olavsson Vinje har skrevet et dikt om Høgetveit-hjorten og dens ferd til hovedstaden. I første strofe blir akvamanilens funksjon som kostbar prydgjenstand betonet:

Høgetveidt-hjorten

Ned paa Gaarden Høgetveidt stod længi

inn i Glaset spræk ein Mæssing-Hjort...

Historien forteller imidlertid ingenting om at akvamanilen først har vært i en kirke og hatt sin opprinnelige funksjon der. En nærmere gransking av kilder fra 1400-tallet og reformasjonsårhundret vil kanskje kunne gi noen flere holdepunkter når det gjelder profan brukskontekst for akvamanilene i Norge.

¹⁸⁶ Heggtveit 1998: 222.

¹⁸⁷ Dette aspektet ved akvamaniler vil bli ytterligere behandlet i kap. 4 – ikonografi.

3.2| Liturgisk bruk

3.2.1 Litterære kilder

Dyreformete akvamaniler ble først tatt i bruk som liturgiske gjenstander på slutten av 1000-tallet eller begynnelsen av 1100-tallet.¹⁸⁸ De motivtypene som ble benyttet, og som man fra denne tiden og videre utover på 1100-tallet omtaler i skriftlige kilder, kjenner vi også igjen blant eksemplarene i denne undersøkelsen. I kildene blir blant annet løve, hjort, vær, fabeldyr som griff og enhjørning, ulike typer fugler og ridder til hest omtalt.¹⁸⁹

Slike kilder sannsynliggjør at akvamaniler i figurform først ble tatt i bruk på kontinentet som liturgiske bruksgjenstander ved feiring av messen fra om lag midten av 1000-tallet. De forteller selvfølgelig intet om forholdene her til lands. Vi vet imidlertid med sikkerhet at abbedene ved klostrene her i Norge var pålagt hyppig reisevirksomhet.¹⁹⁰ Minst annet hvert år reiste de blant annet til Frankrike og brakte med seg ulike gjenstander tilbake til sine respektive klostre.¹⁹¹

I erkebiskop Christian IIs skrift, *De calamitale ecclesiae Monguntinae*, beskrives figurformete gjenstander i sølv som ble benyttet i messefeiringen i domkirken i Mainz. Av dette kan vi slutte at figurformete akvamaniler hadde fått en viss utbredelse som liturgiske kar fra midten av 1100-tallet. Selv om denne kilden i seg selv anslagsvis stammer fra 1251 – 1253, blir forhold som da lå om lag 100 år tilbake i tid beskrevet.¹⁹² Kan hende er utsagnet mer et uttrykk for et ideal eller et ønske i tråd med situasjonen på 1200-tallet.¹⁹³ Først på siste del av 1200-tallet og på 1300-tallet blir dyreformete akvamaniler hyppig beskrevet i pavekirkens inventarlistor.

Etter gjennomgang av ulike aktuelle inventarlistor og testamenter fra 1300-tallet som er samlet i *Regesta Norvegica*, gjenfinner jeg ingen omtale av akvamaniler, verken med

¹⁸⁸ Braun 1973: 547.

¹⁸⁹ I henhold til *Gesta abbatum Trudoniensium* benyttet abbed Theodorich (1092 – 1107) et forgylt, dueformet kar i rent sølv under feiring av messen, fastslår Braun. Ifølge en inventarliste fra domkirken i Bamberg fra 1127, inngikk også et fugleformet kar (det beskrives som en struts) i deres samling av liturgiske bruksgjenstander, men om disse gjenstandene kan ha vært akvamaniler eller hostieduer, vet man ikke. I henhold til *Gesta episcoporum Cenomanensium* donerte biskop Hugo (død 1143) derimot en løveformet kanne i rent sølv med et tilhørende bekketil katedralen sin. En inventarliste fra klosterkirken i Prüfening fra 1165 omtaler også et løveformet kar blant de liturgiske gjenstandene som ble brukt under gudstjenesten der.

¹⁹⁰ Opplysningen er fremkommet i samtale med dominikanerpater Ellert Dahl, januar 2006.

¹⁹¹ Oftestad & Rasmussen & Schumacher 2005: 71. Munkeordenene, som etablerte seg i Norge fra midten av 1100-tallet og første halvdel av 1200-tallet, bidro sterkt til å prege den liturgiske tradisjonen. Ikke minst gjelder dette ordensbrødrene fra dominikaner- og cistercienserklostrene, og det er ikke urimelig å anta at representanter fra klosterbevegelsen kan ha brakt med seg de første akvamanilene hit til landet. Antallet klostre i Norge var for øvrig beskjedent i forhold til det øvrige Europa, men de tjente som viktige bindeledd mellom vårt eget land og det kontinentale Europa. Senere mottok de også impulser fra den kirkelige reformbevegelsen som pågikk i Europa i perioden, og var viktige kultursentra gjennom store deler av middelalderen.

¹⁹² Braun 1973: 548.

¹⁹³ Hütt 1993: 79.

henblikk på kirkeinventar eller testamentariske gaver. Enkelte registre har imidlertid henvisninger til liturgisk utstyr i form av liturgiske kar – uten at disse blir beskrevet nærmere. I inventarlisten fra Håland kirke i Rosslund, Hålandsdalen datert 1306, blir forskjellige messeklær og liturgisk utstyr omtalt.¹⁹⁴ I en inventarliste fra Ylmheim kirke i Sogndal, Norum sogn fra 1321 inngår blant annet messeklær, liturgiske bøker og liturgiske kar i nedtegnelsene.¹⁹⁵ Inventarlisten fra biskopens kapell eller domkirken i Bergen fra 1323 nevner i tillegg til messeklær og liturgiske klær, også annet kirkeutstyr.¹⁹⁶

Kan hende har de manglende referansene til akvamaniler med å gjøre at den kunsthistoriske termen som vi i dag benytter, først kom i allmenn bruk på 1800-tallet. Fra inventarlistene i spesielt Tyskland, men også England og Frankrike, ser vi også at de tidlige referansene er overraskende få – det store bevarte antallet akvamaniler rundt om, tatt i betraktning.¹⁹⁷ De manglende eller få nedtegnelsene over akvamaniler kan skyldes at disse gjenstandene primært er fremstilt i kobberlegeringer. De har derfor ikke har vært av nevneverdig interesse for nedtegneren – sammenlignet med andre kostbarheter.

1200-tallet, 1300-tallet og første del av 1400-tallet var, som før nevnt i kapittel ett, de store produksjonsårhundrene for akvamaniler på kontinentet. Fremfor noe blomstret produksjonen på 1300-tallet. Manglende nedtegnelser av akvamaniler i registre fra 1300-tallet kan kanskje skyldes at de ennå ikke var kommet i allmenn bruk her hjemme. Uansett vil videre studier av de kilder som foreligger fra siste halvdel av 1300-tallet, samt 1400-tallet og 1500-tallet kunne være fruktbare, også i forbindelse med akvamanilenes kristne funksjonskontekst.

3.2.2 Illustrasjoner

Litterære kilder gir oss kunnskap om og bevis for at figurformete håndvannskanner ble brukt til rituell vask. Bevarte illustrasjoner fra middelalderen viser også akvamaniler i bruk på denne måten.¹⁹⁸

På Bonmont-psalteret fra 1200-tallet er møtet mellom Kristus og Pontius Pilatus som toer sine hender, gjengitt. Motivet sammenfaller i stor grad med litterære beskrivelser av den rituelle håndvaskingen som fant sted under feiring av messen i middelalderen. Den sittende

¹⁹⁴ DN XXI nr. 7.

¹⁹⁵ DN XV nr. 8.

¹⁹⁶ DN XV nr. 8.

¹⁹⁷ Braun 1973: 536 nevner at man åpenbart hadde preferanse for bruk av to bekkene fremfor håndvannskanne og beken i forbindelse med rituell håndvask i England og Frankrike. Dette velger jeg å komme tilbake til senere i kapittelet under 3.2.2.

¹⁹⁸ Barnet & Dandridge 2006: 6. Cf. ill. i appendiks.

Pontius Pilatus er flankert av en tjener som bistår ham under den rituelle håndvaskingen i etterkant av domsavsigelsen. Tjeneren som har et smalt, hvitt klede hengende ned rundt halsen, heller vann fra en drageformet akvamanile over Pontius Pilatus sine hender og ned i et bekken. Den figurformete håndvannskannen på illustrasjonen har store likhetstrekk med akvamaniler fra perioden. Likheten med en drageformet akvamanile fra Mosan, produsert om lag 1120, og som i dag befinner seg i London, er slående. Håndvannskannen som er gjengitt på psalteret, minner også mye om en drageformet akvamanile fra 1200-tallet som i dag befinner seg i New York.

En østerriksk albertavle fra Graz, 1503, gjengir det samme motivet. Til venstre i bildet sees den knelende Kristus med sammenbundne hender og tornekrone, flankert av spottende soldater. Til høyre sitter Pontius Pilatus på sin trone, avportrettert idet han toer sine hender. Sentralt plassert i bildet er en stående tjener avportrettert i det han utfører selve håndvaskingen. I sin høyre hånd holder han en akvamanile i sittende løveform. I venstre hånd holder han et bekken der vannet blir samlet opp, og rundt halsen har han et hvitt klede som vil bli brukt til å tørke Pontius Pilatus sine hender. Akvamanilen som inngår, likner på mange måter et nordtysk eksemplar fra 1200-tallet, ikke minst når det gjelder positur.

På det høyre panelet av albertavlen i Werle, Mecklenburg ser vi en figurformet håndvannskanne med tilhørende bekken. Det smale, hvite kledet gir assosiasjoner til rituell liturgisk håndvask.¹⁹⁹ Vaskestellet inngår som et naturlig element i det flamske, hjemlige interiøret, og kan indikere at metallkanner med figurformete elementer som denne også var i bruk i en profan sammenheng i Europa på 1400-tallet.²⁰⁰ På baksiden av Gent-alterets høyre sidepanel sees også et lavatorium med figurformet utløpsrør og underbekken samt et hvitt klede.²⁰¹

3.2.3 *Liturgi*

Som nevnt ovenfor, hadde akvamanilene en rent praktisk funksjon som rituelle bruksgjenstander gjennom deler av middelalderen. I tillegg til å ha profan funksjon, ble de brukt i forbindelse med liturgisk vask av hendene under feiringen av messen. Disse figurformete karene faller, som nevnt i innledningen til avhandlingen, inn under gruppen *vasa non sacra* og kom ikke i direkte berøring med sakramentene. Fra oldkirkens eldste tider har

¹⁹⁹ Cf. ill. 3.2.2.

²⁰⁰ Diptyket er malt av Robert Campin, Flémalle-mesteren, 1483. Motivet på høyre panel viser i tillegg til vaskestellet med figurformete elementer, St. Barbara. Hun sitter og leser i et typisk flamsk, hjemlig interiør med religiøse konnotasjoner.

²⁰¹ Jan og Hubert Van Eyck 1432. Lavatoriet har store likheter med for eksempel T4017.

rituell håndvask inngått som viktige elementer i liturgien både innenfor øst- og vestkirken. Inntil 1000-tallet var sannsynligvis vasken rent praktisk betinget.²⁰² Det symbolske aspektet ved håndvaskritualene ble deretter tillagt vekt – i den praktiske gjennomføringen av handlingen så vel som av middelalderens egne teologer og skribenter.²⁰³

Den dag i dag står rituell vask sentralt i den romersk-katolske kirkes liturgi, selv om man ikke lenger gjør bruk av figurformete håndvannskanner når disse rituelle handlingene utføres. Pålegg om at messens håndvannskanner *skulle* ha figurform har aldri eksistert.²⁰⁴ Det er sannsynlig at man hadde helt enkle håndvannskanner til gjennomføring av rituell håndvask i de fleste kirker i middelalderen, eller som fortrukket i for eksempel England og Frankrike – to bekken fremfor kanne med tilhørende bekken.²⁰⁵

Ulike typer rituell vask av hender blir beskrevet innenfor rammene av middelalderens liturgi. Tidens skriftlige kilder, primært i form av publiserte messeordinanser, belegger når, på hvilken måte og med hvilke følgeord eller setninger liturgisk håndvask skulle finne sted under gjennomføring av messen.²⁰⁶ Fem ulike typer håndvask blir beskrevet. Forordninger for konventmesser, pontifikalmesser og privatmesser kan fortelle om til tider ulik liturgisk praksis og utvikling.²⁰⁷

Celebranter (prester, biskop eller pave) kunne vaske seg før messens begynnelse, i begynnelsen av offertoriet, før kommunionen og/ eller etter avslutningen. Celebrantenes hjelpere (diakoner og underdiakoner) foretok sin rituelle vask under offertoriet, der frembæringen av de hellige offergavene, vinen og brødet, finner sted, og selve nattverdhandlingen begynner.

Den rituelle vasken som celebranten foretok før selve feiringen av messen begynte, ble først sporadisk gjennomført fra midten av 800-tallet. Først ble ytterklærne tatt av, deretter ble hendene vasket, og til sist iførte celebranten seg sine messeklær, ledsaget av bønn.²⁰⁸ Vask før messen nevnes ikke i ordinanser fra Roma fra 700-, 800- og 900-tallet, men blir for eksempel omtalt i biskop Sigbert av Mindens (død 1036) kjente ordinans, *Missa Illyria*.²⁰⁹ Under Conti-paven Innocens IIIs tid (1198 – 1216) var den innledende vaskingen av hender i forbindelse med iføring av messebekledningen åpenbart blitt sedvane, idet slik vask blir

²⁰² Braun 1973: 531.

²⁰³ Cf. diskusjon nedenfor.

²⁰⁴ Cf. kap. 4: Ikonografi.

²⁰⁵ Braun 1973: 536.

²⁰⁶ Hütt 1993: 83.

²⁰⁷ Griffin 1912: avsn. 3. Den katolske kirken har aldri forfektet en enhetlig rituell praksis. Katolikker har til enhver tid hatt sine egne, respektive lokale eller nasjonale riter. Dette prinsippet ble også fulgt i middelalderen.

²⁰⁸ Dette er ifølge Braun belagt gjennom to ulike franske kilder fra 800- og 900-tallet.

²⁰⁹ Braun 1973: 531.

beskrevet i hans traktat *De sacro altaris mysterio – Alterets hellige mysterium* i norsk oversettelse.²¹⁰ Ulike kilder fra 1300- og 1400-tallet vitner også om at vask før messen nå ble allment praktisert. I dag vasker celebranten for øvrig fortsatt hendene i forkant av messen under påkledning, men da gjerne ute i sakristiet.

Skikken med å vaske hendene forut for frembæring av offergavene, går tilbake til Augustins tid (354 – 430) og ble første gang observert i Kartago.²¹¹ Som nevnt, kan rent hygieniske årsaker ha ligget til grunn for ordningen. Vaskingen av hendene fant sted før selve offerfrembæringen med altergang. I løpet av 1000-tallet opphørte den rent praktiske begrunnelsen for selve handlingen, fordi man gikk bort fra frembæringen av naturalia som et element i offermessen. Liturgien for den romersk-katolske messen ble endret, slik at man gikk over til håndvask etter at offergavene var blitt båret frem. Fra da fant altergang for de troende kun sted i forbindelse med kommunionstidene.²¹² I pontifikale messer beholdt man derimot vask av hender før offertoriet, men da kun som en rituell handling.

Etter hvert utviklet den romerske forordningen med vask forut for liturgiens offertorium seg til å bli en handling av rent symbolsk karakter.²¹³ Ved berøring av sakramentene måtte hendene bokstavelig talt ære rene, men ikke minst skulle selve håndvaskingen symbolisere renselse fra den minste synd.²¹⁴

Det rent symbolske aspektet ved handlingen blir også sterkt betonet i tidens messeforordninger.²¹⁵ Cryllius av Jerusalem ser på lik linje med biskop William Durandus og St. Thomas Aquinas også det symbolske i handlingen.²¹⁶ Fritt gjengitt på norsk betoner også han følgende: *Vi går ikke til kirken med urene kropp*. Seremonien som er knyttet til frembæringen av de hellige offergavene, blir gjerne omtalt som *Lavabo*, inspirert av celebrantens ledsagende ord som er hentet fra salme 25:6. De velkjente ordene lyder som følger: *Lavabo in innocentia manus meas et circuibo altare tuum Domine...*²¹⁷

Liturgiens avsluttende håndvask, ablusjonen, fant sted etter selve kommunionen. Denne vaskingen av hender blir første gang omtalt i en fransk messeordinans fra om lag år

²¹⁰ Maxwell.Stuart 1998: 105.

²¹¹ Davies 1965: 87.

²¹² Braun 1973: 531.

²¹³ Durandus 1449: 28.

²¹⁴ Aquinas 1947: 10.

²¹⁵ Durandus 1449: 28.

²¹⁶ Fortescue 1910: avsn. 2. Aquinas henviser også til Salme 25:6 (Aquinas 1947: 10).

²¹⁷ Salme 25: 6; <http://www.newadvent.org/bible/psa025.htm>: 1. I bispedømmer der man valgte å holde fast ved praksisen om å vaske hender før frembæring av offergavene, så man det for øvrig ofte ikke som nødvendig å foreta dette mer enn en gang i forkant av offertoriet.

800.²¹⁸ Av innholdet i denne ordinansen går det frem at ablusjonen på dette tidspunktet ble foretatt av de prestene og diakonene som hadde gitt kommunion til de troende. De to første fingrene, tommel og pekefinger, på hver hånd ble rensset med vann; fingre som hadde berørt de hellige offergavene. Denne rituelle handlingen inngår også i dagens liturgiske praksis. Utover på 900- og 1000-tallet fikk ablusjonen av kalk og fingre befestet sin nåværende plass i messen, umiddelbart etter selve kommunionen. Ritualet var imidlertid ikke særlig utbredt.²¹⁹

Som skissert, ble rituell vask altså satt i sammenheng med eukaristiens hellighet, selve messens kjerne, av middelalderteologer. Den rituelle vaskingen av hender inngikk som et sentralt og viktig element i middelalderens liturgi – da som nå. Ved gjennomføringen av disse seremonielle handlingene ble celebrantens påkrevde renhet fremhevet for den troende menigheten. Slik ble hans indre, moralske renhet synliggjort og bekreftet for den jevne mann og kvinne.²²⁰ Gjennom hele middelalderen ble for øvrig vann sett på som rensende, og som element ble det derfor svært høyt verdsatt.

Gjennom liturgisk bruk av blant annet akvamaniler under feiringen av messen og troens mysterium, ble bønnen om åndelig renhet, *Lavabo in innocentia manus...*, knyttet sammen med den ytre handlingen. Nettopp dette må ha vært et viktig aspekt ved akvamanilenes opprinnelige funksjonskontekst.

Studier av europeisk messeordinanser forteller om mangfold, utvikling og endring. Våre hjemlige middelaldermesser manglet på sin side også liturgisk uniformitet, selv om den liturgiske grunnstrukturen nok var noenlunde ens.²²¹ Innenfor ett og samme bispedømme kunne man oppleve forskjeller i liturgien, og først etter at boktrykkerkunsten hadde fått innpass, var mulighetene for økt grad av enhetlig liturgisk praksis til stede. Påvirkning fra mange land kan spores i liturgien. Både engelske og tyske misjonærer var virksomme i hele Norden, og innflytelsen fra Frankrike var også markant.

Utover på 1100-tallet befestet kirken sin posisjon, og i det påfølgende hundreåret opplevde den en fremgangsrik tid i Norge. At perioden fra midten av 1100-tallet og de om lag neste hundre årene ble en virkelig oppblomstringstid også for bygging av kirker, er ikke tilfeldig. Behovet for bilder og kirkeutstyr fortsatte etter hvert som kirkene ble ombygget eller utvidet, og liturgien og liturgisk praksis ble strammet inn.

²¹⁸ Braun 1973: 533.

²¹⁹ Cf. Braun 1973: 533.. Viktige referanser kan være den tidligere omtale Sigibert av Mindens messeordinans, Missa Illyria, Johannes av Auranches ordinans, en messeordinans for Bayeux fra første del av 1300-tallet og Durandus av Mendes tidligere siterte traktat fra 1286.

²²⁰ Hütt 1993: 87.

²²¹ Offestad & Rasmussen & Scumacher 2005: 78.

En messeordinans fra 1519 kom i stand etter initiativ fra erkebiskop Erik Walkendorf (1465 – 1522) i Nidaros. *Missale pro-Usu Totius Regni Norvegie* skulle, som navnet på ordinansen tilsier, gjelde for hele landet. Ordinansen sikret økt grad av uniformitet i den liturgiske praksis. Walkendorfs messeordinans er også kjent under navnet *Missa Nidrosiensis*.

3.3 Forholdet mellom profan og liturgisk bruk

Etter at de første prototypene på dyreformete gjenstander i støp à cire perdue hadde funnet veien til Europa, tok, som nevnt ovenfor, samfunnets trendsettere på kontinentet, hoff og adel, formodentlig raskt akvamaniler i bruk som håndvannskanner i forbindelse med måltidsvask. Karene fikk økt popularitet etter at den hjemlige produksjonen i Europa tok til. Rituell bruk av vann var kjent fra Orienten og ble overtatt av vesteuropeere sent på 1000-tallet/ tidlig på 1100-tallet.²²² Håndvaskingen hadde en seremoniell karakter, og det rituelle aspektet ved vaskingen ble effektivt forsterket gjennom bruken av figurformete kar.²²³ Akvamaniler og deres rensende vann synliggjorde brukernes indre renhet både i en profan og liturgisk kontekst. Enkelte av gjenstandene kan ha vært oppfattet som sinnbilder på eiernes dyder og personlige egenskaper Gjennom dette kan de ha fungert som statusmarkører og demonstrasjon av makt. Likhetspunktene mellom rensesritualer i det profane liv og i liturgien gjør at veien fra slott, borg eller hus og til kirke ikke ble lang.

Om akvamanilene først ble tatt i bruk som håndvannskanner i forbindelse med måltidsvask ved hoff, blant adel og deretter i borgerlige hjem, om de først fant veien inn i liturgien eller om bruken av dem kan ha vært en parallell foreteelse, vites ikke sikkert.²²⁴ At de figurformete vannkannene først ble tatt i bruk i den private sfære, for deretter å bli funnet egnet til kirkelig bruk, kan være rimelig.²²⁵ Flertallet av dem har sannsynligvis vært brukt i kirker, og på kontinentet blir fortsatt mange oppbevart der.²²⁶

Forholdet mellom profan og liturgisk bruk av akvamaniler i Norge er heller ikke avklart. Akvamanilene kan først ha vært i privat eie, for deretter å ha blitt brukt som liturgiske kar i kirkene før de evnetuelt igjen kom i privat eie. Det er også ting som taler for at gjenstandene først har vært benyttet i liturgien, for senere å ha vært i privat eierskap, men ingen av eksemplarene i denne undersøkelsen har blitt hentet direkte ut fra kirker og til

²²² Hütt: 22.

²²³ Hütt 1993: 49.

²²⁴ Braun 1973: 548.

²²⁵ Lindahl 1971: 72.

²²⁶ Braun 1973: 547. Enkelte av akvamanilene som i dag tilhører Nationalmuseet i København skal også ha vært hentet direkte ut fra kirker i Danmark.

museumssamlinger. Profan og liturgisk bruk av akvamanilene kan også ha vært en parallell foreteelse. Enkelte av gjenstandene kan også kun ha vært brukt profant.

Opplysninger på de museale arkivkortene om gjenstandenes historie gir verdifull informasjon. Kat. 5 Sundby Gård ble som tidligere nevnt i kapittelet, for eksempel levert inn til Drammen Museum sammen med annet kirkeinventar fra Røyken Kirke, men var før dette lenge i privat eie.²²⁷ Kat. 20 Molde var i privat eie hos konsul Buch før den ble brakt inn til museet i Bergen i 1825.²²⁸ Lorentz Diderich Klüwer hadde følgende å si om den da han besøkte Molde i perioden mellom 1815 og 1818: *En anden Dyrskabning har i umindelig Tid været bevaret paa Molde. Denne ligner en Enhjørning og er forsynet med et Hul i nakken, hvorover der tydelig sees at have været Laag. Af Hanken kan man gjøre den rimelige Slutning, at det har været brugt til et Sjenkekar.*²²⁹ Det er usikkert hvor akvamanilen var før Buch kom til byen i 1814. I tiden før reformasjonen kan akvamanilen ha vært brukt som vannkar i for eksempel Veøy kirke, kannikkirken i Møre og Romsdal. Kanskje kan den ha blitt oppbevart på prestegården i etterreformatorisk tid. Akvamanilen blir ikke omtalt i inventarlister fra den nye kirken i Molde som stod ferdig i 1661, men kan ha kommet dit senere.²³⁰

På arkivkortet til kat. 4, Nordland står som nevnt i 3.1 følgende: *Har i lang tid tilhørt en privat mand, men antages opprindelig at være kommen fra en kirke i Nordland.* Opplysningen forteller om et sannsynlig eierbytte. Den vitner også om at eksemplaret først har vært brukt som liturgisk vannkar, for senere å ha vært brukt som vannkar eller kanskje prydgjenstand i et privat hjem. I følge opplysninger som følger kat. 1 Helgeland, har denne rytterakvamanilen også hatt en liknende historie.²³¹

Ifølge arkivkort skal kat. 3 Sauherad opprinnelig ha tilhørt distriktets kirke. Løveakvamanilen ble gitt som gave til Aust-Agder kulturhistoriske senter som fra sorenskriver Conrad Nicolai Schwach i 1856, men har før dette vært i privat eie. I brev til Morten Smith Dedekam, en av museets stiftere, skriver Schwach følgende om gjenstandens historie: *...Min Jagt efter Antiquiteter har ikke været heldigere, uagtet jeg paa Thingene jevnlig har opfordret Almuen til at vise mig hva de havde og sælge mig hva de maatte ville afstaae. Alt hva jeg har opdrevet er Følgende: ...Et Lavatorium af Messing. ...Dette Kar, som jeg kjøbte i Saude for 3 Spd. Veier 9 Mærker og rummer lidt over 3 Pægle; det forestiller et*

²²⁷ http://www.royken.kirken.no/tekstsider.cfm?avdelingsid=19618&text_id019624: 11.

²²⁸ Klüwer 1823: 47.

²²⁹ Klüwer 1823: 47.

²³⁰ Ludvigsen 1977: 31-32.

²³¹ Cf. arkivkort; Klüwer 1823: 47.

staaende fiirføddet Dyr, meest ligt en Hest, men slet formet. ... Saadanne Kar findes i mange Msuæer... De ere saaledes ikke rare, men dersom Arendals Musæum intet saadant har, vil jeg med Fornøielse forære det mit her beskrevne, som formodentlig har tilhørt en af Egnens mange fortidige, nu nedlagte Kirker i den Catholske Tid....

Som nevnt ovenfor i kapittel to, har fire av akvamanilene inskripsjoner. Minst tre av disse er av sekundær art. Disse gjenstandene med inskripsjoner kan i utgangspunktet ha hatt en liturgisk funksjon, for siden å ha blitt gitt en ny funksjonskontekst. Dette gjelder spesielt de to løveakvamanilene kat. 5 Sundby Gård og kat. 7 Bærø Gård, som begge bærer inskripsjoner med eierinitialer. Bruken av seriffer i gravyren på førstnevnte kan indikere at den ble utført på 1700-tallet.²³² De to nevnte gårdene var som påpekt ovenfor, prestegårder i middelalderen.

Kat. 11 Erholm ble innkjøpt på auksjon hos Kaare Berntsen så sent som i 1942. Tidligere skal eksemplaret ha vært i Erholm kirke, Danmark. I perioden mellom tiden da gjenstanden var i kirkelig bruk og frem til auksjonsdato, blir det fortalt at den har vært benyttet som brennevinskanne i en privat kontekst.

Forholdet mellom gjenstandens historie og funksjonskontekst går frem av Tabell 8 i appendiks. Oppsummerende kan det sies at 15 av de 21 gjenstandene i undersøkelsen har kommet inn til museene fra privat eie. På grunnlag av informasjon på arkivkortene går det frem at 7 av disse gjenstandene sannsynligvis ble brukt som liturgiske vannkar i kirker i middelalderen. Omtrent like mange gjenstander kan kun ha hatt en profan brukskontekst, men dette vites ikke sikkert. I

I middelalderen engasjerte både kirke og adel seg i handelssjøfart, og viktige handelsforbindelser ble etter hvert godt etablerte. Det er ikke utenkelig at de første akvamanilene fant veien hit til lands gjennom slike kanaler.²³³ Akvamaniler kan for eksempel ha blitt brakt til Norge i middelalderen gjennom abbedenes utstrakte reisevirksomhet til kontinentet.²³⁴ Kirkens menn kan selv ha opplevd akvamaniler i bruk både i liturgi og i forbindelse med måltider. Slik kan de også ha blitt inspirert til å ta eksemplarer med hjem. I middelalderen var det for øvrig uproblematisk å benytte selv profane gjenstander i liturgien, så lenge de bare var funksjonelle nok eller ble ansett som verdifulle.²³⁵ Representanter fra den skandinaviske adelen kan også ha sett de staselige vannkarene i bruk i hjemlige miljøer på kontinentet og selv ha brakt eksemplarer med seg hjem.

²³² Opplysningen er fremkommet i samtale med mag.art. Alf Hammervold, oktober 2006.

²³³ KLN, bind VI: 212.

²³⁴ Dette er tidligere beskrevet i kapittelet.

²³⁵ Opplysningen er fremkommet i samtale med pater Ellert Dahl, januar 2007 og blir utdypet i kap. 4: Ikonografi.

På 1200-tallet ble Norge en del av det hanseatiske næringsområdet gjennom sin tilknytning til Lübeck og Rostock.²³⁶ De tyske kjøpmennene som allerede hadde etablert forbindelse før denne kontakten ble formalisert, var i utgangspunktet fra områdene rundt Rhinen, Westfalen og Sachsen. Disse distriktene hadde alle produksjonssentra for akvamaniler i perioden. På samme tid slo tyske håndverkere seg ned i Bergen, og i tiden før 1350 ble det hanseatiske kontoret på Bryggen opprettet. Håndverkerne solgte produkter til både kirker og høvdinger, og de formidlet også gjenstander til folk flest i byer og utover på landet.²³⁷ Forbindelsene til den norske adelen og geistligheten må ha vært tette, for tyskerne leide både gård og grunn av nettopp disse. Flere av akvamanilene i undersøkelsen har Lübeck som sikkert eller antatt produksjonssted. Det er ikke utenkelig at akvamaniler kan ha kommet sjøveien hit til landet med nettopp hanseatiske handelsmenn i middelalderen.

Reisende adelsmenn kan også ha brakt med seg akvamaniler hjem, ikke bare med tanke på privat bruk, men kan hende også som velegnete donasjonsobjekter til kirken. Donatorene kan ha hatt et ønske om kollektivt å være med på en oppbygging av menigheten, men de kan også ha hatt andre motiver.²³⁸ For velstående givere i middelalderen kan det sosiale aspektet ved å overlate gaver til kirkene ha vært vel så viktig. Gjennom donasjoner av for eksempel krusifiks, lysestaker, alterskap eller kanskje en akvamanile, synliggjorde man sin sosiale posisjon i kirkerommet på effektivt vis.

Vi refererer ofte til to ulike *donasjonsbølger* til kirkene i norsk middelalder. Mens den første sammenfalt med bygging av steinkirker i stor stil på 1100- og 1200-tallet, viste den andre seg på 1400- og første del av 1500-tallet. Denne siste *bølgen* lar seg kanskje forklare ut fra frelseslæren og enkeltmenneskets behov for å sikre seg evig liv. Om akvamaniler ble gitt som votivgaver under den første eller andre *bølgen*, vites ikke. Men det faktum at den virkelige storproduksjonen av denne gjenstandsgruppen først startet på 1200-tallet på kontinentet og nådde sitt høydepunkt på 1300-tallet, kan tale for at akvamaniler i liturgien kan ha vært en relativt sen foreteelse her i Norge, sammenliknet med i for eksempel Tyskland.

En årsak til at akvamaniler kanskje først ble brukt i en profan kontekst og deretter ble tatt i bruk som liturgiske kar, kan ha med trender å gjøre. Det er kjent at representanter for adel og overklasse i tråd med vekslende stilarter for eksempel donerte sine staker og lysekroner til landsbykirker i Danmark da disse gjenstandene ikke lenger ble sett på som

²³⁶ KLNLM, bind VI: 207.

²³⁷ KLNLM, bind I: 470 – 474.

²³⁸ Brendalsmo & Frøysaker & Jensenius 2001: 32.

egnete og moderne nok til å inngå i private inventarer.²³⁹ Det er ikke utenkelig at akvamaniler har delt en slik skjebne. Klüwer observerer følgende:²⁴⁰ *Disse kunstige Skjenkekar ...ere ret mærkelige ved deres Form. De to første synes at røbe deres Oprindelse fra hedensk Mythologie. De end i Middelalderen og senere Tider levne brugtee ved den Catholske Gudstjeneste...- saa er det dog aldeles ikke visst, at dette var deres første Bestemmelse. Meget blev først brugt som Husgeraad før Kirkerneudskykkedes hermed, som: Tapetserier, Bægere, Bækkener, Lysestager, Lysekroner o.s.v. – og saaledes have visstnok hine Skjenkekar (som ikke røbe kristelig-artistiske Former eller) i Førstningen havt en anden Bestemmelse end den ommeldte.*

Endringen i funksjonskontekst kan skyldes flere forhold. Det er rimelig å anta at forklaringer også er å finne i reformasjonsårhundret og i de to påfølgende hundreårene. Selve bruddet med Roma og den katolske kirkeordningen kom brått til Norge.²⁴¹ Før 1536/ 1537 fantes knapt lutherske sympatier her i landet, og lenge etter at vedtaket fra kong Christian II om en ny kirkeorden og en ny lære kom, levde rester av de gamle katolske skikkene videre i bondesamfunnet. Omveltningene kom – men de tok tid.²⁴²

I et brev datert juni 1537 ga kongen egne retningslinjer for den praktiske gjennomføringen av reformasjonen i Norge, og han ønsket at man skulle gå forsiktig til verks. Prester og andre kirkelige ansatte skulle forbli i sine stillinger, de skulle *bli ved sine gamle skikker, ... for at det ikke skal volde noen forskrekkelse eller uenighet blant den fattige simple og uforstandige allmue i landet.*²⁴³ I tråd med slike tanker var det ingen sterk bevegelse for å *rense kirkerommet.*²⁴⁴ Mye av det eksisterende inventaret ble derfor værende i kirkene, sannsynligvis i nærmere to generasjoner videre, frem til om lag midten av 1600-tallet. Dette kan også ha vært tilfelle med akvamanilene. Om ikke annet kan de ha blitt verdsatt videre som staselige prydgjenstander.

Kirken huset utvilsomt også en god del utstyr som ble sett på som så verdifullt eller som var så distinkt knyttet til den katolske menighets rituelle liv, at det raskere kan ha blitt fysisk fjernet fra kirkekrommet i etterreformatorisk tid av for eksempel katolske geistlige selv

²³⁹ Liebgott 1973: 14.

²⁴⁰ Klüwer 1823: 47. Gjenstandene som han henviser til nedenfor, er kat. 21 Vådan gård og kat. 20 Molde. I tillegg omtaler han kat. 1 Helgeland.

²⁴¹ Oftestad & Rasmussen & Schumacher 2005: 85.

²⁴² Årene gikk for øvrig før man fikk utdannet nye, evangeliske prester, og gjennom hele reformasjonsårhundret var prestemangelen stor. Lenge lot man derfor de gamle prestene beholde sine embeter; det var først og fremst biskopene som makthaverne ville til livs. Den første generasjonen av lutheranere her i landet merket sannsynligvis ikke store forskjellen. Kan hende tok det derfor også tid før akvamanilene måtte vike plassen i kirkene som staselige objekter?

²⁴³ Oftestad & Rasmussen & Schumacher 2005: 107.

²⁴⁴ Brendalmo & Frøysaker & Jensenius 2001: 36.

eller kongens menn. Kanskje kan også akvamaniler ha blitt vurdert i tråd med en slik tankegang, selv om flertallet av dem er i uedelt metall. Den lutherske menigheten kan også ha sett på gjenstandene som uønskete.²⁴⁵

Fem av gjenstandene i undersøkelsen, kat. 1 Helgeland, kat. 2 Neve gård, kat. 18 Inderøy, kat. 19 Nedre Hoen gård, og kat. 21 Vådan gård er alle jordfunn. Denne kjensgjerningen åpner for interessante betraktninger. Kanskje ble gjenstandene rett og slett gravd ned for å holdes skjult. Det er interessant at omtrent en fjerdedel av gjenstandene i undersøkelsen åpenbart all har lidd samme skjebne. På arkivkortet til kat. 2 Neve gård leser vi følgende: *Oppgis å ha vært hentet for mange år siden fra en haug ved Neve Gård, Melhus Sogn, Guldalens Fogderi, Trondhjems Stift.* Kat. 21 Vådan gård skal på sin side ha blitt avdekket i jorden på gården ved samme navn i Bratsberg, også dette i Trondhjems Stift, mens kat. 1 Helgeland skal ha vært funnet i jorden på Helgelandskysten. Kat. 18 Inderøy ble avdekket i en haug på øya med samme nav, mens kat. 19 Nedre Hoen gård selv forteller deler av sin historie gjennom følgende siselering: *Funden Den 28. October 1827.*²⁴⁶

Utviklingen innenfor kirken ble i stor grad lenge bestemt av danske, liturgiske bøker, og av utviklingen i Danmark generelt.²⁴⁷ I 1537 kom utkastet til den danske kirkeordinansen som også skulle gjelde for Norge, om enn hvor dårlig den var tilpasset forholdene her.²⁴⁸ For den lokale kirkeutmykningen betydde ikke reformasjonen et absolutt brudd, men var preget av kontinuitet og gradvis utvikling.²⁴⁹ Først i 1604 forelå utkastet til en egen, norsk kirkeordinans, og ikke før i 1607 ble den publisert i trykket utgave.

Med følgende ord hentet fra Den nye danske kirkeordinans, del 2, Ceremonierne, punkt 2, tok den liturgiske bruken av akvamaniler naturlig nok etter hvert slutt, selv om man her heller ikke bryter mer med den romersk-katolske liturgiske tradisjonen enn nødvendig:

Alle andre altermesser skal helt opphøre, og der skal kun holdes en enkelt, for dem, der vil nadver... Der skal bruges almindelige messeklær, et alter med dug, med almindelig bæger og fad og tændte lys ...

Med innføringen av eneveldet i 1660 tok kongen myndighet og eiendomsrett over kirkene.²⁵⁰ Enkelte av dem ble solgt til privatpersoner mot at disse tok på seg ansvar for vedlikehold og drift. Etter at den store nordiske krig tok slutt i 1721, var pengemangelen

²⁴⁵ Relikvieskrinet som var en del av Røyken kirkes inventar i katolsk tid er et eksempel på dette.

²⁴⁶ Jmfr. kap. 2 Produksjon – inskripsjoner. Akvamaniler er for øvrig også avdekket som jordfunn i andre land, Det mest kjente av slike funn er *The Cwm Nant Col hoard* i Wales, 1918. Her inngår en hjorteakvamanile, meget lik kat. 16 Høgetveit.

²⁴⁷ Blindheim & Hohler & Lillie (red.) 1991; Blindheim: upaginert forord.

²⁴⁸ Oftestad & Rasmussen & Schumacher 2005: 107.

²⁴⁹ http://www.fortid.no/fortid_web/fort0107: 6.

²⁵⁰ <http://www.regjeringen.no/nb/dep/kkd/dok/NOUer/2006/NOU-2006-2/9.html?id=156>: 1.

prekær. Kirkesalget skjøt fart, og i årene mellom 1720 – 1725 ble om lag 620 norske kirker solgt. I samme periode ble kirkeinventar fra katolsk tid også gitt tilbake til kirkene, og det er rimelig å anta at også enkelte av akvamanilene skiftet eiere på denne tiden.²⁵¹

3.4 Transformasjon

Flere av akvamanilene i undersøkelsen bærer spor av transformasjon. Dels har disse eksemplarene blitt gitt en ny funksjon uten selv å ha vært direkte gjenstand for tilpasninger eller endringer, og dels har de blitt sekundært bearbeidet eller forandret for bedre å kunne passe inn i en ny funksjonskontekst.

Ti av akvamanilene i undersøkelsen viser spor av endringer eller bearbeidinger. Basert på gjennomlesning av forskningslitteratur og komparative studier av akvamaniler, ser det ikke ut som om gjenstander som per i dag befinner seg i samlinger i eksempelvis Tyskland og USA, har vært gjenstand for slike prosesser.²⁵² Etter at reformasjonen ble innført i Norge i 1536- 1537, mistet mange akvamaniler deler av sin opprinnelige funksjonskontekst som liturgiske kar. Enkelte av dem hadde kanskje en profan funksjonskontekst i utgangspunktet og ble derfor ikke bearbeidet eller endret. Andre viser spor av bearbeiding, slik at de bedre har kunnet fungere videre som bruksgjenstander i det praktiske liv.

Nicolay Nicolaysen noterer følgende: *I et loft fra 1600-årene ble det oppbevart en gammel kirkekanne av messing i form av en løve, som i den senere tid har blitt innrettet til lysestake i 1860-årene.*²⁵³ En nærmere undersøkelse av de ni aktuelle gjenstandene viser bearbeidinger som i stor grad harmonerer med Nicolaysens observasjon.²⁵⁴ Noen av dem kan meget vel ha blitt omgjort til og fungert som lysestaker etter reformasjonen.

Kat. 17 Rike Gård, akvamanile av typen hjort, har et sekundært hull med gjenger i issen. I tillegg har dyrets horn blitt sekundært blitt bøyd til. Ifølge arkivkortet skal gjenstanden også ha hatt en tapp tvers gjennom fra isse til bryst som nå er fjernet. Disse endringene bidrar til at gjenstanden kan ha vært brukt som lysestake. Dette kan også ha vært tilfelle med kat. 20 Molde, akvamanile av typen enhjørning. Det sekundært påførte hullet i akvamanilens hank har tydelige gjengemerker og måler omtrent 1 cm i diameter.

²⁵¹ Inventarfortegnelsen fra 1688 fra Røyken kirke forteller blant annet om *et stort Mæssingbæchen til Fundten foræret av Hr. Peder Hansen Kielbech*. Fatet kan kanskje ha vært oppbevart på for eksempel prestegården i tiden etter at det ble hentet ut fra kirken etter reformasjonen, og frem til 1688.

²⁵² Utsagnet tas med et lite forbehold, i det billedmateriell

²⁵³ Nicolaysen 1866: 254. Akvamanilen som Nicolaysen her omtaler, ser ifølge de arkivkortene som foreligger, ikke ut til å kommet inn til noen av samlingene. Den skal ifølge Nicolaysens notat ha proveniens Os, Austad, Bygland i Setesdal, Aust-Agder fylke.

²⁵⁴ III.

Kat. 13 Heddal, løveakvamanile, har et liknende sekundært hull med gjenger. Hullet er om lag 7 mm i diameter og er sentralt plassert i toppunktet på gjenstandenes dyreformete hank. Gjengene er spesielt markerte sammenliknet med tilsvarende merker på de andre aktuelle eksemplarene.

Kat. 12 Lisleherad, løveakvamanile, har arkivkort med følgende opplysning: *Gjennom håndtaket og ned i korpus har det gått en tapp som nå er borte*. Hullet med gjengemerker er imidlertid fortsatt godt synlig. På lik linje med hjorteakvamanilen, kat. 17 Rike gård, har også dette eksemplaret vært omgjort til og fungert som lysestake.

Undersøkelsen av kat. 1 Helgeland og kat. Neve gård viser også spor av transformasjon. I motsetning til liknende gjenstander som primært har hatt funksjon som lysestaker, er det sannsynlig at disse eksemplarene først sekundært har blitt gitt omgjort for å kunne fylle en slik funksjon. Klapplokkene som tidligere har dekket påfyllingshullene i riddernes hoder, er nå filt vekk. Dette etterlater åpninger som kan ha fungert som lysholdere.

Den eneste fugleakvamanilen i undersøkelsen, kat. 19 Nedre Hoen gård, har et kraftig, sylindrisk vannrør som er plassert vertikalt ned i hovedkorpus. Selve utformingen og plasseringen av vannrøret gjør at eksemplaret påminner om en hjorteformet lysestake fra Øster Hassing kirke i Danmark.²⁵⁵ Ifølge eldre litteratur skal fugleakvamanilen ha stått på en plate.²⁵⁶ Platen som er beskrevet, er nå fjernet.²⁵⁷ Fuglen kan meget vel ha gjennomgått transformasjon fra akvamanile til lysestake, uten at dette lar seg etterprøve. Påfyllingsrøret kan godt ha fungert som lysholder slik som det fremstår, og platen har bevirket at gjenstanden har stått langt stødigere enn den nå gjør – uansett funksjon.

Kat. 5 Sundby gård, løveakvamanile, har også vært gjenstand for bearbeidinger. Begge løvens ører er gjennomboret med store, markante hull. Disse er av sekundær opprinnelse. På løvens høyre forben sees tydelige slitasjemerker som om noe har gnisset mot dette. Eksemplaret kan for eksempel ha vært hengt opp ved hjelp av en lenke som nå er tapt eller fjernet. Slitasjemerkeene kan være forenelige med gnissemerker etter en slik.²⁵⁸

Tre øvrige løveakvamaniler viser også spor av transformasjon. Disse er kat. 4 Nordland, kat. 14 Borlaug gård og kat. 15 Upstad gård. Førstnevnte gjenstand har to sirkulære felt under buken som nå er filt ned og loddet med bly. En slik bearbeiding kan ha blitt foretatt for å utstyre gjenstanden med en festeanordning. Det er kjent at akvamaniler både er blitt

²⁵⁵ **Jmfr. ill.** Den hjorteformete lysestaken er for øvrig kun 12 cm høy og har aldri hatt funksjon som akvamanile.

²⁵⁶ Nicolaysen **1866**: 160.

²⁵⁷ Jmfr. også Bendixen 1891: 11.

²⁵⁸ **Jmfr. ill.**

transformert til toppfigurer i stammekroner eller værhaner i andre land.²⁵⁹ De to sistnevnte akvamanilene er mest sannsynlig utstyrt med plater som har fungert som lysholdere.

Oppsummerende kan det sies at akvamaniler hadde en dobbelt funksjon som bruksgjenstander i middelalderen. Dels ble de benyttet under måltidsvask ved spisebordet i finere hjem, og dels ble de brukt som liturgiske vannkar under forberedelse til feiringen av eukaristien. Funn tyder på at bruken av dem kan ha vært en foreteelse av parallell art. Skriftlige kilder og illustrasjoner fra middelalderen gir belegg for dette.

Fra de eldste tider er bruk av vann i forbindelse med ritualer kjent, ikke bare gjennom vår egen kristne kultur, men også i tilknytning til religionsutøvelse innenfor for eksempel islam, jødedom og buddhisme. Betrachninger om hygiene, om renhet og renselse er både historisk og sosialt betinget, og tematisk også noe som langt på vei har engasjert oss mennesker til nær sagt alle tider. Mens enkelte av handlingene knyttet til håndvask, det være seg i profane eller sakrale miljøer, i sin opprinnelse nok kan ha vært rent praktisk begrunnet fra start, ser bruken av akvamaniler i middelalderen først og fremst ut til å ha kunnet være rituelt betinget. Her ligger primært vekten på renhet og ikke på hygiene; en renhet som blir symbolisert gjennom den seremonielle renselsen, fremkommet gjennom benyttelsen av akvamanilen og dens vann. Middelalderens egne teologer, Isidore av Sevilla, William Durandus og St. Thomas Aquinas, betoner selv det symbolske aspektet ved den rituelle håndvasken i liturgien.

²⁵⁹ Axel-Nilsson

KAPITTEL FIRE: IKONOGRAFI

4.1 AKVAMANILEMOTIVENE

4.1.1 *Akvamanilenes hovedkorpus*

Som det fremgår av kapitlene ovenfor, er et bredt spekter av typiske akvamanilemotiver representert i undersøkelsen. Komparative studier av disse gjenstandene og akvamaniler i samlinger i Danmark og Sverige, på Kontinentet, samt i USA, bekrefter dette, selv om det samlede antallet eksemplarer er forholdsvis beskjedent.²⁶⁰

Mange av middelalderens dyremotiver har som nevnt i kapittel ett, sin opprinnelse i orientalsk kunst. Løve, enhjørning, griff og drage er eksempler på slike. Disse opptrer også som akvamanilemotiver. Kulturutvekslingen mellom øst og vest er tidligere beskrevet i innledningskapittelet om typologi. Mange av dyrefremstillingene nådde imidlertid også Europa sterkt transformert.²⁶¹ Felles for disse er at de alle er meget dekorative.

Løven har vært det mest populære av alle akvamanilemotiver. Det relativt sett store antallet løveakvamaniler i undersøkelsen bekrefter dette; hele 13 stykker er gjenstander av løvetypen. Løven som motiv dominerer også blant akvamaniler i andre samlinger. Totalt sett er omtrent halvparten av alle kjente akvamaniler av løvetypen.²⁶²

I forskjellige kulturer har løven stått for styrke, makt, fyrste – eller kongeverdighet og beskyttelse mot det onde; aspekter som kanskje kan forklare hvorfor nettopp løvefremstillinger er så hyppig representert. Som symbol på herskermakt og som jordens motstykke til ørnen, himmelens konge, pryder løver templer og tronstoler med sine majestetiske holdninger.²⁶³ De inngår også som elementer i fyrstelig ikonografi i rolle som voktere.²⁶⁴ I heraldikken er løven, sammen med dragen, også den mest anvendte figuren. Her symboliserer den makt, mot og velde, men også rettferdighet og høymodighet. Hele 15 % av alle middelaldervåpen er smykket med løveornamenter, og omtrent halvdel av alle heraldiske fremstillinger viser løven som figur.²⁶⁵

I tråd med diskusjonen i kapittel tre, kan mange løveakvamaniler ha tjent som sinnbilder på eierens eller brukerens høviske karakter og personlige egenskaper. I tillegg kan gjenstandene ha fungert som statusmarkører. Europeiske middelalderherskere verdsatte løver;

²⁶⁰ Akvamaniler i form av portrettbyster, Samson og løven, Aristoteles og Phyllis, St. George og dragen eller jaktgrupper er for eksempel ikke inkludert i undersøkelsen.

²⁶¹ Richert 1985: 87. Gjennom import av tekstiler skjedde en meget direkte form for påvirkning.

²⁶² Hütt 1993: 73.

²⁶³ Sill 1996: 23.

²⁶⁴ Richert 1985: 15.

²⁶⁵ Hütt 1993: 60.

Heinrich, den mektige riksfyrsten av Bayern og Sachsen, i så stor grad at han ikke bare lot seg kalle ved navnet Löwe, men også valgte løven som motiv på segl og våpenskjold. Han lot prege myntene sine med legenden om Heinricus leo dux, og han lot reise det tidligere omtalte Braunschweigmonumentet i 1166.²⁶⁶ Minst to av løveakvamanilene i undersøkelsen har likhetstrekk med heraldiske figurer. De blir nærmere omtalt i avsnitt 4.4.

Middelalderens lærde menn var inspirert av orientalske astrologer og viste ofte til sammenhengen mellom stjernetegnet *leo* og himmelhvelvets mektige sol.²⁶⁷ Slik ble løven et symbol på solen selv - og med alle de implikasjoner som en slik fortolkning gir.

I middelalderen ble løven sett på som dyrenes konge og det sterkeste, modigste og mest rettferdige blant alle ville dyr. I kristen ikonografi assosieres dette første og fremste dyret nettopp derfor i blant med Kristus på grunn av sin eksepsjonelle styrke, resolutthet og kongenatur. Som selve Løven av Judea stamme, har Kristus mye av den samme dyriske styrken og kan befri kristenheten fra løvens, det vil si det ondes og dødsrikets, gap.²⁶⁸ Slik kan løven fungere som et frelsessymbol.²⁶⁹

Allerede i *Physiologus*, den klassiske, populærteologiske håndboken for dyresymbolikk fra 100-tallets begynnelse, blir løven presentert som Kristi sinnbilde.²⁷⁰ Akkurat som dyrenes konge visker ut sporene sine med halen slik at jegeren ikke kan følge ham tilbake til hulen og fange ham, skjulte Kristus, den åndelige løven, sin guddommelighet for menneskene gjennom inkarnasjonen. Slik den korsfestete Kristus sov i døden mens han på samme tid holdt vakt ved Guds høyre hånd, sover også løven med åpne øyne. Videre kan løven fungere som et oppstandelsessymbol i en kristen kontekst.²⁷¹ Slik Gud vekket Kristus til live, blåser løvefar liv i sine dødfødte unger tre dager etter fødselen.

I *Bestiariene*, en meget populær naturhistorisk bok der kristen betydning ble tillagt de karakteristiske trekkene eller egenskapene og vanene til både virkelige dyr og fabelvesener,

²⁶⁶ Hütt 1993: 60. Som før nevnt, har monumentet store likheter med flere av de tidlige løveakvamanilene, blant annet både når det gjelder positur, mankebehandling og kroppsbygning. Mens mange forskere ser monumentet som en mulig prototype for løveakvamaniler, mener **Braun 1932/ 1973**: at monumentet er inspirert av disse.

²⁶⁷ Richert 1985: 15.

²⁶⁸ 1. Mos. 49: 9. Et kjent akvamanilemotiv er Samson i kamp med løven., et bilde på Kristi kamp i dødsriket. Løven er også kjent gjennom bibelske beretninger om Daniel i løvens hule; Dan. 14: 5 – 6, 22 – 42. Den bevingete løve er for øvrig evangelisten Markus' symbol (4. Mos. 2: 1), og løven er også knyttet til flere helgener i hagiografiene.

²⁶⁹ Jmfr. Mende 1994: 17. Joh. Åpenb. 5: 5.

²⁷⁰ <http://gateway.uvic.ca/spcoll/physiologum/animal/lion.htm> ; Salme 121: 4.

²⁷¹ Måle 1923: 36.

blir ofte flere motstridene aspekter ved ett og samme dyr vektlagt.²⁷² Slik også med løven, som etter hvert ble sett på som sinnbildet for de onde makter, selve djevelen.²⁷³

Bestiariene forteller også om hvordan fredelige løver kan skilles fra sinte artsfrender på grunnlag av fremtoning.²⁷⁴ Mens den snille, fredsommelige løvetypen har småkrøllete man og stutt kropp, har de truende, farlige individene glatt hår, haledusk og langstrakt kropp. Sist, men ikke minst har de onde løvene vidåpne gap med spisse, fryktinngytende tenner.

Griffen, et meget yndet heraldisk motiv i europeisk middelalder og et sinnbilde på mot og styrke i emblematikken, er også brukt som akvamanilemotiv. I undersøkelsen inngår ett eksemplar av typen griff, kat. 21 Vådan gård. Den vil bli nærmere omtalt under avsnitt 4.4.

Som så mange andre fabeldyremotiver, har også griffen som motiv sitt utspring i orientalske fortellinger og sagn.²⁷⁵ På lik linje med løven, kan dette mer enn 5000 år gamle fabeldyret med løvekropp, lang, slynget hale, kraftige vinger og ørne- eller falkehode med krummet nebb, og som man ikke kan gjenfinne i noen moderne, naturvitenskapelig beskrivelse av den synlige verden, være et symbol på fyrstemakt og generell voldsom styrke.

I blant annet islamsk kunst frem til om lag år 1300 opptrer ikke bare løver, men også griffer hyppig som parvise voktere av herskertroner, gull og edelstenskatte. Slik som løven, blir griffen som motiv ofte brukt på inngangsdører og byporter. I likhet med løver, pryder de også bestemte fyrsters våpenskjold. Griffene opptrer som besvergende og ondt avvergende vesener på lik linje med blant annet løver, og har som disse samtidig også en meget avskrekkende karakter. I astrologiens verden spiller de en vesentlig rolle sammen med andre fabeldyr, ikke minst som et symbol på sterkt motstridende krefter.²⁷⁶

Nettopp på grunn av sin sammensatte natur, kan griffen tolkes både positivt og negativt også i en kristen kontekst.²⁷⁷ I egenskap av å være en voldsom vokter av det gode og en sann frelser, kan griffen symbolisere Kristus.²⁷⁸ Ikonografisk kan den samtidig være et symbol på Antikrist, et symbol på alle dem som forfølger de kristne med løvens brutalitet og

²⁷² I middelalderen var Bestiariene like populær som Bibelen. Den var basert på den greske Physiologus og var en meget viktig påvirkningskilde for tidens kunstnere.

²⁷³ 1. Pet. 5: 8. Salme 91: 13. I eldre kirkekunst ble for øvrig løven bare en sjelden gang sett på som et Kristussymbol. (Ursin 1979: 58.) I oldkirken ble aldri Kristus fremstilt som løve, og slike fremstillinger var også meget sjeldne i tidlig middelalder. (Künstle 1928, bd. 1: 126). Etter hvert gikk man bort fra dette sinnbildet og over til å tolke løven som et symbol på Djevelen.

²⁷⁴ Jmfr. diskusjonen i Benton 1992: 87.

²⁷⁵ Michel 1979: 67.

²⁷⁶ Von Folsach 1991: 14. Sfinkser opptrer for øvrig også hyppig som portvoktere og beskyttere av fyrstetrone sammen med løver og griffer, men forekommer ikke som akvamanilemotiv, og er derfor ikke beskrevet.

²⁷⁷ Sill 1976: 21.

²⁷⁸ Lev. 11: 20.

ørnens kraft, i tillegg til hovmod og vrede.²⁷⁹ Allegorisk representerer også griffen misunnelse.

Enhjørningen, et typisk og meget utbredt motiv i europeisk høymiddelalder, er representert som akvamanilemotiv ved kat. 20 Molde. Som motiv for akvamaniler er enhjørningen ikke mye brukt, og det er en relativ sen foreteelse. Først på 1300-tallet er enhjørningfiguren kjent i heraldikk og som akvamanilemotiv.²⁸⁰ Som symbolbærende element i en kristen kontekst har det imidlertid en meget lang tradisjon. Allerede på 600-tallet beskriver Honorius av Autun enhjørningen som et særdeles voldsomt dyr med ett horn.²⁸¹ Forestillingene om og fortolkningene knyttet til dette lille, hesteliknende mytiske dyret med rett, spisst horn i pannen, er mange og til dels fantasifulle.²⁸² I kristen kontekst opptrer enhjørningen hyppigst som et symbol på Kristus, men den kan også stå som representant for de onde makter. I gitte sammenhenger opptrer den som et erotisk symbol, men oftere symboliserer den generell renhet og jomfruelighet. Som religiøst symbol var enhjørningen særlig verdsatt i senmiddelalderen, da kyskhets betydning var av grunnleggende betydning.²⁸³ Enhjørningens kyskhets ble sammenlignet med Kristi moralske egenskaper.

Ingen kan fange en enhjørning med makt, men man kan overliste den mens den sover i fanget på en jomfru. På samme vis ble Jesus ført inn i Jomfru Marias skjød for å bli født av henne. Som enhjørningen lar seg fange, blir Kristus funnet i menneskeskikkelse av dem som elsker ham.²⁸⁴ Slik blir den et symbol på inkarnasjonen og Kristi bebudelse. I tråd med en slik fortolkning er jakten og drapet på enhjørningen ofte sett på som et symbol på Jesu korsfestelse og død.

Physiologus tillegger enhjørningen en interessant egenskap. Den har vannrensende evne.²⁸⁵ De andre dyrene våger ikke å drikke vann fra innsjøen før enhjørningen har tilintetgjort slangens gift ved å gjøre korsets tegn og dyppe pannehornet sitt i vannet. Slik symboliserer enhjørningens horn Guds sønns usynlige kraft.²⁸⁶ Hans kraft lar seg ikke forringe eller ødelegge, for slik som enhjørningens horn ikke lar seg påvirke av slangens gift, er Kristus heller ikke mottagelig for syndens dødelige gift.²⁸⁷

²⁷⁹ Michel 1979: 66.

²⁸⁰ Hütt 1993: 74.

²⁸¹ Sill 1976: 26.

²⁸² Den første skriftlige, europeiske beskrivelsen av enhjørningen stammer fra 400-tallet. Den greske legen Ktesias skriver om den og plasserer den i India. (Achen 1975: 114.)

²⁸³ Künstle 1928: 123.

²⁸⁴ Sill 1976: 26.

²⁸⁵ Peters 1921: 34, 35. I Physiologus beskrives for øvrig også det vedvarende fiendskapet mellom enhjørningen og løven. Forholdet kan kanskje tolkes som et uttrykk for kampen mellom det gode og onde?

²⁸⁶ Måle 1923: 40.

²⁸⁷ Speake 1994: 148.

Som før nevnt, var enhjørningen også en meget populær og passende heraldisk figur. Enhjørningens egenskaper og dyder var nærmest sammenfallende med ridderens egne. Nettopp derfor ble denne figuren nok ofte valgt som dekor på både våpenskjold og byvåpen, og til sist også som riksvåpen. I tillegg til å være Kristus-symbol, var enhjørningen kysk, modig, uovervinnelig og trofast.²⁸⁸ Sist, men ikke minst hadde den et godt øye til jomfruer. Det eneste eksemplaret av type enhjørning i undersøkelsen, kat. 20 Molde kirke, vil bli nærmere omtalt i avsnitt 4.4.

Hjorten var et hyppig brukt motiv både i en verdslig og kristen kontekst i middelalderen. To hjorteakvamaniler inngår i undersøkelsen. Kat. 16 Høgetveit gård er meget stilisert med figurformet hank, løvekorpus, todelte klover og hjortehode med gevir. Dyrets positur minner om heraldiske dyrefigurer. Kat. 17 Rike gård har imidlertid få likheter med heraldiske hjortefremstillinger og kan derfor ha hatt et annet forbilde som utgangspunkt.

I profan kontekst ble hjorten brukt som et sinnbilde på den som ikke vil slåss uten først å bli provosert. Hjortens evne til å bære sitt gevir med stolthet ble sammenliknet med en høvisk manns måte å møte sine kampfrender på. Slike egenskaper gjorde at også den ble en yndet figur i heraldikken.

I høymiddelalderen ble særlig kronhjorten en populær heraldisk figur. Slik som Kristus hadde tolv apostler, mente man at det staselige geviret på en fullvoksen kronhjort hadde tolv takker. Videre er hjorten blitt tolket som et generelt symbol på fred og harmoni, og den ble tidlig fremhevet for sin skjønnhet, hurtighet og styrke.²⁸⁹

Kirkens menn hadde også høye tanker om hjortens ytre og indre egenskaper og baserte sine allegorier og utlegninger på flere ulike kilder. Augustin valgte for eksempel å knytte sin fortolkning av hjorten opp mot jødernes velkjente salme: *Like som hjorten tørster etter bekker med rennende vann, slik stunder også min sjel etter deg, min Gud.*²⁹⁰

Allerede Plinius den eldre beskriver fiendskapet mellom hjorten og slangen, og dette blir blant annet senere utdypet i Physiologus og Bestiariene. Allegorisk blir hjorten sammenliknet med Kristus; som hjorten ødelegger slangen med sin dødelige ånde, ødelegger Kristus djevelen med sin himmelske lære.²⁹¹ Forholdet mellom hjorten og slangen er også

²⁸⁸ Gotfredsen 1992: 133.

²⁸⁹ KLN, bind III: 442. Frem til utover på 1100-tallet ble hjort-/slangemotivet brukt i en kristen kontekst. Deretter fikk dyrekretsens stebukk samme attributt som hjorten, og det ble derfor vanskeligere å skille kronhjorten som symbol på Kristus fra hjortefremstillinger med verdslig meningsinnhold.

²⁹⁰ Salme 42: 2.

²⁹¹ Sachs & Badstümmer & Neumann 2004: 185.

blitt fortolket som kampen mellom mennesket og synden.²⁹² Kat. 16 Høgetveit gård, hjorteakvamanile med reptilformet hank, kan ha gitt betrakteren slike assosiasjoner.

Hjort-/ slangemotivet inngår også i en ikonografisk tradisjon knyttet til dåpen og troen på og håpet om et nytt, evig liv gjennom oppstandelsen. Motivet er derfor hyppig brukt i for eksempel baptisterier allerede i tidligkristen tid.²⁹³ Nettopp dette renselsesaspektet knyttet til vann kan sannsynligvis ha bidratt til at hjorten har blitt funnet passende som akvamanilemotiv i en kristen kontekst.

I undersøkelsen finnes som tidligere nevnt, ett eksemplar av typen væren, kat. 18 Inderøy. Væren ble ofret i forbindelse med feiringen av det nye året i Egypt og ble senere tatt i bruk som symbol i Mesopotamia etter assyrernes erobring i 671 f. Kr.²⁹⁴ Denne feiringen faller sammen med påskehøytiden på den første søndagen etter første fullmåne etter vårjevndøgn, og slik ble væren et symbol på den gjenoppståtte solen og en synlig manifestasjon på den mektige solguden og hans skaperkraft. Den hellige væren ble også et symbol på fruktbarhet, vitalitet, fornyet energi og alt nytt liv. I en kilde fra 100-tallet e.Kr. begrunner Marcus Manilius i oversettelse av George Goold hvorfor nettopp væren ble valgt som offerdyr: *The Ram who is rich with an abundance of wool and, when shorn of this, with a fresh supply, will ever cherish hopes.*²⁹⁵

Stjernetegnet *aries* er ett av de tolv tegnene i dyrekretsen og ble både assosiert med planeten Mars og solen selv av middelalderastrologer. Ifølge Guido Bonatti, Europas mest kjente astrolog i middelalderen, sitter værens styrke i hodet.²⁹⁶ Han knytter også væren opp mot feiringen av påske, kristenhetens viktigste høytid. Mens den voksende nymånen ble forbundet med ondskap, motsetninger og svart magi, representerte den svinnende månen i ne de gode kreftene. I værens tegn under påskehøytiden ga månen solen sin kraft tilbake. Slik ble væren et symbol på Menneskesønnen, oppstandelsen og alt nytt liv.

Ett eksemplar av typen *fugl*, kat. 19 Nedre Hoen gård, inngår i undersøkelsen. En komparativ analyse av denne akvamanilen og fugleakvamaniler i samlinger utenfor Norge viser at gjenstanden motivmessig skiller seg fra de øvrige. Mens fugleakvamanilene i andre samlinger dels er av typen hane og due, og dels har elementer som gir dem et visst slektskap

²⁹² Hütt 1993: 110.

²⁹³ Hütt 1993: 119.

²⁹⁴ Opplysningene er hentet fra Deborah Houldings upubliserte verk *The Heritage of the Stars* i upaginert artikkelform med tittelen *Heavenly Imprints. Development of the Zodiac and the early origins of Aries and Taurus.*

²⁹⁵ Goold 1989: 233, kap. 4: 124 – 128.

²⁹⁶ Dykes 2007: 22.

med drager, har denne akvamanilen større likheter med en gås.²⁹⁷ Bestiariene skiller mellom to typer gjess; villgjess som flokkevis kan fly høyt opp over himmelen, og skrikende tamgjess som bor i byene.²⁹⁸ Gåsen varsler når natten faller på, og den værer mennesket bedre enn noe annet dyr. Allegorisk kan gåsen representere den som forsiktig nok velger å sikre seg selv, men slik som den varslet Romas innbyggere under gallernes angrep, kan den også varsle andre om fare. Gåsens utmerkete luktesans er tolket som et symbol på den forstandige manns evne til å skille godt og dårlig selskap.

Selv om nevnte kat. 19 Nedre Hoen gård har størst naturtro likhet med en gås, kan man ikke utelukke at den skulle forestille en *due*. Blant islamske forløpere til vestlige akvamaniler sees eksemplarer av duetyper, og enkelte røkelseskar er også formet som duer. I kristen kontekst er duen den eneste kjente offerfuglen.²⁹⁹ Den symboliserer renhet og uskyld og blir gjennom dette ofte knyttet opp til nattverden og Kristi soningsdød. Videre viste Ånden seg i en dues skikkelse, og den er også et velkjent fredssymbol.

Kat. 1 Helgeland og kat. 2 Neve gård, er begge rytterakvamaniler. Mens mange akvamanilemotiver som før nevnt har sin opprinnelse i orientalske kulturområder, er *ridder til hest* som motiv et produkt av vestens kultur i middelalderen med sitt føydalsamfunn, riddervesen og korstog. Allerede Otto von Falke og Erich Meyer beskriver en sannsynlig påvirkning fra sigiller.³⁰⁰

Mange idealiserende og romantiske forestillinger er knyttet til en persons status som ridder. Dette gjenfinner vi i ballader, minnesanger og annen litteratur fra perioden. En ridder skulle følge og forsvare moralske krav, eksempelvis gjennom å beskytte svakere stilte individer, og han skulle oppvise offervilje. Ridderen skulle opptre spesielt oppmerksomt, elegant og høvisk i møte med kvinner. Rustningen skulle bidra til å gi ridderen og hans stolte ganger beskyttelse mot både åndelig og fysisk ødeleggelse. Slik blir ridderen et symbol på seieren over all ondskap, og på denne måten blir den beskyttende vokteren en allusjon på kirkens beskyttelse mot det onde.³⁰¹

²⁹⁷ Heggtveit 1998: 217 velger å karakterisere gjenstanden som en and.

²⁹⁸ <http://65.39.240.126/beasts/beasts538.htm>.

²⁹⁹ Ursin 1975: 115.

³⁰⁰ Falke & Meyer 1935: 43. Opprinnelig var for øvrig medlemmene av ridderskapet krigere som var underlagt en adelsmann, eller adelsmenn som var underlagt en monark, men enkelte var også fristilt. Ridderstandens flotte, farverige utstyr i turneringer var en medvirkende årsak til utviklingen av den vesteuropeiske heraldikken fra siste del av 1100-tallet.

³⁰¹ Sill 1976: 109.

4.1.2 *Akvamanilenes hanker*

Akvamanilene hadde en praktisk funksjon, og det må derfor ha vært hensiktsmessig å utstyre dem med hank. Slik kunne man enkelt løfte dem, enten de inngikk som bruksgjenstander i liturgien, eller ble benyttet ved måltidsvask. De fleste akvamaniler har figurformete hanker. Kun få eksemplarer har enkle, glattmodellerte bøylehanker.

Flesteparten av akvamanilene i denne undersøkelsen har også figurformete hanker med meget dekorativ karakter. Kat. 17 Rike gård, akvamanile av typen hjort, har en enkel, glattmodellert bøylehank. Begge de to rytterakvamanilene, kat. 1 Helgeland og kat. 2 Neve gård, mangler hanker. Undersøkelsen av sistnevnte bekrefter imidlertid at gjenstanden meget vel kan ha hatt en bøykehank som nå er gått tapt. På den eneste akvamanilen av typen griff, kat. 21 Vådan gård, fungerer dyrets egen hale som hank. Hankene på kat. 12 Lisleherad, løveakvamanile, og kat. 19 Nedre Hoen Gård, akvamanile av typen fugl, er formet som små, firbente rovdyr. Sistnevnte er kan hende av kattetypen.

På islamske forløpere til europeiske akvamaniler av løvetyper tjente den S-formete halen som man gjenfinner på mange akvamaniler i undersøkelsen, også som håndtak.³⁰² Utover på 1200-tallet ble kombinasjonen av dragehank og denne høyt hevete, S-formete halen et standardisert innslag på vestlige løveakvamaniler. Tatt i betraktning at håndvaskingen generelt må ha vært av symbolsk karakter, er det mulig at også de figurformete hankene kan ha vært tillagt et symbolinnhold.³⁰³

16 av akvamanilene i undersøkelsen har figurformete hanker eller hanker/ haler. To av løveakvamanilene, kat. 3 Sauherad og kat. 7 Bærø gård, og akvamanilen av type enhjørning, kat. 20 Molde, har slangeaktige hanker. Det lille hankeddyret biter seg direkte fast i nakkeregionen på hoveddyret. Kat. 18 Inderøy og kat. 14 Borlaug gård har de samme slangeaktige hankene, men disse er betydelig flatere og mindre plastisk modellert. Dette gjelder spesielt hanken på sistnevnte eksemplar.

Kat. 4 Nordland, kat. 5 Sundby gård, kat. 9 Buskelien gård, kat. 13 Heddal, kat. 15 Hylestad og kat. 16 Høgetveit gård har også slange- eller drageformete hanker. Disse reptilene har to små forben som griper fast i hoveddyrets nakke. I tillegg biter de seg fast. Kat. 8 Ukjent løvetype II har som nevnt ovenfor, en liknende hank, men den ornamentliknende avslutningen i form av en due er unik.

³⁰² Hütt 1993: 71. Figurformete hanker er for øvrig ikke spesifikt for akvamaniler. Mennesker i både primitive og mer siviliserte kulturer har latt formen influere utformingene av hanker på mange typer gjenstander. Reptiler kan være langstrakte, slanke og buktende og kan derfor være spesielt godt egnet som hankeddyr. Slike sees blant annet på rituelle bronsekar fra Shan.

³⁰³ Av praktiske årsaker velger jeg først delvis å beskrive de dyreformete hankene og utløpsrørene for seg. En mer *samlet* vurdering av de enkelte ikonografiske elementene vil bli behandlet under 4.4 Symbolikk.

De figurformete hankene på tre av gjenstandene skiller fra de øvrige. Hanken på kat. 10 Gudbrandsdalenlikner en bevinget drage. Hankedyret biter seg fast i løvenakken, har markerte vinger og voluttformet haleavslutning. Kat 12. Lisleherad har som før nevnt, et firbent, lite dyr som hank. Det lille dyret sitter med sammenkrøpne bakben på hoveddyrets bakpart. Dette hankedyret biter seg også fast i løvenakken, men tar samtidig tak med små forben. Halen ender i en volutt. Kat. 19 Nedre Hoen gårdhar et firbent dyr med åpen munn, tilbaketrukne, spisse ører og lang, hengende hale på ryggen. Dyret står halvt oppreist på bakbena. Forbena hviler rundt toppen av det sylindriske påfyllingsrøret i hovedkorpus.

I middelalderen var *drage* samlebetegnelsen på en rekke reptiler generelt.³⁰⁴ Ofte blir begrepet brukt i omtale av for eksempel både drage og bevinget slange. Monsteret utviklet seg til å bli det mest velkjente symbolet på ondskap i kristen kunst og litteratur i middelalderen.³⁰⁵ Johannes Åpenbaring 12:9 forteller for eksempel at Satan antok form som den store eller gamle dragen i den himmelske krigen. Dragen er også et velkjent symbol på synd.

Dragen og slangen opptrer i mange ulike fremstillinger. Ofte er udyret bevinget, det har gjerne to føtter med løve- eller fugleklør, og det har en lang, buktende hale. I tillegg kunne det ha ører. Disse monstrene som opprinnelig hører hjemme i India eller Etiopia, og som skal være de største av alle levende skapninger, er voldsomme, dramatiske og dødbringende.³⁰⁶ I tillegg til sine uhyggelige haler har de en hvesende, skremmende ånde.³⁰⁷ Slik som dragen dreper med hvesende ånde og kraftfull hale, ødelegger Satan mennesket gjennom å forlede dem til syndige tanker, ord og gjerninger. De fleste av de figurformete hankene på gjenstandene i undersøkelsen, representerer sannsynligvis nettopp slike skapninger. De har langstrakte kroppar med kveilende haler, åpne, hvesende gap, gjerne små, tilbaketrukne ører og ben med klør. Enkelte av dem har også vinger.

Den drage- eller slangeformete hanken på akvamanilene kan i flere tilfeller representere en *basilisk*.³⁰⁸ Bestiariene forteller at basilisken er slangenes konge, og selv om den ifølge Plinius den eldre bare er om lag 30cm lang, kan den drepe et menneske bare ved ett eneste blick.³⁰⁹ Basilisken er så ond at selv fugler som befinner seg på lang avstand fra den, brenner opp. Røyskatten er basiliskens eneste kjente fiende.

³⁰⁴ KLNLM: 268, bind 3. Ordet eller *dracon* (gresk) eller *draco* (latin) betegner alle slags større og farlige kryp som for eksempel slanger, sjøslanger og krokodiller, men også fabeldyr.

³⁰⁵ Speake 1994: 41.

³⁰⁶ <http://bestiary.ca/beasts/beast262.htm>

³⁰⁷ Sill 1976: 20.

³⁰⁸ Smith 2006: 3.

³⁰⁹ <http://bestiary.ca/beasts/beast265.htm>

I motsetning til andre slanger som hveser mens de flykter bortover marken med svingende bevegelser, bukter basilisken seg fremover med den midtre delen av kroppen høyt hevet i en bue over ryggen. Dette karakteristiske trekket ser vi tydelig igjen på flere av akvamanilehankene. I tillegg er mange hankedyr små i forhold til hoveddyrene og harmonerer derfor godt med kildebeskrivelser av basilisker. Hankene på kat. 9 Buskelien gård og kat. 13 Heddal, kat. 18 Inderøy og kat. 20 Molde kan tjene som eksempler.

Det lille dyret på enkelte av eksemplarene kan også være *enhydros*. Ifølge Isidore av Sevilla lever *enhydros* som oftest ved Nilens bredder og i vannet.³¹⁰ Den er spesielt krokodillens fiende, men den kan også være en trussel for andre rovdyr. Etter at *enhydros* først har rullet seg inn i sølen eller leiren og har latt denne tørke, biter den seg nemlig vei eller kryper inn i det sovende rovdyret og ødelegger alle innvollene. Deretter blir den spydd ut i det rovdyret selv dør. Slik kan *enhydros* symbolisere Kristus som overvant de onde maktene, og som redder sjelene fra dødsriket og fortapelsen.

Oppfatningene om hvordan dette lille individet egentlig ser ut, er mange og delte. Kildene omtaler *enhydros* som både reptil i form av for eksempel en vannslange eller en bevinget slange, som et lite og ubestemmelig, firefotet dyr eller også som en slags fugl.³¹¹ *Enhydros* opptrer også i form av en hund.³¹² Illustrasjonene av dyret er også vidt forskjellige.³¹³ Ofte ser vi *enhydros* i det den er i ferd med å bane seg ut av siden eller ryggen på sin fiende. I blant ser vi også at den kryper inn i gapet på rovdyret, eller at den er i ferd med å spys ut. Med dette som utgangspunkt, kan så vidt forskjellige dyrefremstillinger som hanken på kat. 10 Gudbrandsdalen og hanken på kat. 12 Lisleherad kanskje representere *enhydros*. Det lille dyret som baner seg ut gjennom bukregionen på en løveakvamanile fra 1400-tallet i The Metropolitan Musuem i New York, kan også være en fremstilling av *enhydros* i ferd med å overvinne det onde.

Kattedyret som utgjør hanken på kat. 19 Nedre Hoen gård, kan være en *panter*. Panteren er beskrevet av både Plinius den eldre og Isidore av Sevilla.³¹⁴ Dersom dette virkelig er en panter, har fuglen som den står på, lite å frykte. I følge Bestiariene er nemlig panteren en fredsommelig skapning og venn med alle dyr. Etter å ha spist, hviler den i tre dager, og våkner så med et brøl. Panterens ånde har en søtlig odør som tiltrekker seg alle dyr, bortsett fra dragen. Dragen er nemlig dens eneste fiende, og den frykter panteren. Allegorisk sett

³¹⁰ <http://65.39.240.126/beasts/beast272.htm>.

³¹¹ Jmfr. diskusjonen i KLN: 400, bind 3.

³¹² Michel 1979: 34.

³¹³ Michel 1979: 35.

³¹⁴ <http://bestiary.ca/beasts/beast79.htm>. Heggtveit 1998: 217 identifiserer for øvrig dyret på fugleryggen som en rev.

representerer panteren Kristus som tiltrakk seg hele menneskeheten. Dragen symboliserer djevelen som fryktet Kristus og skjulte seg for ham. Panterens vakre, mangefarvete pels står for Kristi mange kvaliteter. Panterens brøl tjener som Kristi seiersbrøl over døden, og dens søte ånde kan symbolsk representere Kristi ord.

4.1.3 Akvamanilenes utløpsrør

Seks av gjenstandene har figurformete utløpsrør til vann. Tre av akvamanilene har utløpsrør formet som menneske, mens de tre øvrige har dyreformete vannrør. En menneskeliggjøring av utløpsrøret på akvamaniler må ha vært svært vanlig, for i andre europeiske samlinger og i USA finnes det mange slike eksemplarer med menneskefigurer.

Kat. 10 Gudbrandsdalen har utløpsrør i form av en liten mann. Hodet på figuren er dessverre gått tapt, men personen ser ut til å være en kuttekledd munk. Vannrøret på kat. 12 Lisleherad er formet som en munk med skjegg og tonsur. Munken kan ha hatt et kort, sylindrisk rør i munnen som nå er brukket av. Om personene slukes eller spys ut, vil bli behandlet nedfor.

Akvamanilen av typen griff, kat. 21 Vådan gård, har vannrør formet som en rustningskledd ridder med tønnehjelm. Griffen holder ridderen fast i det kraftige nebbet sitt, mens den hjelpeløse stakkaren ber for seg med små, foldete hender.

Vannrørene på løveakvamanilene kat. 11 Erholm kirke, kat. 14 Borlaug gård og kat. 15 Hylestad, er alle formet som reptiler. I tråd med diskusjonen tidligere i kapittelet under avsnitt 4.2, kan disse reptilene for eksempel forestille drager eller slanger, basilisker eller enhydros. Tatt i betraktning at enhydros kan opptre med splittet hode, er det fullt mulig at det nettopp er denne skapningen vi gjenfinner som element på de to sistnevnte eksemplarene.³¹⁵

4.2 Symbolikk

Forskere enes om at det er problematisk å forstå akvamanilenes betydning, og at denne må ha vært flertydig.³¹⁶ Som det går frem av det foregående, mangler imidlertid langt på vei spesifikk informasjon om gjenstandenes opprinnelige funksjonskontekst. De kildene som belegger bruken av dem, sier ingenting om deres meningsinnhold. Hva man tilla disse gjenstandene i egen samtid, er derfor uvisst og vil langt på vei måtte forbli antakelser. Det er

³¹⁵ Liknende dyr ble for øvrig hyppig fremstilt i både islamske og buddhistiske kulturområder i samme periode. En oljelampe med proveniens Burma fra 1300-tallet, nå i privat eie., har blant annet en slik dyreformet rørtut.

³¹⁶ Barnet & Dandridge 2006: 8.

likevel rimelig å anta at deres symbolske betydning har vært nær knyttet opp til funksjonskontekst.

Mange av de samme motivene og gjenstandene ble brukt i både en profan og en liturgisk sammenheng. Dette kompliserer forståelsen av dem ytterligere. Kan en løveformet akvamanile ha hatt en annen symbolsk betydning enn for eksempel en enhjørning eller en hjort? Og hvorfor ble det ansett som passende å bruke en løveformet kanne både på spisebordet i hjemmet og i liturgien i kirkene?

Michael Hütt advarer mot å tillegge akvamanilenes symbolverdi for stor betydning.³¹⁷ Den liturgiske bruken av gjenstandene har ofte tradisjonelt vært søkt begrunnet i lys av salmer, dyreallegorier, moraliserende fabler, prekener og ikonografiske håndbøker og leksika, uten at man har kunnet finne klare belegg for dette. Det moralske renselsesaspektet ved feiringen av messen kan imidlertid ha vært av en viss betydning.

Som beskrevet i kapittel tre, ser også sammenhengen mellom høviske bordmanerer, indre renhet og akvamaniler som sinnbilder på nettopp slike dyder kan være et mulig bindeledd i forbindelse med verdslig bruk, om enn i større grad på det europeiske kontinentet enn i det hjemlige Norden. Allerede i førkristen tid ble dyr tillagt moralske kvaliteter.³¹⁸ Kat. 11 Erholm, kat. 18 Inderøy, kat. 16 Høgetveit og kat. 20 Molde er alle dyr som ble tillagt moralske egenskaper. Gjenstandene kan derfor ha vært ansett som passende bærere av rensende vann både i en profan og liturgisk funksjonskontekst.

Kjente ikonografer som Anton Springer, Karl Künstle og Emile Mâle, påpeker at man generelt skal være varsom med å tolke middelalderens dyrefremstillinger med tradisjonell kristen ikonografi som utgangspunkt.³¹⁹ Samtidig bør man ikke se bort fra at en del av motivene muligens *kan* ha blitt tolket allegorisk. Det er en kjensgjerning at allegorisk tolkning ble sterkt vektlagt i middelalderen. Eksegetiske oppslagsverk ble flittig benyttet og beskriver en motiv- og forestillingsverden som vi gjenfinner i romansk kunst.³²⁰ Interessen for allegori avspeiler seg blant annet i Bestiariene. Her blir hvert enkelt dyrs moralske egenskaper viet langt større plass enn de rent *vitenskaplige* beskrivelsene av dem.³²¹ Dyr ble ikke oppfattet som naturvitenskaplige vesener, men mer som symboler. Det enkelte dyrs symbolske betydning kan også ha blitt tydeliggjort gjennom den praktiske bruken av dem.

³¹⁷ Hütt 1993: 127.

³¹⁸ Både Aristoteles og Aesop knytter for eksempel dyr opp mot moralbegrepet og ser mange dyr som eksponenter for god og rett moral.

³¹⁹ Mâle 1923: 27 – 63.

³²⁰ Geese 2000: 339.

³²¹ Benton 1992: 107, 68.

Undersøkelsen avdekker, som nevnt ovenfor i kapittel ett, at mange akvamaniler er skjematisk utformet og varianter av én og samme grunnform. Kat. 16 Høgetveit gård har løvekorpus, men gevir og klover som en hjort. Den er ikke naturalistisk fremstilt, men har karakteristiske trekk nok til at betrakteren gjenkjenner den som hjort, og ikke som løve. Kat. 20 Molde har også løvekorpus. Dyrets hesteliknende hode og pannehorn gjør at man identifiserer den som en enhjørning. Kun de mest påfallende trekk eller merkelige egenskaper ved det enkelte dyr er tillagt vekt. Forståelsen av dem bør derfor ikke være basert på allegoriske naturfortolkninger alene.³²²

Måle påpeker at man generelt bør motstå fristelsen til å forklare det uforklarlige i møtet med romansk middelalderkunst.³²³ Sett i lys av en slik oppfatning, blir akvamanilenes rent dekorative aspekter kan hende vel så interessante som deres ikonografi. Samtidig er det ingenting som hindrer en gjenstand i å ha både en dekorativ appell og et symbolsk innhold. I middelalderen var kirkens syn dominerende, og forskere har i stor grad derfor valgt å tolke akvamanilene med utgangspunkt i kristen ikonografi. Samtidig er det interessant å tolke dem i lys av et mer verdslig billedspråk. Selv om kirkens syn *ble* det folkelige, ble enkelte av akvamanilemotivene som før nevnt, trolig ikke benyttet i en ren liturgisk kontekst.

Mange av akvamanilemotivene er som omtalt ovenfor i kapittelet, transformert fra andre gjenstandsgrupper og også fra andre kulturområder. I middelalderen så kirkens menn på bruken av opprinnelig profane motiver, gjenstander og ideer som helt ukomplisert, så lenge de kunne tjene kirkens formål.³²⁴ Mange av motivene og gjenstandene og mye av tankegodset man benyttet, var ikke spesifikke for den kristne kultur, men fantes i rikt monn fra førkristen tid. Arven fra for eksempel den greske antikkens billed- og forestillingsverden representerte en viktig inspirasjonskilde for middelalderkunstneren, men man tok ikke hensyn til tidligere konnotasjoner.

Som nevnt ovenfor, er akvamaniler *vasa non sacra*. Kirkens føringer i forhold til disse messekanene, var friere enn hva tilfellet var med *vasa sacra*, som kom i direkte berøring med det konsekrerte vannet eller brødet. Før 1500-tallet ble retningslinjer for valg av materialer for *vasa non sacra* kun beskrevet i én enkelt messeforordning.³²⁵ Ingen forordninger gir retningslinjer for form. En skattenedtegnelse fra midten av 1200-tallet beskriver håndvannskanner formet som løve, drage, fugl og griff i Domkirken i Mainz, og

³²² Hütt 1993: 127.

³²³ Måle 1923: 159.

³²⁴ Disse opplysningene er fremkommet i samtale med pater Ellert Dahl.

³²⁵ Braun 1932/ 1973: 422. Messeforordningen fra synoden i Würzburg i 1298 fastslår av messekaner til vann og vin skulle være av glass, tinn, gull eller sølv.

bekrefter denne mindre strenge praksisen.³²⁶ Det fremgår at form på karet eller eventuelle konnotasjoner knyttet til motiv ikke kan ha vært vesentlig, idet *et hvilket som helst annet dyr* kunne gjøre nytten.³²⁷

Spesielt mange løveakvamaniler har dragehåndtak, men vi ser også slike hanker på andre dyr. Flere europeiske forskere legger vestens kristne funksjonskontekst til grunn for den ikonografiske tolkningen av disse, og velger å tillegge dem et symbolsk meningsinnhold der kampen mellom det gode og det onde står sentralt.³²⁸ Hoveddyrene kan representere de gode, positive kreftene, mens hankedyrene billedgjør de onde, negative. Kat. 20 Molde, den eneste akvamanilen av typen enhjørning i undersøkelsen, kan kanskje tolkes ikonografisk i tråd med en slik oppfatning. Mens hovedkorpus på for eksempel kat. 3 Sauherad, akvamanile av løvetyper, kan representere styrke og kraft, kan den reptilformete hanken symbolisere ondskapen. Kan hende har middelalderens betrakter sett Kristus som Løven av Judea i ferd med å ta den angripende Satan til fange?³²⁹ Belegg for en slik fortolkning finnes blant annet i salmer, Physiologus og i dåpsliturgien.³³⁰ De reptilformete hankedyrene kan således være påminnelser om alle fristelser som den troende til stadighet var utsatt for.

Synden stod sentralt i middelaldermenneskets begreps- og forestillingsverden. Scener som kunne gi det syndige mennesket konstante og tydelige påminnelser om hva man kunne forvente på Dommens dag, ble portrettert både utenfor og inne i kirkebygget.³³¹ Fremstillinger av dyr i kamp, ville dyr, fantasidyr og kamper mellom mennesker og dyr florerte på 1100- og 1200-tallet. Kat. 10 Gudbrandsdalen, løveakvamanile med et hodeløst, mannsformet vannrør, kat. 12 Lisleherad, akvamanile av løvetype med munk som utløpsrør og kat. 21 Vådan gård, eneste eksemplar av type griff med ridder i nebbet, kan kanskje ha fungert som didaktisk-moraliserende vekkere i tillegg til å ha hatt funksjon som vannkar?

Analfabetisme var utbredt, og derfor ble gjenstander og motiver nyttige og nødvendige redskaper i billedliggjøring av skrift og lære. Gjennom visualisering av kirkens budskap oppnådde man en belærende effekt på den troende. Hensynet til didaktisk bruk har derfor spilt inn når det gjelder valg av gjenstander og motiver.

To av akvamanilene, kat. 10 Gudbrandsdalen og kat. 12 Lisleherad, *kan* være menneskeslukende løver og har tradisjonelt blitt tolket som dette. Kanskje er det en fremstilling av sjelens tap man har sett. Å bli spist av grusomme dyr eller demoner, fiender

³²⁶ Bischoff 1967: nos. 45, 53 – 54.

³²⁷ Sitatet er fritt oversatt til norsk av undertegnede og er hentet fra Bischoff 1967.

³²⁸ Speake 1994: 47.

³²⁹ Grieg 1969: 36.

³³⁰ Hütt 1993: 130.

³³¹ Benton 1992: 62.

eller Satan selv, ble brukt allerede i det Gamle Testamentet som bilde på å komme til Helvetet. Slukemotivet har tradisjoner både i vikingtidens og eldre tiders kunst og har nær tilknytning til vulvamotivet.³³² I romansk tid ble demoners åpne gap tolket som porten til Helvetet. De slukende dyrehodene kan representere de onde makter som oppsluker alt og alle. Er det de velkjente ordene fra Davidssalme 7:3 *redd meg fra løvens gap* som betrakteren fikk assosiasjoner til?

De to menneskene i løvegapene på kat. 10 Gudbrandsdalen og kat. 12 Lisleherad er kanskje heller i ferd med å bli spyttet ut. Herrad av Landsberg gir følgende beskrivelse i Hortus Delicarium på 1100-tallet: *På Guds befaling spises menneskenes kropper og lemmer først av ville dyr, fugler og slanger, og gulpes deretter opp igjen for at de hele lemmene av de hellige kan gjenoppstå av seg selv av den sunne substans.*³³³ De to eksemplarene kan være inspirert av en slik tankegang. Kanskje er det ideen om Kristi gjenkomst der mennesket igjen skal oppstå på Dommens dag man har sett? Og er det kan hende en hundelignende enhydros som Kristus-symbol, som eter seg inn i kat. 12 Lisleherad, løveakvamanile, for å ødelegge det onde?

Kat. 11 Erholm, kat. 14 Borlaug gård og kat. 15 Hylestad, alle akvamaniler av løvetypen, har også figurformete utløpsrør. Det kan se ut som om disse figurene ikke blir slukt av udyrene, men at de blir spydd ut. Som drøftet ovenfor, kan enhydros ha overvunnet det onde innenfra og er nå i ferd med å bane seg vei som det gode. De spaltete hodene på utløpsdyrene understøtter at dette ikke er basilisker, og gjenstandene kan da ha vært tolket som fremstillinger av sjelens frelse, snarere enn tap.

I middelalderen var det synlige og det usynlige nære forbundet, og det rådet en sterk redsel for onde makter. I samsvar med skriftens bud lærte middelaldermennesket å frykte Herren Gud, men rent instinktivt følte man også en uttalt redsel for onde ånder. Helt hjelpsløs i møte med disse vesenene var menneskene i middelalderen heldigvis ikke, for kirken tilbød ulike former for beskyttelse.³³⁴ Allerede de tidlige kirkefedrene trekker frem korsets overlegenhet fremfor hedenske amuletter.

Dyremotiver har vært tillagt apotropeisk funksjon siden antikken.³³⁵ Slukemotiver er også blant disse.³³⁶ Man kan derfor ikke utelukke at enkelte av akvamanilene kan ha blitt oppfattet som apotropeiske, selv om dyrene var en del av Guds skaperverk, og derfor ble

³³² Deimling 2000: 342.

³³³ Sitatet er hentet fra Herrad av Landsbergs *Hortus delicarum* og er fritt oversatt fra engelsk av undertegnede. Den engelske utgaven er ved D. Caratzas, New York 1977.

³³⁴ Richert 1985: 94.

³³⁵ Camille 1993: 43 – 57.

³³⁶ Deimling 2000: 342.

tillagt mange positive konnotasjoner. Som omtalt i kapittel tre, ble kat. 16 Høgetveit tillagt apotropeiske egenskaper, og som det fremgår i avsnitt 4.1, blir også løve og griff sett på som avskrekkende og ondtaavergende symboler i flere kulturer.

Ved å eksponere den troende for fremstillinger av dyr med negative konnotasjoner i og utenfor kirkerommet, ble man også minnet om at Satan og det onde er i stand til å følge med inn i menneskenes egne hjerter.³³⁷ Den troende ble oppmuntret til å ta opp kampen mot Satan og hans følgesvenner. Anskueliggjøringen av det onde som tjener for det hellige, skulle skremme vekk alle onde makter og gi beskyttelse. Slik ble troens makt demonstrert på effektivt vis. Når presten grep om akvamanilens dragehank og helte vannet ut av for eksempel løvens gap, kan denne handlingen ha vært oppfattet symbolsk. Betrakteren har kanskje sett denne handlingen som et uttrykk for hvordan det onde lar seg tvinge inn i kirkens og det godes tjeneste.³³⁸

Middelalderens doktrine *imitatis* bevirket at en kunstner kunne kopiere motiver uten fullt ut å forstå deres opprinnelige mening.³³⁹ Verdslige motiver kan ha blitt brukt i en kristen kontekst uten nødvendigvis å ha blitt gitt et religiøst meningsinnhold, og religiøse motiver kan likeledes ha blitt brukt i en profan kontekst.

Om kat. 19 Nedre Hoen gård er en unik andefugl eller en due, er som diskutert under 4.1, usikkert. Var kanskje ikke duen like utbredt i middelalderen som nå, og man kun kjente den av omtale? Om så var, kan duen lett ha blitt seende ut som en mer hjemlig gås eller and, selv om man kan hende har hatt sakramentsduer i tankene da den kom til.

Enkelte av akvamanilene har, som før beskrevet under avsnitt 4.1, likheter med de universelle motivene i dyrekretsen. Kirken gjorde bruk av disse i sin lære, dels inspirert av astrologer fra den hellenistiske verden, og før dette av orientens stjernetydere. Kat. 7 Bærø gård minner om samtidige fremstillinger av stjerne tegnet *leo* på tresnitt. Middelalderastrologer så løven som hersker over alle tegn i dyrekretsen, og han ble omtalt som det store lyset og assosiert med solen. Kat. 18 Inderøy er den eneste akvamanilen av typen vær i undersøkelsen. Som skissert under 4.1, kan hovedmotivets ikonografi ha utspring i stjerne tegnet *aries* og dyrkelsen av solguden i det gamle Egypt.

16 av akvamanilene i undersøkelsen har reptilformete haler. Prototypene til flere av motivene kan, som nevnt ovenfor, ha sitt utspring i orientalsk kunst. I islamsk kunst løver ofte

³³⁷ Ursin 1975: 194. Motivet er kjent fra både keltisk og senantikkkunst og fikk et veldig oppsving på 1100-tallet.

³³⁸ <http://hjem.get2net.dk/ac/Revue/3/AC3.html>: 28.

³³⁹ Benton 1992: 105.

portrettert som fabelvesener fordi halene deres er omdannet til slanger eller drager.³⁴⁰ I blant ser man at disse *haledyrene* truer modervesenet, akkurat slik som de små dyrene som utgjør hankene på mange akvamaniler, på sett og vis også truer sine hoveddyr. I islamsk og skytisk kunst blir denne typen dyrefremstillinger ofte tolket som symboler på motstridende astrologiske krefter. Den orientalske griff blir også tolket symbolsk i tråd med en slik tankegang. Forestillinger om motsetningsforhold mellom motstridende krefter, lar seg også enkelt passe inn i en kristen kontekst.

Flere dyreformete akvamaniler har, som nevnt under avsnitt 4.1, likhetstrekk med heraldiske fremstillinger og kan være direkte påvirket av disse. Hertug Heinrich Löwes Braunschweigmonument har mye til felles med flere løveakvamaniler. Ikke minst gjelder dette forhold knyttet til funksjon som sinnbilder på eiernes dyder. Flere av gjenstandene er viktige påminnelser om at det tyske føydalsamfunnet i stor grad preget kunsten.³⁴¹

Kat. 14 Borlaug gård kan med sin tomme skjoldskabelon i brystet og karakteristiske positur, som nevnt ovenfor, tjene som eksempel på en typisk våpenløve. Likheten med samtidige våpenløver er slående. Heraldiske løvefremstillinger ligger åpenbart til grunn som inspirasjon. På lik linje med andre våpenløver fra 1400-tallet og 1500-tallet, utstråler eksemplaret herskaplig makt og styrke og kan ha vært et symbol på dette.³⁴² Den reptilformete hanken og det doble, figurformete utløpsrøret gir andre konnotasjoner.

Kat. 9 Buskeliengård minner også mye om heraldiske løvefremstillinger. Den rike mankebehandlingen, den ikke-naturtro behåringen på alle fire ben og det vidåpne løvegapet er karakteristiske elementer som vi ofte kan gjenfinne i heraldikken. Dyrets hale er heller ikke naturtro. Det knuteliknende elementet og flammeornamenter har store likheter med halene til heraldiske dyr.

Akvamanilen av typen griff, kat. 21 Vådan gård, samt eksemplaret av typen enhjørning, kat. 20 Molde, har som nevnt under avsnitt 4.1, begge elementer som gjør at vi kan assosiere dem med heraldiske figurer. Førstnevnte har mange likheter med den heraldiske griff. Dyret står i den samme stramme posituren. Halen har et karakteristisk, knuteliknende element og flammeornamenter slik som på mange av heraldikkens griffer. Kat. 21s takkete man gir også assosiasjoner til heraldiske fremstillinger av enhjørninger på våpenskjold.

³⁴⁰ Von Folsach 1991: 15. I skytiske fremstillinger opptre også hyppig dyr med reptilformete haler. Løven som motiv er oftest representert. Blant rituelle bronsekar fra Shan-dynastiet, Kina, fins flere eksemplarer med et moderdyr og et firefotet, mindre dyr på ryggen.

³⁴¹ Klingender 1971: 294.

³⁴² Jmfr. ill., Hütt 1993: 71.

De to ridderakvamanilene, kat. 1 Helgeland og kat. 2 Neve gård, har som fastslått i avsnitt 4.1, også mye til felles med heraldiske fremstillinger. De kan ha vært oppfattet som sinnbilder på sine eieres eller brukeres egenskaper og dyder. Samtidig kan ridderne med sin indre renhet, også ha tjent som didaktiske eksempler til etterfølgelse både i en liturgisk og profan kontekst og som passende bærere av rensende vann.

Den utstrakte bruken av dyr og dyresymbolikk i hele middelalderen vitner om en forkjærlighet for slike motiver, generelt sett, og ikke bare innenfor heraldikk og astrologi.³⁴³ Med dette som utgangspunkt, vil det være relevant å vurdere akvamanilenes ikonografi i sammenheng med de øvrige middelalderfremstillingene av dyr – det være seg som skulptur, i illuminasjoner eller for eksempel i form av metallarbeider fra beslektete gjenstandsgrupper som dørhåndtak eller lysestaker.³⁴⁴

Den generelle preferansen for kompositte dyremotiver og sammenstillinger av dyr vitner om menneskets universelle sans for det fantasifulle, komplekse og motstridende. Samtidig uttrykker motivene middelaldermenneskets dragning mot en intrikat ikonografi der kunsten må ha hatt flere meningssjikt, og der gjenstandenes ikonografi kan hende bevisst oppmuntrer til motstridende konnotasjoner. En slik dragning gjenspeiler seg ikke bare i enkelte av akvamanilemotivene, men for eksempel også i fremstillingene på kapiteler, korskranker, portaler, fasader og i illuminasjoner.

Oppsummerende kan det sies at mange av akvamanilemotivene dels har sin opprinnelse i andre kulturer, mens riddermotivet er et produkt av vestens føydalsamfunn. Undersøkelsen omfatter løveakvamaniler, en akvamanile av typen griff, ett eksemplar formet som enhjørning, to hjorteakvamaniler, en vær og en fugl. To av eksemplarene er riddere til hest. Mange av gjenstandene har dyreformete hanker, og enkelte har også figurformete utløpsrør.

Som skissert i dette kapitlet, vet vi ikke konkret hva folk tilla de figurformete akvamanilene i middelalderen. Vi kan formode at mytiske og magiske aspekter spilte en langt mer vesentlig rolle enn i vår moderne verden. Akvamanilene ble brakt inn med en intensjon for å bli brukt i en kontekst – som del av et verdensbilde der deres ikonografi passet inn.

Håndvannskannene ble brukt under feiringen av messen ved alteret. Om den liturgiske håndvaskingen var synlig for menigheten, er uvisst, for selve kirkerommets inndeling i middelalderen tilsier vel ikke egentlig ikke dette. Bruken av akvamanilene kan likevel ha vært

³⁴³ Forkjærligheten for dyremotiver er for øvrig ikke i unik i europeisk sammenheng, men er også svært utbredt i andre kulturer. Slike motiver er blant annet hyppig representert i orientalsk kunst. I skytiske dyrefremstillinger spiller kompositte dyr en vesentlig rolle.

³⁴⁴ Barnet & Dandridge 2006: 8.

oppfattet symbolsk som en synliggjøring av renselsen og den hellige handlingen. Under seremoniell profan håndvask forut for og under måltider fikk kanskje middelaldermennesket også liknende assosiasjoner. Enkelte forskere synes det er riktig å tone ned vektleggingen av deres rent ikonografiske aspekter.

SAMMENFATNING AV UNDERSØKELSEN

Denne avhandlingen er en kunsthistorisk, gjenstandsbasert oppgave om 21 utvalgte akvamaniler. Målsettingen har vært å kunne bidra til en samlet og mer helhetlig forståelse av de aktuelle gjenstandene og deres betydning. Hovedproblemstillingen er som følger:

- *Kan en mer inngående undersøkelse av 21 utvalgte akvamaniler av middelaldertype bidra til økt kunnskap om dem?*

Spørsmålsstillingen har vært utforsket gjennom å vurdere gjenstandenes typologi, produksjon, funksjonskontekst og ikonografi. For å kunne besvare hovedproblemstillingen på best mulig måte, har underproblemstillinger knyttet til hvert kapittel vært reist. En sammenfatning av resultatene i undersøkelsen er som følger:

Kapittel ett: Typologi

- *Er akvamaniler fra både 1100-, 1200-, 1300-, 1400- og 1500-tallet representert i denne undersøkelsen?*
- *Bør eventuelt enkelte av gjenstandene i undersøkelsen dateres om i tråd med nyere forskning?*

De fleste av gjenstandene i undersøkelsen er tidligere datert, men ingen av dem har så langt vært tidfestet til 1100-tallet. Undersøkelsen viser at akvamaniler fra både 1100 - 1500-tallet er representert. Gjenstander fra 1100-tallet er: kat. 10, kat. 17, kat. 18, samt kanskje også kat. 4 og kat. 12. Gjenstander fra 1200-tallet er: kat. 1, kat. 2, kat. 3, kat. 7, kat. 16, og kat. 19. Følgende gjenstander kan være overgangsformer fra enten 1200- eller 1300-tallet.: kat. 4, kat. 8 og kat. 12. Gjenstander fra 1300-tallet er: kat. 5, kat. 6, kat. 9, kat. 11, kat. 13 og kat. 14, kat. og kat. 21. Gjenstander fra 1400-tallet: kat 8, kat 15. Gjenstander fra 1500-tallet: kat 14.

I motsetning til de øvrige gjenstandene i undersøkelsen som er gitt en relativ datering, kan kat. 9 og kat. 21 dateres med tilnærmet absolutt sikkerhet til tiden mellom 1327 og 1344 da Apengeters verksted var i virksomhet i Lübeck. Kat. 20 er tidligere attribuert til Apengeters verksted, men inngår mer trolig i en gruppe nordtyske akvamaniler som har tjent som forbilder for Nürnbergs flammehaleakvamaniler.

På grunnlag av ovennevnte indikerer funn i undersøkelsen at 10 av gjenstandene sannsynligvis kan omdateres eller justeres noe i forhold til tidligere datering. Disse er som følger: kat. 1, kat. 3, kat. 4, kat. 7, kat. 10, kat. 12, kat. 14, kat. 17, kat. 18 og kat. 19. Se for øvrig Tabellene 1, 2, 3 i appendiks for datering.

Kapittel to: Produksjon

- *Hvilke produksjonsmessige håndverksteknikker er anvendt på de 21 akvamanilene i undersøkelsen?*

Skandinaviske håndverkere i middelalderen hadde nødvendige kunnskaper om teknologi og metallurgi som måtte til for å kunne støpe akvamaniler. Produksjon av gjenstandsgruppen er ennå ikke påvist i Skandinavia.

Jeg lot kat. 5 og kat. 13 røntgenfotografere høsten 2005, før Peter Barnets og Pete Dandridges arbeid var kjent og forelå i publisert form.³⁴⁵ Resultatene av røntgenundersøkelsen går frem av tabell 7, kolonne 1.

Produksjonen av de 21 akvamanilene som inngår, er ikke tidligere blitt undersøkt, verken generelt eller spesifikt. Forhold knyttet til produksjon og teknologi er ikke tidligere beskrevet i Skandinavia. Funn går punktvis frem av tabell 7, kolonne 2.

Kapittel tre: Funksjonskontekst

- *Hva kan undersøkelsen av de 21 akvamanilene fortelle om deres funksjonskontekst?*

Undersøkelsen av de 21 gjenstandene med sekundære tilføyelser eller bearbeidinger, samt informasjon om deres funnsteder og historie, bekrefter en dobbelfunksjon. Om akvamanilene først har vært brukt i tilknytning til liturgi, om de først har vært i profan bruk eller om bruken av dem har vært en foreteelse av parallell art, går ikke klart frem. Sistnevnte virker sannsynlig.

Kat. 1, kat. 2, kat. 8, kat. 14 og kat. 15 kan kun ha hatt profan bruk på lik linje med tilsvarende typer i andre samlinger. 15 av gjenstandene i undersøkelsen er innkommet fra privat eie. 7 av eksemplarene ser før dette ut til å ha vært i liturgisk bruk i tiden forut for reformasjonen. Basert på kjennskap til forhold i andre land, kan dette antallet ha vært høyere.

Kat. 5 og kat. 7 har sekundære initialer som vitner om et eierskifte. Begge innkomststeder var prestegårder i middelalderen. Eksemplarene kan først ha vært brukt i liturgien for siden å ha blitt flyttet over dit.

³⁴⁵Barnet & Dandridge 2006. Deres undersøkelse omfatter akvamanilene i The Metropolitan Museum of Art i New York, samt et par innlån. Til tross for at mine røntgenbilder med tilhørende analyse og diskusjon nå dessverre ikke lenger er innovative i forskningsøyemed, velger jeg likevel å inkludere dem i denne sammenfatningen. Bildene er med på å belyse funnene mine.

Granskingen av *Diplomatarium Norvegicum* og *Regesta Norvegica* har gitt få funn i forhold til funksjonskontekst og forholdet mellom profan og liturgisk bruk. Sannsynligvis skyldes dette at termen *akvamanile* først ble tatt i bruk av kunsthistorikere på 1800-tallet. Register fra for eksempel 1300-tallet gir ingen holdepunkter og indikerer kanskje allmenn bruk har vært en relativ sen foreteelse i Norge sammenlignet med andre europeiske land.

Akvamaniler kan være gitt som votivgaver til kirker under donasjonsbølger mellom 1150 og 1250 eller på 1400- og 1500-tallet. Fra 1200-tallet var Norge del av det hanseatiske næringsområdet. Kontakten mellom Hansakjøpmennene og den norske adelen og geistligheten var tett og kan ha bidratt til at akvamaniler fant veien til Norge.

Endringene i funksjonskontekst er knyttet til reformasjonen i Norge. Kirkerommet ble ikke umiddelbart rensert for liturgisk utstyr, men kan ha blitt værende i merl en generasjon videre. I 1660 ble eneveldet innført. Pengemangelen etter den store nordiske krig var prekær, og i perioden 1720 – 1725 ble omtrent 620 norske kirker solgt for å skaffe penger til statskassen. Mye katolsk kirkeinventar ble da gitt tilbake til kirkene.

Kat. 1, 2, 4, 5, 13, 14, 15, 17 og 20 viser spor av transformasjon. Flere av disse kan sekundært ha vært i bruk som lysestaker. Akvamaniler i andre samlinger viser ikke tilsvarende spor av bearbeiding og transformasjon i så stor grad som eksemplarene i denne undersøkelsen.

Kapittel fire: Ikonografi

- *Kan gjenstandenes ikonografi belyse deres funksjonskontekst?*
- *Er det riktig å tillegge eksemplarenes ikonografi absolutt vekt?*

Akvamanilene ble brakt inn med en intensjon for å bli brukt i en kontekst, som del av et verdensbilde der deres ikonografi passet inn. Mye kompliserer forståelsen av dem og deres betydning. Den er flertydig og kan ha vært knyttet til funksjonskontekst. Allegorisk tolkning ble tillagt stor vekt i samtiden. Gjenstandene kan også ha blitt oppfattet som sinnbilder på moralske dyder og indre renhet, ikke bare i liturgisk, men også i profan sammenheng.

Akvamaniler ble raskt produkter av vestlig kultur. Flere motiver har imidlertid orientalske røtter. Mange motiver er transformert uten at opprinnelig betydning har vært forstått eller tillagt vekt. Sannsynligvis spilte mytiske og magiske aspekter en langt mer vesentlig rolle enn i vår moderne verden. Det er derfor ikke overraskende at akvamaniler også har vært tillagt apotropeiske egenskaper.

17 gjenstander har figurformete hanker. Konstellasjonen mellom hoveddyr og hankedyr kan ha vært oppfattet som kampen mellom det gode og det onde. Løver er ofte

tolket som sinnbilder på alt ondt.³⁴⁶ Dette gjelder spesielt menneskeslukende løver. Samtidig kan det være oppgulingen på Dommens Dag som middelalderbetrakteren her har sett. Det figurformete hankedyret har tradisjonelt vært identifisert som slange eller drage. Det kan også være en basilisk, men kanskje like gjerne en enhydros som overvinner ondskaper ved å ødelegge den innenfra.

En utstrakt forkjærlighet for dyremotiver og dyresymbolikk rådet. Kunsten hadde en intrikat ikonografi med flere meningssjikt der menneskets universelle sans for det komplekse, fantasifulle og motstridene kommer til uttrykk. Akvamanilemotivene bør vurderes sammen med øvrige middelalderfremstillinger av dyr.

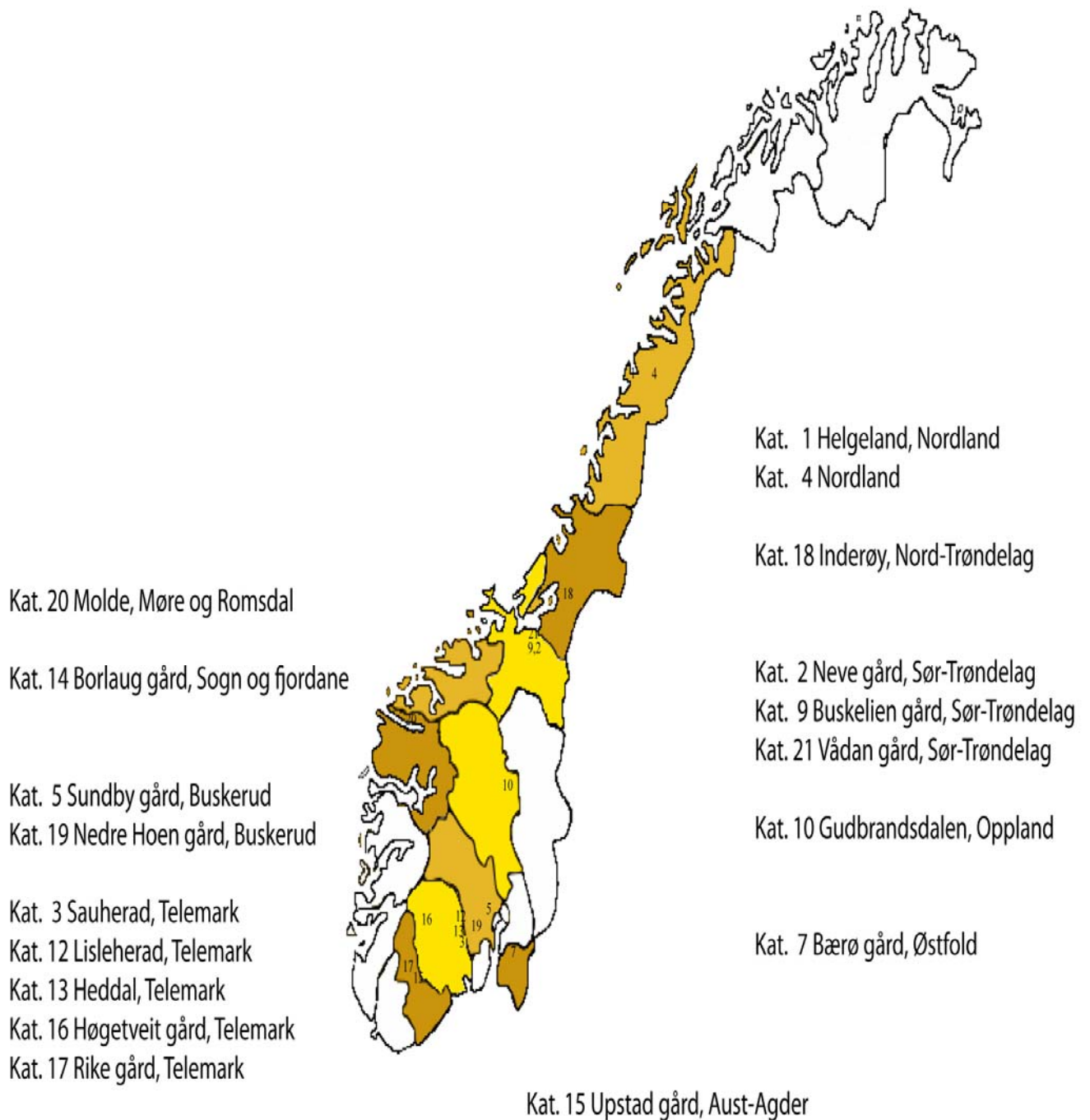
Enkelte forskere synes det er riktig å tone ned vektleggingen av akvamanilenes rent ikonografiske aspekter. Kan hende er dette en riktig tilnærming. Kanskje ble akvamanilene først og fremst sett på som estetisk appellerende, staselige gjenstander som fylte en funksjon – også før de ble transformert til lysestaker, pyntegjenstander, samleobjekter eller museumsgjenstander.

³⁴⁶ Mende 2007: 165.

Appendiks 1

TOPOGRAFISK OVERSIKT

Kartet viser funnstedene for 18 av gjenstandene i undersøkelsen. Kat. 6 Ukjent løvetype I er ikke markert, da opplysninger om gjenstandens historie ikke foreligger. Kat. 8 Ukjent løvetype II og kat. 11 Erholm inngår heller ikke, da disse eksemplarene er innkjøpt fra utlandet i nyere tid.

Tabell 1:
FYLKESVIS OVERSIKT OVER FUNNSTEDER MED ANTALL

Tabellen gir en fylkesvis oversikt over funnsteder med antall. Kat. 6 Ukjent løvetype I inngår ikke i oversikten, da opplysninger om gjenstandens historie mangler. Kat. 8 Ukjent løvetype II og Kat. 11 Erholm er heller ikke tatt med, da disse to gjenstandene først er innkjøpte til Norge i nyere tid.

FYLKE	KAT. NUMMER	ANTALL
Nordland	Kat. 1 Helgeland Kat. 4 Nordland	2 stk.
Møre og Romsdal	Kat. 20 Molde	1 stk.
Sogn og fjordane	Kat. 14 Borlaug gård, Leikanger i Sogn	1 stk.
Nord- Trøndelag	Kat. 18 Inderøy	1 stk.
Sør-Trøndelag	Kat. 2 Neve gård, Melhus Kat. 9 Buskelien gård, Melhus Kat. 21 Vådan gård, Bratsberg	3 stk.
Oppland	Kat. 10 Gudbrandsdalen	1 stk.
Telemark	Kat. 3 Sauherad Kat. 12 Lisleherad Kat. 13 Heddal Kat. 16 Høgetveit gård, Vinje	4 stk.
Aust-Agder	Kat. 15 Upstad gård, Hylestad Kat. 17 Rike gård, Valle i Setesdal	2 stk.
Østfold	Kat. 7 Bærø gård, Hobøl	1 stk.
Buskerud	Kat. 5 Sundby gård, Røyken Kat. 19 Nedre Hoen gård	2 stk.

Tabell 2:
FORMTYPER OG ANTALL

Tabellen gir en oversikt over formtypene som er inkludert i undersøkelsen og antallet akvamaniler innenfor hver type. Opplysningene gjenfinnes i kolonne 3 og 4. Katalognumrene går frem av kolonne 1 og den enkelte gjenstands museumsnummer av kolonne 2.

KAT. NUMMER	MUSEUMSNUMMER	FORMTYPE	TOTALT ANTALL GJENSTANDER
1 Helgeland	C 592	rytter	2 stk. ryttere
2 Neve gård	DNM 9094	rytter	
3 Sauherad	AAM 5892	løve	13 stk. løver
4 Nordland	T 1082	løve	
5 Sundby gård	C 394	løve	
6 Ukjent løvetype I	OK 308	løve	
7 Bærø gård	OK 9407	løve	
8 Ukjent løvetype II	OK 13022	løve	
9 Buskelien gård	BM 66	løve	
10 Gudbrandsdalen	C 21069	løve	
11 Erholm	OK 307	løve	
12 Lisleherad	C 2514	løve	
13 Heddal	C 7866	løve	
14 Borlaug gård	BM 148	løve	
15 Upstad gård	C 1575	løve	
16 Høgetveit gård	C 1652	hjort	2 stk. hjorter
17 Rike gård	C 1657	hjort	
18 Inderøy	DNM 9093	vær	1 stk. vær
19 Nedre Hoen gård	BM 69	fugl	1 stk. fugl
20 Molde	BM 67	enhjørning	1 stk. enhjørning
21 Vådan gård	BM 68	griff	1 stk. griff

**Tabell 3:
UNDERGRUPPER**

Tabellen viser de 21 akvamanilene fordelt i undergrupper. De fire undergruppene er som følger:

- Undergruppe a: Dyr alene
 Undergruppe b: Dyr med dyreformet hank eller hank/ hale
 Undergruppe c: Dyr med dyreformet hank eller hank/ hale og figurfomet utløpsrør i gapet
 Undergruppe d. Dyr med menneske

KAT. NR.	UNDERGR. A	UNDERGR. B	UNDERGR. C	UNDERGR. D
Kat. 1 Helgeland				X
Kat 2. Neve gård				X
Kat. 3 Sauherad		X		
Kat. 4 Nordland		X		
Kat. 5 Sundby gård		X		
Kat. 6 Ukjent løvetype		X		
Kat. 7 Bærø gård		X		
Kat. 8 Ukjent løvetype II		X		
Kat. 9 Buskelien gård		X		
Kat. 10 Gudbrandsdalen			X	
Kat. 11 Erholm			X	
Kat. 12 Lisleherad			X	
Kat. 13 Heddal		X		
Kat. 14 Borlaug gård			X	
Kat. 15 Upstad gård			X	
Kat. 16 Høgetveit gård		X		
Kat. 17 Rike gård	X			
Kat. 18 Inderøy		X		
Kat. 19 Nedre Hoen gård		X		
Kat. 20 Molde		X		
Kat. 21 Vådan gård	X			

**Tabell 4:
DATERING HOS TIDLIGERE FORSKERE**

GRUPPE/ PERIODE	KAT. NUMMER	EVENTUELT KAT. NUMMER
Gruppe I 1100-tallet		
Gruppe II 1200-tallet	<ul style="list-style-type: none"> • 1 Helgeland • 2 Neve gård • 3 Sauherad • 4 Nordland • 10 Gudbrandsdalen • 12 Lisleherad • 16 Høgetveit gård • 17 Rike gård • 18 Inderøy 	<ul style="list-style-type: none"> • 19 Nedre Hoen gård • 7 Bærø gård • 8 Ukjent løvetype II
Gruppe III 1300-tallet	<ul style="list-style-type: none"> • 5 Sundby gård • 7 Bærø gård • 9 Buskelien gård • 11 Erholm • 13 Heddal • 20 Molde • 21 Vådan gård 	<ul style="list-style-type: none"> • 1 Helgeland • 12 Neve gård • 19 Nedre Hoen gård
Gruppe IV 1400-tallet	<ul style="list-style-type: none"> • 8 Ukjent løvetype II 	<ul style="list-style-type: none"> • 14 Borlaug gård
Gruppe V 1500-tallet	<ul style="list-style-type: none"> • 14 Borlaug gård • 15 Upstad gård 	

Sammenfatningen er gjort på grunnlag av Falke og Meyer 1935, annen litteratur som fremgår av litteraturlisten, arkivkort og relevante notater, artikler o.a. som foreligger om den enkelte gjenstand. Kat. I Ukjent løvetype inngår ikke, da dette eksemplaret ikke tidligere er datert. I de tilfeller der det foreligger åpenbar dissens om datering blant tidligere forskere, er den aktuelle gjenstanden ført opp i både kolonne 1, *Kat. nr.*, og i kolonne 2, *Eventuelt kat. nr.*

Tabell 5:
DATERINGER I DENNE UNDERSØKELSEN

GRUPPE/ PERIODE	KAT. NUMMER	EVENTUELT KAT. NUMMER
Gruppe I, 1100-tallet	<ul style="list-style-type: none"> • 10 Gudbrandsdalen • 17 Rike gård • 18 Inderøy • 	<ul style="list-style-type: none"> • 4 Nordland • 12 Lisleherad
Gruppe II, 1200-tallet	<ul style="list-style-type: none"> • 3 Sauherad • 7 Bærø gård • 13 Heddal • 16 Høgetveit gård • 19 Nedre Hoen gård 	<ul style="list-style-type: none"> • 1 Helgeland • 2 Neve gård • 4 Nordland • 12 Lisleherad
Gruppe III, 1300-tallet	<ul style="list-style-type: none"> • 5 Sundby gård • 6 Ukjent løvetype I • 9 Buskelien gård • 11 Erholm • 20 Molde • 21 Vådan gård 	<ul style="list-style-type: none"> • Kat. 1 Helgeland • Kat. 2 Neve gård
Gruppe IV, 1400-tallet	<ul style="list-style-type: none"> • 8 Ukjent løvetype II • 15 Upstad gård 	
Gruppe V. 1500-tallet	<ul style="list-style-type: none"> • 14 Borlaug gård 	

Tabellen viser dateringer i denne undersøkelsen. Fire av gjenstandene kan være overgangsformer. Disse akvamanilene er plassert i kolonne 3, *Eventuelt kat. nummer*, med oppføringer i henhold til antatt gruppe. Forholdet mellom dateringen i denne undersøkelsen og tidligere forskeres dateringer gjenfinnes i Tabell 3, *Gjenstander med ny datering*.

**Tabell 6:
GJENSTANDER MED NY DATERING**

KATALOGNUMMER	TIDLIGERE FORSKERES DATERING	DATERING I DENNE UNDERSØKELSEN
Kat. 1 Helgeland	Siste del av 1200-tallet/ første del av 1300-tallet	Siste del av 1200-tallet/ første del av 1300-tallet.
Kat 2. Neve gård	1200-tallet	Siste del av 1200-tallet/ første del av 1300-tallet.
Kat. 3 Sauherad	1200-tallet	Siste del av 1200-tallet
Kat. 4 Nordland	1200-tallet	Siste del av 1100- eller første del av 1200-tallet
Kat. 5 Sundby gård	1300-tallet	Første del av 1300-tallet
Kat. 6 Ukjent løvetype I	Ikke datert	Første halvdel av 1300- tallet
Kat. 7 Bærø gård	1200- eller 1300-tallet	Siste del av 1200-tallet
Kat. 8 Ukjent løvetype II	1200- eller 1400-tallet	1400-tallet
Kat. 9 Buskelien gård	1300-tallet	Første halvdel av 1300- tallet
Kat. 10 Gudbrandsdalen	1200-tallet	Siste del av 1100-tallet eller første del av 1200- tallet
Kat. 11 Erholm	1300-tallet	Midten eller siste halvdel av 1300-tallet
Kat. 12 Lisleherad	1200-tallet	Siste del av 1100-tallet eller første del av 1200- tallet
Kat. 13 Heddal	1300-tallet	Siste del av 1200-tallet
Kat. 14 Borlaug gård	1400-tallet eller 1500- tallet	1500-tallet
Kat. 15 Upstad gård	1500-tallet	Siste del av 1400-tallet
Kat. 16 Høgetveit gård	1200-tallet	Siste del av 1200-tallet
Kat. 17 Rike gård	1200-tallet	1100-tallet
Kat. 18 Inderøy	1200-tallet	Siste halvdel av 1100- tallet
Kat. 19 Nedre Hoen gård	1200-tallet eller 1300- tallet	Siste del av 1100-tallet eller første del av 1200- tallet
Kat. 20 Molde	1300-tallet	Første halvdel av 1300- tallet
Kat. 21 Vådan gård	1300-tallet	Første halvdel av 1300- tallet

Tabellen gir en oversikt over gjenstander som foreslås omdatert.. Kolonne 1 viser de ulike katalogoppføringene. Tidligere forskeres dateringer er gitt plass i kolonne 2, mens datering av gjenstandene i henhold til funn i denne undersøkelsen, kan avleses i kolonne 3. I de tilfeller der det er forhold som taler for en viss revurdering av tidligere forskeres dateringer, er dette anført med **fete typer**. Av tabellen fremgår det at dateringene av i alt 10 gjenstander er revurdert. Undersøkelsen viser at flere akvamaniler er eldre enn tidligere antatt. Dette harmonerer med nyere funn ellers i Europa og i USA.

RØNTGENBILDE – KAT. 1 HELGELAND

Appendiks 2, side 7

RØNTGENBILDE – KAT. 13 HEDDAL

Appendiks 2, side 8

Tabell 7: RØNTGENUNDERSØKELSE OG GJENSTANDSUNDERSØKELSE

RØNTGENUNDERSØKELSE	GJENSTANDSUNDERSØKELSE
<ul style="list-style-type: none"> • Store hulrom. 	<ul style="list-style-type: none"> • Store hulrom.
<ul style="list-style-type: none"> • Nøyaktig formete kjerner gjenspeiler de ferdige gjenstandene. 	
<ul style="list-style-type: none"> • Del av dekor er innrisset på kjernen. 	
<ul style="list-style-type: none"> • Ingen spor av støpesømmer vises. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ingen spor av støpesømmer sees.
	<ul style="list-style-type: none"> • En viss ruhet i støpehud observeres.
<ul style="list-style-type: none"> • Separate kjerner, men støpt i ett. 	<ul style="list-style-type: none"> • Separate kjerner, men støpt i ett.
<ul style="list-style-type: none"> • Dypere kjerne i bakben enn forben. 	
<ul style="list-style-type: none"> • Store deler av kjernen er fjernet. 	<ul style="list-style-type: none"> • Store deler av kjernen er fjernet.
<ul style="list-style-type: none"> • Synlige kjernerester i øvre del av ben. 	<ul style="list-style-type: none"> • Synlige kjernerester i bena kan sees.
	<ul style="list-style-type: none"> • Synlige kjernerester mellom tenner, i nesebor, løvenes mankeparti, pupiller.
	<ul style="list-style-type: none"> • Mørke oksideringer på ekstremiteter.
<ul style="list-style-type: none"> • Kjernestifter avspeiler seg på røntgen. • Systematisk plassert. • Fremstår i samme lengde. • Er kappet og bøyd til. • Varierende antall. • Varierende størrelse. 	<ul style="list-style-type: none"> • Enkelte kjernestifter sees i kaviteten. • Systematisk plassert. • Er kappet og bøyd til. • Varierende antall. • Varierende størrelse.
<ul style="list-style-type: none"> • Kjernestifter som er falt ut, gir hull. 	<ul style="list-style-type: none"> • Kjernestifter som er falt ut, gir hull.
<ul style="list-style-type: none"> • Kjernestifthull er tettet igjen. 	<ul style="list-style-type: none"> • Kjernestifthull tettes i blant igjen, ofte med kopperstift, men ikke alltid.
<ul style="list-style-type: none"> • Tidligere hull til fjerning av kjerne og armering i brystregionen er tettet ved hjelp av omfangsstøp. • Omfangsstøp i mindre tykkelse. • Sannsynligvis hamret inn. 	<ul style="list-style-type: none"> • Tidligere hull til fjerning av kjerner og armering i brystregionen på eldre eksemplarer tettes med omfangsstøp. • Er ikke loddet på.
<ul style="list-style-type: none"> • Egal tykkelse på støpevegger. 	<ul style="list-style-type: none"> • Egal tykkelse på støpevegger.
<ul style="list-style-type: none"> • Varierende tykkelse på godsvegger i form av hvite felt. • Tykkere godsvegger i brystregioner. 	
	<ul style="list-style-type: none"> • Synlige flytskader i godsoverflaten.
<ul style="list-style-type: none"> • Brudd i knekksonen i overgang mellom armert kjerne og massivt metall på kat. 5. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ofte brudd i knekksonen i overgang mellom armert kjerne og massivt metall. Ofte sekundære påloddinger.
<ul style="list-style-type: none"> • Brudd i øret på kat. 1 pga. støpeperle. 	<ul style="list-style-type: none"> • Støpeperler gir ofte brudd i spes. ører.
<ul style="list-style-type: none"> • Rester av armering sees på kat. 5. 	<ul style="list-style-type: none"> • Armeringsrester sees på defekte gj.st.
	<ul style="list-style-type: none"> • Forskjell behandlet/ ubehandlet gods.
	<ul style="list-style-type: none"> • Spor etter filing og meisling på flaten.
	<ul style="list-style-type: none"> • I blant sees spor etter polering.
<ul style="list-style-type: none"> • Deler av dekoren er risset inn på modellen før støping. 	<ul style="list-style-type: none"> • Deler av dekoren er risset inn på modellen før støping.
	<ul style="list-style-type: none"> • Deler av dekoren er ettergravert og/ eller ettersiselert

Tabell 8: GJENSTANDENES HISTORIE OG FUNKSJONSKONTEKST

KOL. 1	KOL. 2	KOL. 3	KOL. 4
KAT. NUMMER	FRA PRIVAT EIE	ANTATT LITURGISK FUNKSJON	TIL NORGE PÅ 1900-TALLET
Kat. 1 Helgeland	Jordfunn. I privat eie hos fru Øding før inkomst C.	Lite trolig. Hütt1993; Mende 2007	
Kat. 2 Neve gård	Jordfunn. Inkommet DNM 1777.	Omdiskutert. Hütt 1993; Mende 2007; arkivkort.	
Kat. 3 Sauherad	Auksjonsgjenstand, inkommet AAM 1856.	Se arkivkort.	
Kat. 4 Nordland	Inkommet T 1872.	Se arkivkort	
Kat. 5 Sundby gård	Inkomst C ukjent. Sekundære eierinitialer.	Se arkivkort.	
Kat. 6 Ujent løvetype 1	Ikke dokumentert.	Ikke dokumentert.	
Kat. 7 Bærø gård	Innkjøpt OK 1919. Sekundære eierinitialer.	Se arkivkort	
Kat. 8 Ukjent løvetype II	.	Typen tilsier ikke dette.	Auksjonsgjenstand, til Norge i 1952.
Kat. 9 Buskelien gård	Inkomst BM ukjent.	Ikke dokumentert.	
Kat. 10 Gudbrandsdalen	Ikke dokumentert.	Ikke dokumentert.	
Kat. 11 Erholm		Se arkivkort.	Auksjonsgjenstand, til Norge i 1942.
Kat. 12 Lisleherad	Inkomst C ukjent.	Ikke dokumentert.	
Kat. 13 Heddal	Innkomet C 1876.	Ikke dokumentert.	
Kat. 14 Borlaug gård	Kun antatt profan bruk i middelalder i Norge.	Typen tilsier ikke dette. Se datering; arkivkort.	
Kat. 15 Upstad gård	Kun antatt profan bruk i middelalder i Norge.	Typen tilsier ikke dette. Se datering; arkivkort.	
Kat. 16 Høgetveit gård	Innkomet C 1851.	Ikke dokumentert.	
Kat. 17 Rike gård	Inkomst C ukjent.	Ikke dokumentert.	
Kat. 18 Inderøy	Jordfunn. Inkommet DNM 1779.	Ikke dokumentert.	
Kat. 19 Nedre Hoen gård	Jordfunn, 1827. Inkomst BM ukjent.	Ikke dokumentert, men omdiskutert. Grieg 1970.	
Kat. 20 Molde	Innkomet BM 1825.	Antatt; Berg Ludvigsen, 1977. Omdiskutert.	
Kat. 21 Vådán gård	Jordfunn. Inkomst BM ukjent.	Ikke dokumentert, men omdiskutert.	

Samtlige katalognumre er inkludert i tabellen. Kolonne 2 viser hvilke gjenstander som har kommet inn til museene fra privat eie. I tillegg inngår to gjenstander med kun antatt profan funksjonskontekst. Av kolonne 3 går det frem hvilke av eksemplarene i undersøkelsen som ifølge arkivkort o.a. har hatt en antatt liturgisk funksjon før inkomst til museene. Akvamanilene som først er innkjøpt til museale samlinger i nyere tid på 1900-tallet, gjenfinnes i kolonne 4.

Tabell 9: GJENSTANDENE OG ILLUSTRASJONER

ILL. NR.	TYPE	DATERING	PROVENIENS	MUSEUM	KAT. NR.
1	Hest	1100-tallet	Ungarn(?)	Germanisches Museum, Nürnberg	17 og 18
2	Rytter	1. del av 1200-tallet	Hildesheim	The Metropolitan Museum, New York	1
3	Rytter	1200-tallet	Tyskland	Rijksmuseum, Amstedam	2
4	Løve	Siste del av 1100-tallet	Magdeburg	Germanisches Museum, Nürnberg	10 og 12
5	Løve	1200-tallet	Nordtyskland	The Met. Museum, New York	12
6	Drage	Første del av 1200-tallet	Nordtyskland	The Met. Museum, New York	10 og 12
7	Løve	Siste del av 1100-tallet	Nordtyskland	Kat. Domprosteigemeinde. Minden	4
8	Løve	Siste del av 1100-tallet	Magdeburg	The Met. Museum, New York	4
9	Hjort, lysestaker	Ukjent	Lungholm/ Øster Hassen kirke	Nationalmuseet, København	19
10a	Islamsk hjort	1000-tallet/ 1100-tallet	Ukjent	Walters Art Gallery, Baltimore	
10b	Islamsk hjort	1000-tallet	Ukjent	Museo Nazionale, Napoli	19
11	Hjort	1200-tallet/ 1300-tallet	Cwn Nant Col	National Museum of Wales	16
12	Løve	Siste halvdel av 1200-tallet	Ukjent	Ukjent	3
13	Løve	1200-tallet	Ukjent	Halberstadt	8
14	Braunschweig-monumentet	1166	Ukjent	Braunschweig	8
15	Løve	Siste halvdel av 1200-tallet	Ukjent	L. A. County Museum, Los Angeles, California	7
16	Løve	Ukjent.	Ukjent	Musée Royale de Mariemont, Mariemont	6 og 7
17	Løve	Siste halvdel av 1200-tallet	Ukjent	Wartburg Eisenach Museum, Wartburg	5 og 13
18	Enhjørning	Midten 1300-tallet	Nordtyskland	Kunstgewerbemuseum, Berlin	20
19	Løve	Midten av 1300-tallet	Lübeck	Germanisches Museum, Nürnberg	9
20	Samson og løven	Siste del av 1300-tallet	Nordtyskland	The Met. Museum, New York	11
21	Våpenløve	1568	Braunschweig	Städtisches Museum, Braunschweig	14

Tabellen gir en oversikt over gjenstandene og illustrasjoner av akvamaniler som er brukt i arbeidet med datering. Kol. 1 viser nummerering av illustrasjonene som er benyttet. Kol. 2 viser aktuell akvamaniltype. Kol. 3 viser datering. Kol. 4 viser proveniens. Kol. 5 gir en oversikt over museene der de avbildete gjenstandene befinner seg. Av kol. 6 går det frem hvilken illustrasjon og hvilket kat. nr. som er sammenlignet.

**LISTE OVER ILLUSTRASJONER TIL BRUK UNDER KOMPARATIV ANALYSE
AV GJENSTANDENE**

- Illustrasjon 1: Hesteakvamanile. 1100-tallet. Ungarn (?). Germanisches Museum, Nürnberg.
- Illustrasjon 2: Rytterakvamanile. Første halvdel av 1200-tallet (ca. 1250). Hildesheim. The Metropolitan Musuem of Art, New York.
- Illustrasjon 3: Rytterakvamanile. 1200-tallet. Tyskland. Rijksmuseum, Amsterdam.
- Illustrasjon 4: Løveakvamanile. Siste del av 1100-tallet. Magdeburg. Germanisches Museum, Nürnberg.
- Illustrasjon 5: Løveakvamanile. 1200-tallet. Nordtyskland. The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Illustrasjon 6: Drageakvamanile. Første del av 1200-tallet. Nordtyskland. The Metropolitan Musuem of Art, New York.
- Illustrasjon 7: Løveakvamanile. Siste del av 1100-tallet. Nordtyskland. Katolische Domproststeigemeinde St. Gorgonius und St. Petrus, Minden.
- Illustrasjon 8: Løveakvamanile. Siste del av 1100-tallet. Magdeburg. The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Illustrasjon 9: Hjorteformete lysestaker. Datering ukjent. Eksemplaret til venstre er funnet ved Lungholm på Lolland. Gjenstanden til høyre ble gjenfunnet i alterskapet i Øster Hassing kirke. Nationalmuseet, København.
- Illustrasjon 10: Hjorteformet islamsk hellekar. 1000-tallet. Napoli, Museo Nazionale
- Illustrasjon 11: Islamske løveformet hellekar. 1000 til 1100-tallet Baltimore, Walters Art Gallery
- Illustrasjon 12: Hjorteakvamanile. Siste del av 1200-tallet eller første del av 1300-tallet.
- Illustrasjon 13: Løveakvamanile. Sannsynligvis siste del av 1200-tallet. Proveniens ukjent. Eier ukjent.
- Illustrasjon 14: Løveakvamanile. 1200-tallet. Proveniens ukjent. Domskattekameret, Halberstadt.
- Illustrasjon 15: Heinrich Löwes Braunschweigsmonument. 1166. Braunschweig, Niedersachsen.

Appendiks 3, side 2

- Illustrasjon 16: Løveakvamanile. Siste halvdel av 1200-tallet. Proveniens ukjent. Los Angeles County Museum, California.
- Illustrasjon 17: Løveakvamanile. Første halvdel av 1300-tallet. Proveniens ukjent. Musée Royale de Mariemont.
- Illustrasjon 18: Løveakvamanile. Siste halvdel av 1200-tallet. Proveniens ukjent. Wartburg Eisenach Museum, Wartburg.
- Illustrasjon 19: Enhjørningakvamanile. Nordtyskland. Midten av 1300-tallet. Kunstgewerbemuseum, Berlin.
- Illustrasjon 20: Løveakvamanile. Attribuert til Johannes Apengeters verksted, Lübeck. Midten av 1300-tallet. Germanisches Museum, Nürnberg.
- Illustrasjon 21: Akvamanile av typen Samson med løve. Nordtyskland. Siste del av 1300-tallet. The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Illustrasjon 22: Akvamanile av våpenløvetype. Niedersachsen. 1568. Städtisches Museum, Braunschweig.

ORDLISTE

ABLUSJON, (latin *ablutio*), den seremonielle renselsen av officiantens tommel og pekefinger etter nattverden.

AMALGAM, blanding. Blir brukt om en legering som inneholder kvikksølv.

CELEBRANT, (latin *celebra*, den som feirer), prest eller biskop som leder feiringen av den katolske messen.

DRIVING, grov reliefforming fra undersiden av et metallarbeid. Utføres med slag eller trykk. Ettersiseleres ofte.

EKSEGESE, fortolkning eller utlegging av særlig bibelsk tekst. Physiologus var ett av de første eksegesiske oppslagsverk.

EKARISTI, (gresk *eucharistia*, takksigelse), betegnelse for nattverssakramentet i den katolske kirke.

FILING, glatting av metalloverflate ved hjelp av fil.

FORGYLLING, dekorteknikk. Gull oppløses i kvikksølv til en flytende masse som smøres på metalloverflaten. Flaten varmes opp, og kvikksølvet fordampes eller trenger ned i undermetallet, mens gullet fester seg til gjenstandens overflate. Metoden kan gjentas og gir en meget bestandig overflate.

GRAVERING, dekorteknikk. Smale metallspån fjernes fra metallflaten ved hjelp av en stikkel. Etterlater seg spisse linjeavslutninger i metalloverflaten.

GRAVØRSTIKKEL, redskap til bruk under gravering. Stikler som etterlater U- og v-formet spor var mest vanlige i middelalderen.

KOMMUNION, (latin *communio*, fellesskap, forening), vanlig betegnelse for eukaristien i den romersk-katolske kirke.

KONCELEBRANT, prester eller biskoper som deltar i feiring av den katolske messen.

KONVENTMESSE, (latin *konventus*, sammenkomst) messe med feiring av eukaristien.

LEGERING, en sammensmelting av to eller flere metaller. Teknikken frembringer materialer med forhøyet evne til bearbeiding og funksjon og krever metallurgiske kunnskaper.

MEISLING, bearbeiding av metall-overflate ved hjelp av meisel. Velegnet teknikk på partier der fil ikke kan komme til.

OFFERTORIUM, (latin, offerskål), 1. den salmen som synges under ofringen, 2. den praktiske forberedelsen av eukaristien.

OKSIDERE, behandle metall med en svovelforbindelse så det blir mørkere.

ORDINANS, lovbestemmelse, især brukt i forbindelse med kirkelige forhold.

PIGGSPORER, sporer som ble brukt utover på 1300-tallet. Ble senere avløst av hjulsporer.

PONTIFIKALMESSE, (latin *pontifex*, høy- eller yppersteprester), messe som ledes av biskop eller abbed.

PUNSEL, kort stålstang, brukes sammen med siselørhammer til punsling.

PUNSLING, felles benevnelse for alle dekorteknikker utført med punsel.

SERIFF, avsluttende tverrstrek på bokstav. Bokstaver som inneholder slike, kalles *seriffer*. Seriffene har sin opprinnelse i antikkens Italia, der man risset bokstaver i stein.

KATALOG

KATALOG – INNHOLDSFORTEGNELSE

NAVN	MUSEUMSNUMMER
1 Helgeland	C 592
2 Neve gård	DNM 9094
3 Sauherad	AAM 5892
4 Nordland	T 1082
5 Sundby gård	C394
6 Ukjent løvetype I	OK 308
7 Bærø gård	OK 9407
8 Ukjent løvetype II	OK 13022
9 Buskelien gård	BM 66
10 Gudbrandsdalen	C 21069
11 Erholm	OK 307
12 Lisleherad	C 2514
13 Heddal	C 7866
14 Borlaug gård	BM 148
15 Upstad gård	C 1575
16 Høgetveit gård	C 1652
17 Rike gård	C 1657
18 Inderøy	DNM 9093
19 Nedre Hoen gård	BM 69
20 Molde	BM 67
21 Vådan gård	BM 68

*

Aust-Agder Kulturhistoriske senter, Arendal	=	AAM
Bergen museum, de kulturhistoriske samlinger	=	BM
Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo	=	C
Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, Oslo	=	OK
Nationalmuseet, København	=	DNM
Vitenskapsmuseet NTNU, Trondheim	=	T

KAT. 1 HELGELAND

Museum og nummer :

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. C 592.

Formtype:

Gruppe A (ryttertipe), undergruppe e (dyr med menneske).

Datering:

Hildesheim. Siste del av 1200-tallet eller første del av 1300-tallet.

Historie:

Avdekket som jordfunn. Til Helgeland fogderi i årene før 1817. I følge Klüwer i privat eie i Trondheim i 1823. Uvisst når den kom til museet i Oslo. Utlånt til blant annet utstillinger i Paris, Karlsruhe, Mainz og på Høvikodden.

Materiale: Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 32 cm; L: 28 cm; B: 15 cm.

Vekt:

2700 g.

Beskrivelse:

Rytterakvamanile med påfyllingshull til vann i ridderens hjelm og utløpsrør i hestens panne. Slank, langlemmet ridder sittende til hest i 1200-talls stolsal med høye stigbøyler. Rektangulært, frynsete skaberakkmed dekor i rutemønster og konsentriske sirkler under salen. Overkroppen lett vendt mot høyre. Høyre arm bøyd. Et lett hevet, krummet sverd med gravert midtfelt i hånden hviler mot høyre skulder. Tappene til venstre på korpus har trolig holdt sverdsliren som nå er tapt, på plass. Venstre hånd som fatter om hestens tøyler, har en tapp som opprinnelig har fungert som feste for ridderens skjold. Ridderen er iført heldekkende ringbrynje med todelt syrkot over, samt flat 1200-talls tønnehjelm dekorert med et markant kors frontalt. Toppen av hjelmen har fungert som klapplokk over påfyllingshullet, men er nå filt vekk. Ridderens fremstrukne ben har støvler med sporer i 1200-tallsstil.

Velproporsjonert, kraftig hest med ruvende bryst og mankeparti. Forholdsvis korte ben med markante, flate høver. Løst hengende hale i bue mellom bakbena. Skjematisk, velmodellert hode med små, spisse ører hvorav det venstre er defekt. Sylinderisk utløpsrør i pannen. Store, mandelformete øyne, kraftig konturert med doble linjer og innrissete øyenbryn. Tydelig tegnede nesebor på hver side av markant neserygg. Hestens bryst omsluttet av et fortøy med tre utstående hemper med rektangulære dekorfelt med vekselvis innrisset rutemønster og punslete sirkler. Det kraftige, meget dekorative hodelaget har løst hengende tøyler og er også punslet med konsentriske sirkler. Hestens korpus har sirkelformete dekorfelt med innrisset rutemønstersom skal forestille epledropler. To av disse bak på hestens lår er tomme.

Tilstand:

Hestens høyre øre er brukket, i knekksonen er det et rundet spor etter støpeperle. Sprekkdannelse i overgangen mellom ridderens ringbrynje og skulderparti. Sprekk i utløpsrøret på oversiden. Klapplokk på toppen av tønnehjelmen og festene til dette mangler, er sannsynligvis sekundært avfilt. Sekundært borede hull, ca. 4 mm i diameter bak på ridderens hjelm, bak på begge skuldrer og på høyre lår. Sekundært utbedret slitasjehull i ridderens maveregion.

Merknader:

Skjoldet som nå mangler, er blitt støpt separat og var sannsynligvis dekorert med eierens våpenskjold. Mindre våpenskjold kan også ha hengt på hestens fortøy. Skjoldene kunne enkelt erstattes med nye dersom akvamanilen skiftet eier, eller eieren endret sitt våpenskjold. Hestens korpus har merker etter kjernestifter. Disse er tettet igjen med kopper og er nå smale, rektangulære felt. Brystet har et rektangulært felt med omfangstøp der kjernehullet har vært. Sekundært påførte endringer kan indikere gjenbruk som lysestake. Hestens utstyr og ridderens bekleddning er forenelig med stilen rundt 1250.

Litteratur:

Klüwer 1823: 47; Bendixen 1889: 8 – 9; Falke og Meyer 1935: 43 – 47, 107 – 108; Mende 1985: 852 – 866; Hütt 1993: 51 – 53; Heggtveit 1998: 219; Barnet og Dandridge 2006: 106.

KAT. 2: NEVE GÅRD

Museum og nummer:

Nationalmuseet, København. DNM 9094.

Formtype:

Gruppe A (rytterttype), undergruppe e (dyr med menneske).

Datering:

Kan være nederlandsk eller fransk (?). Siste del av 1200-tallet eller første del av 1300-tallet.

Historie:

Inngått til det Kongelige Kunstskammer, København i 1777. Skal lenge før dette ha blitt lokalisert som jordfunn ved Neve gård, Melhus.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 28 cm; L: 28 cm; B: 10 cm. Vekt: 2200 g.

Beskrivelse og dekor:

Ridder i full rustning sittende til hest i stolsal dekorert med innrissete linjer og prikkpunslinger. Tønnehjelmen med rektangulære spalter til å se igjennom og punslet dekor frontalt har fungert som påfyllingshull. Mangler nå klapplokk. Ridderens bekledding består av hoser i ringbrynje med prikkpunsling tekstilrustning (brynbrok) med V-formet utringning over. Brynbroken ligger i myke folder og avsluttes like under knærne. Disse er dekket med sirkulære, dekorerte kneskjermer i sen 1200-tallets/ første halvdel av 1300-tallets stil. Ridderens venstre arm er vinklet og holder de løst hengende tøylene. På venstre skulder er en nedslitt tapp. Her har presumptivt et skjold vært festet. Høyre arm er spisst vinklet i brysthøyde og har holdt rundt en sirkulær lanse som nå er tapt, ca. 8 mm i diameter. De fremad strukne beina hviler i stigbøyler. Markante hjul- eller piggsporter på ridderens støvler.

Hestens korpus er rundet og har om lag like bredt hofteparti som bryst. Sekundært påskjøtete ben med hovskjegg og små høver. Fint modellert hode med lansettformete, rett oppad stående ører. Mandelformete øyne med tydelige konturer og runde pupiller. Lett skråstilte, dråpeformete nesebor. Enkle, innrissete linjer illuderer man. Plastisk modellert pannelugg, ca. 0,5 cm lang. Flatt modellert hodelag, fortøy og skaberakk med innrissete dekorlinjer og prikkpunslinger. Hodelaget ender i et trebladet ornament oppe på hestens isse og har maljer med firpass og prikkpunslinger. Sekundært påført pannedusk og løst hengende, riflet hale.

Tilstand:

Klapplokket over påfyllingshullet på toppen av ridderens tønnehjelm er forsvunnet. Hengsling med stift sees fortsatt. Hjelmen har sekundært påførte hull. Hesten har sekundært påskjøtete ben ved hjelp av omfangstøp i en noe mørkere legering enn godset for øvrig; begge bakben nedenfor haseleddene i knekksonen, venstre forben 3 mm nedenfor skulderen, høyre forben 1 cm nedenfor skulderen. Gjennomboret i alle fire ben, hullene er senere loddet/ støpt igjen. På hesten sees sekundært påført pannedusk og hale.

Merknader:

Spor etter separat støpekjerne kan sees i ridderens rygg. Det sirkulære kjernehullet er tettet igjen ved hjelp av omfangstøp. På ridderens hjelm sees merker etter kjernestifter. Rektangulære fyllinger etter kjernestifter sees også systematisk spredt på hestens korpus. Disse er uvanlige store. Originalt felt med omfangstøp, 1,5 cm X 2 cm, i hestens brystregion dekker kjernehullet. Tilsvarende felt med omfangstøp sees også i hestens mankeparti, sannsynligvis i samme legering som hestens ben. Hestens pannedusk er sekundært påstøpt og dekker presumptivt det originale hullet til utløpsrøret. De sekundært påførte hullene er forenelig med bruk som lysestake.

Litteratur:

Mitteil aus dem Germanischen Nationalmuseum 1912: 53; Falke og Meyer 1935: 45; Heggtveit 1998: 219.

KAT. 3: SAUHERAD

Museum og nummer:

Aust-Agder kulturhistoriske senter, AAM 5892.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Nordtyskland. Siste halvdel av 1200-tallet.

Historie:

Innkommet som gave til museet i 1856 fra sorenskriver Conrad Nicolai Schwach. Cf. brev til kjøpmann Morten Smith Dedekam av 26.08.d.å. Skal være innkjøpt i Saude, Telemark for 3 spd. og har ”*formodentlig tilhørt en af Egnens mange fortidige, nu nedlagte Kirker i den Catholske Tid...*”.

Materiale:

Kopperlegering

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet. Forgylt. Bemalt.

Mål:

H: 26,5 cm; L: 24,0 cm; B: 10,5 cm

Vekt:

Ukjent.

Beskrivelse:

Stående løve med påfyllingshull med rundt, hengslet klapplokk i issen og glattmodellert utløpsrør i munnen. Bulk i brystregionen på høyre side. Uvanlig formet hode med rundet snute- og munnparti og rett oppad stående, rundete ører. Dråpeformete øyne med svartmalt iris og rødmalte øyeepler konturert med svart. Rødmalt, lukket munn med sylindereformet utløpsrør som er vinklet nedover. Innrisset, lineær dekor på det glattmodellerte krave- og brystpartiet. Parallele benpar med flate poter. På forbena prikkpunslete dekorlinjer pigmentert med svart og rødt. Mellom disse et svartmalt, grenliknende ornament. Forgyllinger på hodet, på øvre del av forben/ skuldre i bue opp mot mankeregionen, på deler av løvens bakpart i form av et hjerteformet felt. De forgylte partiene er generelt avsluttet med røde konturer. Øverst på løvens hode en svart konturlinje. På løvens rygg en slangeformet hank i bue. Hviler på løvens bakpart og biter seg fast i løvenakken. Løvens **åttetallsformete**, oppbøyde hale med dusk smelter sammen med den figurformete hanken over bakparten.

Innskrifter:

Inngravert årstall med arabiske tall: 1351. Kan være en senere tilføyelse.

Tilstand:

Bulk i brystregionen på høyre side. Ett stykke borte fra poten på høyre fremben. Alle fire poter for øvrig noe slitt. Rørtuten er loddet på med bly.

Merknader:

Forgylte partier og bemalt dekor kan være av sekundær opprinnelse.

Litteratur:

Nicolaysen 1866: 214; Falke og Meyer 1935: 67 – 68; Grieg 1969: 42; Ukjent 2003: Vei i vellinga. Håndbok i dokumentasjon av museumsgjenstander, s. 27.

KAT. 4: NORDLAND

Museum og nummer:

NTNU Vitenskapsmuseet. T 1082.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Nordtyskland, sannsynligvis Niedersachsen. 1200-tallet.

Historie:

Innkomet fra privat eie i 1872.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert.

Mål:

H: 28 cm; L: 31 cm; B: 11 cm.

Vekt:

3030 g.

Beskrivelse:

Stående løve med figurformet hank på ryggen, klapplokk i issen, 2 cm x 2 cm, over kvadratisk påfyllingshull og glatt, sylindrerformet utløpsrør i munnen, ca. 1 cm. Skjematisk hode med rett oppad stående, ovale ører og lett buet isse. Markant buete panneben og øyelokk over skråstilte, mandelformete øyne med runde pupiller og graverte øyenvipper. Velformet snuteparti med store nesebor. Firkantete punselmerker illuderer partiet med værhår mellom snute og kjeft. Lukket munn med vannrør stikkende ut. Rikt dekorert manke med rombeformete felt som buler lett ut. De øvrige feltene ender i volutter. Slank, velproporsjonert kropp med bredere bryst enn bakpart. Naturtro. Forben buet innover. Tilbaketrukne bakben. Flate forpoter med tre innrissete linjer som illuderer klør og flate bakpoter uten gravyre. Ornamentaktig dekor på alle fire ben. Uvanlig, alderdommelig haleform. Henger i bue hvilende på høyre bakben. Innrisset dekor fra halerot til halespiss. Flatklemt avslutning. Drageformet hank med karakteristisk reptilavslutning i bue over løvens rygg. Biter seg fast i løvenakken og griper fatt i denne med to små forben med klør. Innrisset dekor på ryggen illuderer vinger.

Tilstand:

Omfangstøp i løvens isse i tilnærmet samme legering som akvamanilen for øvrig, 1,7 cm x 0,8 cm, loddet med bly. Omfangstøp i løvens brystregion, loddet med bly.

Merknader:

Rester av leirekjerne i løvens ører, i mankepartiets dekorlinjer, i pupillene, i snutepartiet med neseborene, i linjer rundt øynene, i potenes dekorlinjer. Den figurformete hanken har hatt egen kjerne, men eksemplaret er støpt i ett. Kjernerester i dekorlinjene på hanken. Kjernerest i kjerneholdig legering midt bak på reptilets rygg. I løvens brystregion et rektangulært felt med omfangstøp, 2,5 cm x 1,8 cm, som dekker kjernehullet. Kjernerest i kjerneholdig legering på løvens korpus, for eksempel på høyre lår. Hulrommet på undersiden av hanken er tettet igjen med omfangstøp og er loddet ved hjelp av bly. Under buken på løven to sirkulære felt som er filt ned og loddet med bly. Oksyderinger som følge av støpeprosessen kan sees på løvens venstre forben.

Litteratur:

Fortidsmindeforeningens årsberetning 1872: 62 – 64; Bendixen 1889: 10; Falke og Meyer 1935: 66, 70 – 71.

KAT. 5: SUNDBY GÅRD

Museum og nummer:

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. C 394.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Tyskland. Første halvdel av 1300-tallet.

Historie:

Antas å ha vært i liturgisk bruk i Røyken kirke før den kom til Sundby gård. Overført til magasin i 1994.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 21,0 cm; L: 21,5 cm; B: 10,0 cm.

Vekt:

2332 g.

Beskrivelse og dekor:

Høyreist løvetype med figurformet hank på ryggen, klapplokk over påfyllingshull i issen, glatt utløpsrør i munnen og defekte bakben. Skjematisk hode med rundete, rett oppad stående ører med spiraler. Begge sekundært gjennomhullet. Rektangulært påfyllingshull i issen, dekket av et noe defekt klapplokk. Mandelformete øyne med klart omriss og runde pupiller. Skrånende nesevegg og markert snuteparti. Åpen munn med sammenbitte tenner og enkelt, sylindrisk utløpsrør mellom disse. Glattmodellert kraveparti med gjentatte stemplinger og trambuleringer løper rundt hele hodet. På dette trambulert innskrift i form av eierinitialer, samt trambulerte dekorborder. Plastisk utformet manke, gravert og lagt i ni enkle spisser med trambuleringer. Slank, langstrakt korpus og lange, tynne forben med flate poter og klør. Mangler nedre del av begge bakben; det venstre er brukket i knekksonen over haseleddet, mens det høyre er filt tvers over gjennom det massive metallet under leddet. S-formet hale med tunger og trambulerte dekorlinjer bøyd opp over ryggen. Smelter sammen med sterkt buet, figurformet hank i form av slange- eller drageaktig dyr. Stilisert hode, to små forben med klør som griper tak i løvenakken og biter seg fast.

Innskrifter:

Trambulert inskripsjon på det glattmodellerte kravepartiet med store, latinske bokstaver med seriffer:

HBS * GAD.

Tilstand:

Noe defekt klapplokk. Sekundære hull i begge ører. Tydelig slitasje på høyre forben som om noe har gnisset mot dette. Defekte bakben. Venstre bakben brukket i knekksonen mellom kjerne og massivt metall, høyre ben mekanisk avsaget og maskinfilt under haseleddet gjennom det massive metallet.

Merknader:

Rester av leirekappen mellom ben og korpus på den figurformete hanken, samt på undersiden av hanken. I venstre bakben rester av kjernen. Kvadratisk felt med omfangstøp i brystregionen dekker kjernehullet. Rektangulære stifter i tilnærmet samme legering som metallgodset for øvrig dekker kjernefifthullene på korpus.

Litteratur:

Bendixen 1889: 9.

KAT. 6: UKJENT LØVETYPE I

Museum og nummer:

Tidligere Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, Oslo. OK 308.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Sannsynligvis nordtyskland. 1300-tallet.

Historie:

Ukjent. Inngikk i skipsreder Ragnar Moltzaus samling. Siste opplysning 2008, solgt videre til privat eier.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert.

Mål:

H: 24 cm; L: ukjent; B: ukjent.

Vekt:

Ukjent.

Beskrivelse og dekor:

Stående løve med figurformet hank, riflet hale og glatt, sylindrisk utløpsrør. Skjematisk hode med rundete, rett oppad stående ører, mandelformete øyne med runde pupiller og lett åpen munn med sammenbitte tenner. Utløpsrøret stikker ut mellom tennene. Glattmodellert kraveparti som avgrenses mot manken med to parallelle, innrissete dekorlinjer. Gravert manke som ligger i spisser over hals og brystregion. Gravert pannehår. Slank type. Stilisert. Forben noe fremstrukket, bakben strukket tilbake og vinklet i haseleddet. Flate, rundete poter med klør på alle ben. S-formet hale med fire tunger og innrisset strekdekor krøllet opp over rygg. Defekt haletupp. Smelter sammen med figurformet hank i form av drageaktig dyr som hviler på løvens bak part. Biter seg fast i løvens bakhode med åpen kjef. Små forben med klør griper løvenakken. Stilisert hode med spisse, flattrykte ører.

Tilstand:

Halespissen er brukket av.

Merknad:

Gjenstanden er solgt og befinner seg i privat eie. Komplette mål foreligger derfor ikke.

Litteratur:

Ingen.

KAT. 7: BÆRØ GÅRD

Museum og nummer:

Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, OK 9407.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Nordtyskland. Siste del av 1200-tallet.

Historie:

Ble innkjøpt fra Bærø gård i Hobøl, Østfold den 1. august 1919 av sakfører Per Sønstehagen på vegne av Kunstindustrimuseets Venner. Kan ha vært i liturgisk bruk i Hobøl kirke før reformasjonen.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøp à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 28,0 cm; L: 31,0 cm; B: 11,5 cm.

Vekt:

3094 g.

Beskrivelse:

Stående løve med dyreformet hank, riflet hale, glatt, sylindrisk utløpsrør og klapplokk i issen. Grovt, skjematisk hode med rundete, rett oppad stående ører. Klapplokket dekker det kvadratiske påfyllingshullet i issen. Glattmodellert kraveparti med eierinitialer og årstall løper fra øre til øre og avgrenser hodet fra mankepartiet. Ikke helt symmetriske, mandelformete øyne, lett skrånende plassert. Markerte linjer rundt øynene, runde pupiller. Åpent gap med sammenbitte rovdyrtenner. Sirkulært, glattmodellert vannrør, 2 cm i overkant og 3 cm i nederkant, Stikker ut mellom tennene og vender oppad. Manken er plastisk modellert og siselert. Ligger i rombeaktige felt og ender i spiser. Langbent, høyreist type med slank, velformet korpus. Noe søyleaktige, lett fremstrukne forben og vinklede, tilbaketrukne bakben. Markante, velformete poter med fire kraftige klør. S-formet, riflet hale bøyd opp over rygg. Slynger seg opp mot den figurformete hanken og ender i flatmodellert spiss.

Slangeformet hank uten dekor. Lite og grovt, nærmest rektangulært hode med skråstilte øyne og små, oppad stående ører. Mangler forben. Bukter seg i tilnærmet rett vinkel over løvens rygg. Har ingen forben. Avslutter i spiss på løvens bakpart.

Innskrifter:

Sekundær inskripsjon på kraven: S. P. S. H K I D H 1787.

Tilstand:

Flere sekundære reparasjoner. Utbedret med sirkelformet stift i issen. Loddet og utbedret med to kopperstifter mellom bakbena. Venstre forben/ skulder er sekundært loddet med bly og messingfarget legering. Høyre bakben er loddet med bly. Klapplokk i issen er naglet på med kopperstift fra venstre mot høyre.

Merknader:

Grovt utført omfangstøp i brystet i en rødlig legering dekker kjernehuset. De systematisk plasserte kjernestifthullene flere steder på korpus er tettet igjen med stifter i tilnærmet samme legering som metallgodset for øvrig. Under buken og på venstre bakben flere små utbedringer i form av sirkulære stifter, 5 – 10 mm i diameter. Omfangsstøp på venstre bakben. Flytskader flere steder på korpus. Mellom løvens tenner rester av leirekappen. Rester av støpehud rundt øynene. Hank støpt med separat kjerne som fortsatt er synlig på undersiden. Gjenstanden er støpt i ett.

Litteratur:

Grieg 1969: 33 – 45; Heggtveit 1998: 214.

KAT. 8: UKJENT LØVETYPE II

Museum og nummer:

Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, Oslo. OK 13022.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Nürnberg. 1400-tallet.

Historie:

Ble privat innkjøpt til Christian Michelets samling på Kaufmanns auksjon i Berlin for kr 7000. Senere kjøpt som gave fra Kunstindustrimuseets Venner den 6. oktober 1952 i anledning museets 75-års jubileum. Nå i magasin.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 32 cm; L: 38 cm; B: 14 cm.

Vekt:

3926 g.

Beskrivelse:

Stående løve med reptilformet, buet hank og glatt, sylindrisk utløpsrør i munnen. Kraftig hode med rett oppad stående, rundete ører. Trekantet felt mellom ører og stort, rektangulært klapplokk i issen, 4 x 3 cm, illuderer pannelugg. Klapplokket dekker påfyllingshullet. Markant, nærmest sylindreformet snuteparti med store nesebor og prikkpunslete værhår. Markerte panneben over skråstilte, mandelformete øyne med markerte konturlinjer. Store, runde pupiller. Doble linjer løper fra mellom øynene og ned på kinnene. I løvens munn ligger utløpsrøret, 2,5 cm i overkant og 3,3 cm i nederkant, mellom grovt innrissete, sammenbitte tenner. Glattmodellert krave fra øre til øre på undersiden av hodet, avsluttes med to parallelle innrissete linjer. Kraftig brystparti med manke lagt i rombeformete spisser. Tydelige graverte linjer i hele mankepartiet som avsluttes med i alt ni trekantete felt med særegen gravyre. Flaskeformet korpus med slankere midjeparti og bredere bakpart. Halen svinger ned i bue mot venstre mellom bakbena og hviler på høyre bakben. Halen ender i spiss. Glattmodellerte ben med flate poter og tre, grovt siselerte klør på forbena. Nürnbergs våpenskjold er inngravert på venstre lår, ca. 2 x 2 cm stort.

Figurformet, glattmodellert hank. Dyret buer seg opp over løvens rygg i tilnærmet rett vinkel. Reveaktig hode med spiss snute og litt lange, spisse ører. Nærmest trekantet hodeform med graverte linjer. Halen avsluttes i et dueaktig, flatmodellert ornament med graverte vingespisser.

Tilstand:

I hodet på den dyreformete hanken er en rektangulær stift med spor av bly. Tilsvarende i bakkant av fuglen, som avslutning på halen.

Merknader:

Kjernen sitter fortsatt i forbena. I alt fem rektangulære merker etter kjernestifter på løvens lår, flanker og midt oppe på ryggen er tettet igjen med en noe mer kopperholdig legering. På venstre hoftekam er et sirkulært felt, 0,8 cm i diameter. I mankere regionen på høyre side et tilsvarende felt, ca. 1 cm i diameter. I gravyren i brystregion, i øyne, nesebor og snuteparti uvanlig tydelige rester etter leirekappen. En viss ruhet i form av støpehud blant annet i løvens kraveparti og rundt hanken.

Ingen tegn til separat kerne i hanken; denne kan være rundstøpt separat og deretter loddet på med bly.

Litteratur:

Falke og Meyer 1935: 82 – 83; Grieg 1969; Heggtveit 1998: 214.

KAT. 9: BUSKELIEN GÅRD

Museum og nummer:

Bergen museum – de kulturhistoriske samlinger. BM.66.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Nordtyskland, Lübeck. Attribuert til Johannes Apengeters verksted i Lübeck i tiden mellom 1327 - 1344.¹

Historie:

Kan ha vært brukt som liturgisk kar i Melhus kirke, som var fylkeskirke i Gauladala fylke.²

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 29 cm; L: 33 cm; B: 12 cm (brystmål), 14,5 cm (forbensmål).

Vekt:

3943 g.

Beskrivelse:

Mektig og rikt utformet løve med figurformet hank, riflet, tilbakebøyd hale, klapplokk i issen og glatt, sylindrisk utløpsrør. Klapplokket med gravyre dekker påfyllingshullet og er festet med kobberstift. Skjematisk hode med store, rundete ører med spiralformet midte, markante, buete panneben og mandelformete, noe skråstilte øyne med runde, uthulte pupiller. Rett neserygg med fint modellert snute og åpen kjeft med spisse, kraftige hjørnetenner. Det enkle utløpsrøret hviler i underkjeven og stikker ut mellom de nedre hjørnetennene, ca. 1 cm i diameter. Noe andromorfe ansiktstrekk. Plastisk, meget rik mankebehandling. Manken dekker deler av bakhodet samt hele brystregionen. Høyreist, langstrakt korpus med søyleaktige, rikt siselerte forben og vinklede, tilbaketrukne bakben. Poter med fire kraftige klør. Under buken sees tre sirkelformete felt. En praktfull, gotisk hale med tre voluttliknende, gjennomdekorerte ornamenter svinger seg elegant opp mellom løvens bakben i en regelmessig S-form og avsluttes i en dusk.

Buet hank i form av drage som biter seg fast i løvens nakke, og griper fatt i manken med små forben med klør. Dragen har åpen kjeft, svært skråstilte, smale øyne og dråpeformete ører som ligger klistret inntil hodet. Kroppen avsluttes i flattrykt, rundet hale og reptilfötter. Sammen danner den figurformete hanken og løvens hale en S-form.

Tilstand:

Løvens venstre bakben kan ha vært delvis brukket av og er sekundært reparert ved hjelp av blylodding. Undersiden av denne poten er glatt og ikke konveks som de øvrige. Løvens venstre forpote er noe defekt, to innerste klør brukket av.

Merknader:

Klapplokket i løvens isse er dekorert som en del av mankepartiet direkte på modellen. Dette er deretter blitt skåret ut i vokslaget før det er støpt separat. Kun én annen gjenstand, kat. 9 Buskelien gård, i undersøkelsen er laget slik. Dette kan indikere et nært slektskap mellom de to gjenstandene.

Omfangsstøp i brystregionen under manken dekker kjernehullet, legeringen er presumptiv som i korpus for øvrig. Merker etter gjentetting av kjernefifthull spredt rundt om på korpus. Hanken har separat kjerne, eksemplaret er støpt i ett.

Litteratur:

Bendixen 1889: 10; Falke og Meyer 1935: 77.

¹ Cf. Mende 2007; Falke & Meyer 1935, kat. 441.

² Grieg 1969: 42.

KAT. 10: GUDBRANDSDALEN

Museum og nummer:

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. C 21069.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe c (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale og figurformet utløpsrør i gapet).

Datering:

Nordtyskland, sannsynligvis Magdeburg. Siste del av 1100-tallet eller første del av 1200-tallet.

Historie:

Ukjent.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert.

Mål:

H: 28,0 cm; L: 32,5 cm; B: 10,5 cm

Vekt:

2139 g.

Beskrivelse:

Løvetype med påfyllingshull i issen, figurformet utløpsrør i form av mennesketorso med armer, drageformet hank og nedslått hale. Skjematisk hode med lett rundet isse med rektangulær åpning til vann og rundete, noe tilbaketrukne ører. Grovt innrisset strekdecor rundt øyne, snute og kjeft. Store, skråstilte, mandelformete øyne med kraftige konturlinjer og sirkelrunde pupillhull. Snuteparti med markante nesebor og åpent gap med sammenbitte tenner. Figurformet vannrør i gapet. Sylindrerformet, påkledd menneskekropp, bekleddningen minner om munkekutte. Lett vinklede armer med små fingrer griper fatt i løvens kinnparti. Plastisk utformet manke med grovt graverte lokker i flettemønster i tre høyder. Noe langstrakt, rundet korpus med markert, bredt hofteparti. Runde, men nærmest søyleaktige ben, forholdsvis korte. Flate poter som nå på det nærmeste er avsluttet. Halen ligger tett inntil kroppen parallelt med den rette ryggen. Svinger seg opp på høyre flanke og avsluttes i enkel, lansettformet dusk.

På løvens rygg figurformet, buktende hank i form av drage med anslag til vinger. Biter seg fast i løvens nakke. Har graverte øyne og små, tilbaketrukne ører. Halen ender i voluttformet ornament og har innrisset strekdecor på rygg og hale.

Tilstand:

Klapplokk mangler. Feste avbrutt, men hengsel intakt. Det figurformete utløpsrøret kan ha hatt hode som nå er slått av. Slitte, til dels avslitte poter.

Merknader:

Den grove gravyren i løvens bryst- og mankere region er sannsynligvis risset inn allerede på modellen. Tydelig oksiderte ben. Kaldflytskjøter i blant annet brystregion og bak på høyre flanke. Omfangstøp dekker kjerne hull i brystet. Kjernerstift hullene på korpus er tettet med kopperstifter. Ingen spor av gjenbruk.

Bilder av C21061 er ifølge arkivkortene til kat. 10 Gudbrandsdalen (C21069) oppbevart i billedarkivet for gjenstander utenfor museet. C21061 er tydelig støpt etter C21069, idet alle sekundære reparasjoner på originalen avtegner seg i støpen på kopien. Det avbrutte festet til lokket på originalen er helstøpt på kopien. Hullet i hodet på originalen er regelmessig rektangulært. På kopien er det halvovalt med en spiss frem mot pannen. Kopien er betydelig tyngre enn originalen. Kan føres tilbake til 1930-årene da den ble innkjøpt hos antikvitetshandler i Oslo.

Litteratur:

Falke og Meyer 1935: 63; Heggveit 1998: 211, 216.

KAT. 11: ERHOLM, DANMARK

Museum og nummer:

Tidligere Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, OK 307.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe c (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale og figurformet utløpsrør i gapet).

Datering:

Nordtyskland, muligens Lübeck. Siste halvdel av 1300-tallet.

Historie:

Kjøpt hos antikvitethandler av fru major Brandt i 1942. Innkommet fra Erholm, Danmark, og skal ha vært bruk i en kirke. Tilhørte skipsreder Ragnar Moltzaus samling. Siste opplysninger 2008, solgt videre til privat eie i Sveits.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 28,9 cm; L: ukjent; B: ukjent.

Vekt:

Ukjent.

Beskrivelse og dekor:

Stående løvetype i stram positur med åpning til vann i issen, figurformet utløpsrør i munnen, dyreformet hank og flammeaktig hale. Skjematisk hode med kvadratisk påfyllingshull i issen. Originalt dekorert klapplokk mangler, men festet er intakt. Bølgende gravyre illuderer pannehår. Rundete, oppad stående ører. Mandelformete øyne konturert med innrisset strekdekor. Grenliknende gravyre i bue ned fra øyenkrok og mot manken. Snuteparti med nesebor og lett åpen kjeft med sammenbitte tenner. Mellom disse, dyreformet vannrør med små øyne, tilbaketrukne ører og halvåpen munn. Glattmodellert kraveparti med sekundær inskripsjon løper rundt løvens hode fra øre til øre. Avsluttes med innrisset dekorlinje i nedre kant. Grovt tegnet manke med bølgete riss i spisser. Fremskutt brystparti og langstrakt, slank korpus. Stive forben med lineær dekor. Bakben tydelig strukket bakover og vinklet i haseledd. Lineær dekor illuderer hudfolder og pels. "Hovskjegg" og poter med kraftige klør på alle fire ben. S-formet hale med fire tunger svingt opp over ryggen.

Løvehalen smelter sammen med figurformet hank i form av lite rovdyr. Står på løvens bakpart, strekker korpus frem og biter seg fast i løvenakken med åpen munn. Griper fatt i løvenakken med forben med små klør. Har øyne og flate, spisse ører som ligger tilbaketrukket inntil hodet. Halen er slått opp og ender i spiss. På korpus lineær dekor i form av små V-formete snitt i horisontale striper.

Innskrifter:

Skal ifølge arkivkort ha ikke oppgitte eierinitialer inngravert. Dette lar seg ikke etterprøve.

Tilstand:

Klapplokk til påfyllingshull mangler, festet er intakt.

Merknader:

Enkelte mål, samt vekt mangler, idet gjenstanden befinner seg i privat eie. Dekoren på hanken er fremkommet ved bruk av V-formet gravørstikkel.

Klapplokket, som nå er tapt, ble åpenbart dekorert som en del av mankepartiet direkte på modellen. Dette ble deretter skåret ut av vokslaget og støpt separat. Kun én annen gjenstand i undersøkelsen, kat. 9 Buskelien gård, er laget på denne måten. Dette kan indikere et nært slektskap mellom disse to løveakvamanilene.

Litteratur:

Falke og Meyer 1935: 76 – 77.

KAT. 12: LISLEHERAD

Museum og nummer:

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. C 2514.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe c (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale og figurformet utløpsrør i gapet).

Datering:

Nordtyskland, sannsynligvis Magdeburg. Siste del av 1100-tallet eller første del av 1200-tallet.

Historie:

Ukjent.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert.

Mål:

H: 22,5 cm; L: 32,0 cm; B: 10,5 cm.

Vekt:

3294 g.

Beskrivelse:

Stående løvetype med hengslet klapplokk, menneskeformet utløpsrør i munnen og hank formet som lite rovdyr. Innrisset dekor på voksmodellen avtegner seg som gravyre på løvehodet, på manken, rundt øyne og munn. Lett oppadvendt hode med markerte panneben. Små, lett tilbaketrukne, rundete ører lavt plassert på hver side av hodet. Kvadratisk klapplokk med tapp skjuler påfyllingshull i isse. Mandel- eller dråpeformete øyne, skråstilt på hver side av markert neserygglinje med tydelige konturer og ovale pupiller. Fint modellert snute og åpent gap med sammenbitte tenner og to sett store hugttenner. Vannspyer i løvegapet formet som menneskehode med innrisset tonsur og skjegg, store, vidt åpne, mandelformete øyne, stor, markert nese og store ører. Sirkelformet hull tjener som munn. Plastisk utformet løvemanke med lokker i tre høyder og innrisset, enkelt flettemønster. Ender i voluttliknende krøller. Korpus med uvanlig rundete former, svært kort hals, bredt bryst- og hofteparti. Korte, runde, rette, noe søyleaktige ben med flate poter. Enkle, innrissete linjer illuderer klør. Halen med små, skråstilte innriss følger kroppen og ender på høyre side av flanken i et tredelt planteornament som har tilsvarende overflatedekor.

Figurformet hank i form av et slankt, langstrakt og noe flatt rovdyr. Sitter på markert vinklede bakben på løvens kryss. Griper fatt i løvens nakke med begge forben og biter seg fast med åpen munn. Ovale øyne, små, spisse, rett oppad stående ører. Innrisset dekor på bakben, forben, bryst og hode. Fiskebensmønstret hale som ender i volutt- eller spiralform.

Tilstand:

Sekundære hull i hank og korpus, hvorav det nedre har gjenger. Uregelmessige hull i korpus på høyre side i overgangen mellom nakke og rygg. Små, sirkelrunde, borete hull på høyre forben, det tilsvarende på venstre ben har gått tapt.

Merknader:

Vannspyeren kan ha hatt et lite, sylindrerformet vannrør i munnen som nå er tapt. En viss ruhet i støpehuden på gjenstanden. Stort, sirkulært felt med omfangstøp i bryst mellom forben dekker kjernehuset. Flere kjernestiftmerker utbedret med kopperstifter på korpus. Rester av leire mellom tennene. All dekor kan være risset inn på modellen og lagt i støpen.

Litteratur:

Bendixen 1889: 9; Falke og Meyer 1935: 62; Heggtveit 1998: 214 – 216.

KAT. 13: HEDDAL

Museum og nummer:

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. C 7866.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Niedersachsen. Siste del av 1200-tallet.

Historie:

Innkom sterk skadet til museet i 1876. Ikke omtalt i årsberetningen. Er nå i magasin.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 29,0 cm; L: 32,0 cm; B: 10,5 cm.

Vekt:

3335 g.

Beskrivelse og dekor:

Stående løvetype med klapplokk i issen, glatt vannrør i munnen, dyreformet hank på ryggen og sekundært påstøpte ben.. Skjematisk, rettvinklet hode med rundete, rett oppad stående ører med buet, sprialformet ornament og flatt panneparti. Innrisset pannehår på hver side av rektangulært påfyllingshull i issen. Hengslet klapplokk med taggete midtstripe. Skråstilte, dråpeformete øyne med klart omriss og sirkelrunde pupillhull. Markant snuteparti. Åpen, konturert munn med sammenbitte tenner, mellom disse skråstilt, sylindrerformet utløpsrør for vann, ca. 3,5 cm langt. Lite hakeskjegg. Et bredt, glattmodellert kraveparti løper rundt løvens hode fra øre til øre. Innrisset, rikt behandlet manke ligger i bølger over brystet og avsluttes i elleve spisser med trambulert ytterkontur. Langstrakt, jevnt rundet og formet korpus. Noe bredere brystparti enn korpus for øvrig. Uvanlig stive forben med flate poter. Forbenas klør er forskjellige. Nedre del av bakben under haseleddet er sekundært påstøpt. Flate, noe slitte poter. Glattmodellert, avbrukket hale uten avslutning svinger seg i bue opp over rygg mot hank. Felt med omfangstøp midtveis.

Lite, trebent, slangeaktig rovdyr bukter seg over løvens rygg. Griper fatt i løvens nakke med to små forben med klør. Biter seg fast med åpen munn. Lite, velmodellert hode med bredt, firkantet snutepart og spisse, rett oppad stående ører. Hviler på løvens bakpart. Utgjør hanken og danner en luftig S-form sammen med løvens hale.

Tilstand:

Skade i snuteparti, utbedret og loddet med bly. Sekundært påstøpte forben. Begge bakben fra knekksonen i hasen og ned er også sekundære tilføyelser. Halen har vært avbrukket og er loddet på. Har vært i to fragmenter, føyd sammen ved hjelp av omfangstøp. Avbrukket halespiss. Sekundært påført hull med tydelige gjenger i hankens toppunkt, ca 7 mm i diameter.

Merknader:

Benas nedre deler er sterkt oksidert. Rektangulært felt med omfangstøp i brystet dekker kjernehuset. De smale, rektangulære kjernestift hullene rundt om på korpus er tettet igjen med metall i tilnærmet samme legering som gjenstanden for øvrig. Den hule hanken har hatt egen kjerne, men gjenstanden er støpt i ett. Har sannsynligvis sekundært vært brukt som lysestake.

Litteratur:

Bendixen 1889: 9; Heggtveit 1998: 212.

KAT. 14: BORLAUG GÅRD

Museum og nummer:

Bergen museum – de kulturhistoriske samlinger. BM 148.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe d (dyr med dobbelt, dyreformet utløpsrør i gapet).

Datering:

Tyskland, sannsynligvis Nürnberg. 1500-tallet.

Historie:

Ifølge sagnet skal karet ha kommet fra Danmark *for mer enn 250 år siden* og ble senere oppbevart på Borlaug gård, Leikanger i Sogn.¹

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 28 cm; L: 33 cm; B: 12 cm.

Vekt:

4272 g.

Beskrivelse:

Kraftig, stående eksemplar av typen våpenløve. Hengslet klapplokk over påfyllingshull i issen, doble vannrør som ender i dyrehoder i munnen, skjold uten innskrift i brystet og drageformet hank på ryggen. Hode med relativt små, rundete, rett oppad stående ører, ett på hver side av klapplokk festet med kopperstift. Skråstilte, grovt modellerte, mandel- eller dråpeformete øyne rammet inn av buete panneben. Markant neserygg som ender i kraftig snute med lansettformete nesebor. Hodet domineres av løvens åpne gap med to sett spisse, fryktinngytende hjørnetenner. Ut av gapet stikker et dobbelt, sylindrisk vannrør som ender i en splittet slange, drage eller basilisk med to hoder., ca 1,2 cm i diameter og 6 cm langt. Kort, kraftig hals. Markant brystparti med rik manke som ligger i regelmessige, rombeformete felter med bølgeriss og tom skjoldskabelon, ca. 7 x 6,5 cm, frontalt. Kraftig, velformet korpus. Rette forben og vinklede, godt undersatte bakben. Store, flate, vifteformete poter med kraftige klør. Hale som slynger seg i S-form opp over og langsmed rygg. Avsluttes i et trepassliknende bladornament med innrissete dekorlinjer.

Hanken utgjøres av bevinget drage med forben og klør. Tydelig innrissete vinger og ovale øyne. Hviler den glattmodellerte halen på løvens bakpart og hever seg over ryggen i bue fremover mot nakken. Griper fatt i nakken og biter seg fast. Kvadratisk plate mellom dragens hale og løvens egen.

Tilstand:

Høyre klo på venstre forben er brukket av. I partiet mellom hank og hovedkorpus er en tilnærmet kvadratisk plate, ca. 5,5 x 5 cm, som er skrudd fast ved hjelp av fire rustne skruer i hvert hjørne. Midt på platen er et opphøyet, rektangulært felt med gjengemerke. Sirkelformet tapp eller liknende er nå brukket av og tapt. Kommer ikke i konflikt med løvens hale, og kan for eksempel har vært feste for lys.

Merkander:

Ingen tegn til omfangstøp i brystregionen eller kjernestiftmerker på korpus, men mange små, spredte, sirkelformete felt. Avtegner seg innvendig i godsveggen som konturer, i alt ti stykker. En slik teknikk kan indikere proveniens Nürnberg fra 1400-tallet og utover på 1500-tallet. Våpenløve med presumptiv profan bruk.

Litteratur:

Bendixen 1889: 11; Falke og Meyer 1935: 82.

¹ Bendixen 1891: 10.

KAT. 15: UPSTAD GÅRD

Museum og nummer:

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, C 1575.

Formtype:

Gruppe BI (løve), undergruppe d (dyr med dobbelt, dyreformet utløpsrør i gapet).

Datering:

Tyskland. Siste del av 1400-tallet.

Historie:

Ukjent.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 31 cm; **L:** 35 cm; **B:** 12 cm.

Vekt:

4016 g.

Beskrivelse:

Mektig, stående løvetype i grålig gods med hengslet klapplokk over påfyllingshull i hodet, dobbelt vannrør som spalter seg i to dyrehoder, dyreformet hank og prikkpunslet dekor. Skjematisk hode med rektangulært lokk over påfyllingsåpning i issen og rett oppad stående, rundete ører med spiralformet ornament og prikkpunslet dekor. Store, skråstilte - nærmest rett oppad stående – dråpeformete øyne der selve øyeeplet er delt i to felt. Konturert med prikkete dekorlinjer i ytterkant og rundt pupillhull. Rettvinklet neserygg og markant snuteparti med prikkpunslet dekor. Vidt åpen kjeft med to sett store, fryktinngytende huggtenner og sirkulært utløpsrør til van i gapet. Vannrøret er splittet og er avsluttet i to dyrehoder med spisse, tilbaketrukne ører og små, dråpeformete øyne. Løven har kraftig modellert korpus i stram positur. Fremskutt brystparti med rikt utformet, plastisk manke med innrisset dekor i svungne striper. Pånaglet plate. Kraftige ben med poter og fem markante, siselerte klør. Særegen form. Bakben er strukket tilbake og vinklet i haseledd. S-formet hale svinger seg opp over rygg og møter den figurformete hanken.

Hank i form av slangeaktig rovdyr på ryggen. Står på løvens bakpart og biter seg fast i løvenakken med åpen munn. Griper seg fast med forben med små klør. Glatt, rundmodellert hale med spiralformet avslutning.

Tilstand:

Reparert mellom forbena med pånaglet plate, loddet med bly. Venstre vannrør noe defekt.

Merknader:

Leirrester inne i kjeften. Slagginkrusteringer på blant annet forben. Toppen av bena har massive oksideringer.

Litteratur:

Bendixen 1889: 9; Falke og Meyer 1935: 82 – 83; Heggveit 1998: 213.

KAT. 16: HØGETVEIT GÅRD

Museum og nummer:

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. C 1652.

Formtype:

Gruppe BII (hjort), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Niedersachsen. 1200-tallet.

Historie:

Omtalt i Fortidsminnesmerkeforeningens årbok fra 1848. Eid av Aslak Aasmundsen og oppbevart på Høgetveit gård, gnr. 57, bnr. 1-4, inntil 1851 da den ble solgt til Oldsakssamlingen. I diktet *Høgetveidt-hjorten* beskriver forfatteren A. O. Vinje blant annet hjorteakvamanilen som bruksgjensstand på gården, og nevner at den har reist til hovedstaden.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert.

Mål:

H: 32 cm; L: 32 cm; B: 10 cm.

Vekt:

3061 g.

Beskrivelse:

Hjort med påfyllingshull og klapplokk i hodet, glatt vannrør i munnen, figurformet hank på ryggen og inngravert ornamentikk spredt rundt på korpus. Glattmodellert, skjematisk hode med rundet panne og prikkpunslete dekorlinjer. Påfyllingshull til vann og hengslet klapplokk i issen. Rett oppad stående, lansettformete ører og gevir med tre takker. Øvre takk på høyre horn er brukket av. Dekorelement i form av noe forhøyet, innrisset bånd med vertikale, parallelle streker løper fra horn til horn. Sterkt skråstilte øyne med runde, utstukne pupiller, konturert med graverte linjer. Skal illudere vipper og bryn. Lett spisset muleparti med tydelig markert neseparti. Nærmest andromorfe trekk. Sylindrisk utløpsrør i åpen munn, stikker ca. 1,5 cm ut. Slank, langstrakt korpus. Bena er strukket ut fra korpus, alle med lange, flate, nærmest lansettformete, todelte kløver. Prikkpunslinger på bakbena. Kort, nedslitt hale som ender i en lett avrundet spiss mellom dyrets lår i høyde med hasene.

Figurformet hank formet som slange- eller drageaktig dyr med gravyre på rygg og hale. Støtter seg på hjortens bakpart mens den løfter seg i luftig bue over ryggen, griper hjortens nakke med forbensklør og biter seg fast med åpent gap. Flatt tilbaketrunkne ører, små øyne. Reptil haleavslutning.

Tilstand:

Noe defekt gevir. Sterkt skadet halsparti med påloddet hode. Blyrester.

Merknader:

Hulstøpt hank med synlige kjernerester. Omfangstøp i brystregionen der kjernehuslet har vært. Spor etter kjernestifter spesielt tydelig under buken.

Litteratur:

Nicolaysen 1866: 231; Bendixen 1889: 9; Falke og Meyer 1935: 84, 86; Hütt 1986: 128 – 129; Heggtveit 1998: 221 – 223.

KAT. 17: RIKE GÅRD

Museum og nummer:

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. C 1657.

Formtype:

Gruppe BII (hjort), undergruppe a (dyr alene).

Datering:

Nordtyskland. 1100-tallet.

Historie:

Innkomet fra Rike gård, gnr. 45, bnr. 1-7, Valle. Utstilt på Høvikodden, 1972.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert.

Mål:

H: 20,5 cm; L: 23,0 cm; B: 9,0 cm.

Vekt:

1369 g.

Beskrivelse:

Hjort med gevir, påfyllingshull med klapplokk i hodet og utløpshull for vann i mulen. Lineær dekor i form av geometriske mønstre nedover hals og bryst. Lite, smalt hode med sekundært hull i issen og horn med fire, tilbakebøyde takker. Mandelformete øyne som er vannrett plassert. Lang, lett buet mule med åpning frontalt. Langstrakt, flaskeformet korpus med korte, lett buete ben og flate poter. Liten, lansettformet hale med stripete gravyre. Enkel, rund, glattmodellert bøylehank som buler litt ut midtveis.

Tilstand:

Sekundært hull med gjengemerker i issen, samt blyrester etter lodding. Hornene er sekundært tilbakebøyd. Stort felt med original omfangstøp i brystet i samme legering som gjenstanden for øvrig. Sekundær omfangstøp midt på bøylehåndtaket.

Merknader:

Svært tynnstøpt gods i forhold til øvrige gjenstander i undersøkelsen. Rester av tilbøyde kjernestifter innvendig. Hornene kan ha blitt sekundært bøyd tilbake for å kunne gi plass til lysholder. Eventuelt kan en tapp ha gått tvers igjennom gjenstanden fra isse til bryst.

Litteratur:

Bendixen 1889: 13; Falke og Meyer 1935: 501; Heggtveit 1998: 216, 217.

KAT. 18: INDERØY

Museum og nummer:

Nationalmuseet, København, DNM 9093.

Formtype:

Gruppe BIII (vær), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Nordtyskland, kanskje Niedersachsen. Siste del av 1100-tallet.

Historie:

Jordfunn. Innkomm til det Kongelige Kunstskammer, København i 1779. Deretter gitt fra det Kongelige Kunstmuseum i 1845.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert.

Mål:

H: 27 cm; L: 25 cm; B: 9 cm.

Vekt:

1620 g.

Beskrivelse:

Stående vær med påfyllingshull til vann i hodet, utløpsåpning for vann i mulen og slange- eller drageformet hank på ryggen. Lite, fint formet hode med spor av prikkpunslet dekor og åpent, kvadratisk hull og feste til et klapplokk som nå er tapt. Små, lansettformede, rett oppad stående ører med dekor innvendig, noe vinklet utover fra hodet og trykket eller bøyd innover. Store, rundete horn med lineær dekor avsluttes inn mot hodet i en spiralformet spiss. Klart konturerte, skråstilte øyne i mandelform. Uregelmessig hull i neseregionen. Rundet muleparti med sirkulære nesebor og åpning frontalt. Korpus med rundete former, omtrent like bredt hofte- som brystparti. Innrissete dekorlinjer i overgang mellom bryst og forben. Rette, men svært skjeve forben med spor av lineær dekor i nedre deler, og lett vinklede bakben. Enkle, todelte kløver som nå er svært slitt. Liten, nedslått hale i buet form, innrissete linjer på nedre del.

Flattrykket hank i form av stilisert slange eller drage. Står buet over værens rygg, griper fatt i nakken med forbensklor og biter seg fast. Slangeformet hale.

Tilstand:

Noe skadet i neseryggen i form av et uregelmessig hull. Intakte hengsler, men klapplokket i issen over påfyllingshullet har gått tapt. Vannutløpet i hjortens mule kan ha hatt en sylindrisk rørtut, ca. 1 mm i diameter, som nå er tapt. Kvadratisk åpning til innløpskanal og fjerning av kjerne i brystet. Meget skjeve ben og avslitte kløver, sannsynligvis grunnet naturlig slitasje som følge av bruk. Dyrehankens venstre forben er brukket av. Nedslitt, lineær dekor i flaten.

Merknader:

Tilbøyde kjernestifter intakt i kaviteten. Rektangulære kjernestiftehull tettet igjen med kopperstifter på utsiden av korpus. Hanken er ikke hulstøpt.

Litteratur:

Mitteil aus dem Germanischen Nationalmuseum 1912: 68; Falke og Meyer 1935: 85; Heggtveit 1998: 216.

KAT. 19: NEDRE HOEN GÅRD

Museum og nummer:

Bergen museum – de kulturhistoriske samlinger. BM.69.

Formtype:

Gruppe BIV (fugl), undergruppe b (dyr med dyreformet hank eller hank/ hale).

Datering:

Ukjent produksjonssted. Første halvdel av 1200-tallet.

Historie:

Gjenstanden ble ifølge inskripsjon avdekket som jordfunn på Nedre Hoen gård, Eiker i Buskerud i 1827.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Punslet.

Mål:

H: 28,0 cm; L: 32,0 cm; B: 11,3 cm.

Vekt:

2193 g.

Beskrivelse:

Stående andefugl med vertikalt plassert vannrør i ryggen, utløpshull i nebb og firebent rovdyr med lang hale på ryggen. Lite, smalt hode med forholdsvis langt nebb med åpning frontalt i tuppen. Enkelt utformete, ovale øyne med ujevn, siselert kontur. Glatt korpus med velformede vinger og stjern og svak, fjærliknende, siselert dekor. To karakteristiske, flate svømmeføtter under buken, fire tær med svømmehud mellom, hvorav tre pekende fremover og en bakover. Sylinderformet, 8 cm langt påfyllingsrør med traktformet åpning til vann og rille midt på. Er plassert i ryggen, vertikalt stående midt mellom vingene.

Lite, panteraktig rovdyr står på bakbena på fuglens rygg. Lener seg opp mot vannrøret med ett forben på hver side. Forben med karakteristisk "skinkeform" og klør. Høyt heve hode med spisse, tilbaketrukne ører og åpen kjeff. Lang, løst hengende hale. C-formete dekorelementer på hele korpus.

Innskrifter:

Siselering i brystet: Funden Den 28. October 1827.

Tilstand:

Sprekkdannelse enkelte steder i hoderegionen og på korpus, er delvis forsøkt utbedret med bly. Åpent hull på venstre side av korpus. To sekundære reparasjoner på venstre side i buk- og brystregion, den ene kopperholdig og den andre blyholdig. Hull under halepartiet, presumptivt tilsiktet.

Merknader:

Gjenstanden skal feilaktig ifølge arkivkort være montert på en sirkelformet plate. Sirkulær felt med omfangstøp i brystregionen. Uvanlig smale merker etter kjernestifter, 0,5 mm x 1 mm, tettet igjen med kopperstifter.

Litteratur:

Nicolaysen 1862 - 1866: 160; Bendixen 1889: 11; Falke og Meyer 1935: 43; Grieg 1970: 7; Heggtveit 1998: 218, 219.

KAT. 20: MOLDE

Museum og nummer:

Bergen museum – de kulturhistoriske samlinger, BM 67.

Formtype:

Gruppe C (fantasidyr/ enhjørning), undergruppe c (dyr med dyreformet hank/ hale).

Datering:

Nordtyskland, Lübeck. Tidligere attribuert Johannes Apengeters verksted. Første halvdel av 1300-tallet. Seneste funn 2008: Assosiert med en gruppe nordtyske forløpere til Nürnbergs falmehaleakvamaniler. Ikke sikkert attribuert Apengeter.¹

Historie:

Første gang omtalt av kaptein Lorentz Dietrich Klüver under besøk hos konsul Buch i Molde i tiden mellom 1815 – 1817.² Ble gitt til Bergen Museum av Buch i 1825.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert.

Mål:

H: 29 cm; L: 33 cm; B: 12 cm (brystmål), 14,5 cm (korpusbredde målt ved ben).

Vekt:

2810 g.

Beskrivelse og dekor:

Sparsomt dekorert enhjørning med hengslet klapplokk og åpningshull til vann i issen, pannehorn som utløpsrør og figurformet dragehank på ryggen. Vakkert modellert hode med svaneaktig hals. Man i spisse takker, dekorert med innrissete linjer. Store, lansettformete, rett oppad stående ører. Noe flat panne med markant utstikkende, påloddet horn med takker og innrisset dekor som vannsperer. Mandelformete, uttrykksfulle øyne med runde pupiller. Tydelig konturerte, ikke nevneverdige skråstilte. Smalt muleparti med nesebor og åpen munn med tunge stikkende ut. Løveaktig korpus med fremstrukne forben og tilbaketrukne, vinklede bakben. Flate, todelte kløver i lansettform. Flatmodellert hale hengende mellom bakben, ca. 6 cm.

Figurformet hank på ryggen i form av buet drage som biter seg fast i makepartiet. Har små, mandelformete øyne, runde, rett oppad stående ører og sekundært gjennomhullet rygg. Halen hviler på enhjørningens bakpart.

Tilstand:

Enhjørningens pannehorn har vært brukket og er sekundært loddet på med bly. Klapplokket i issen er av nyere dato og er sekundært påsatt.³ Svært mye tynnere gods og i en mer gulaktig, messingfarget legering. Sekundært boret hull med gjenger, 1 cm i diameter, i dragehankens rygg.

Merknader:

Merker etter rektangulære kjernestifter på korpus er tettet med kopperstifter. To større, mer kvadratiske kopperstifter under buken. Kvadratisk felt med omfangstøp i brystet, i gulere legering enn godset for øvrig. Intakte kjernerester i nedre del av hodet, samt ben. Sekundært påført hull i hanken indikerer gjenbruk. Hanken har hatt separat kerne, men gjenstanden er støpt i ett.

Litteratur:

Nicolaysen 1866: 545; Bendixen 1889: 11; Reifferscheid 1912: 72; Falke og Meyer 1935: 86; Berg Ludvigsen 1977: 30 – 31; Heggveit 1998: 220 – 221.

¹ Mende 2006: 24.

² *En anden Dyreskabning har i umindelig Tid været bevaret paa Molde. Denne ligner en Enhjørning og er forsynet med et Hul i Nakken, hvorover der tydelig sees at have været Laag. Af Hanken kan man gjøre den rimelige Slutning, at det har været brugt til et Sjenkekar.* Klüver : 20.

³ Cf. Klüvers beskrivelse av gjenstanden i tiden 1815 – 1817. Klapplokket må være påsatt etter dette.

KAT. 21: VÅDAN GÅRD

Museum og nummer:

Bergen museum - de kulturhistoriske samlinger. BM.68.

Formtype:

Gruppe C II (fantasidyr/ griff), undergruppe e (dyr med menneske).

Datering:

Lübeck, Johannes Apengeters verksted. Første halvdel av 1300-tallet.

Historie:

Jordfunn fra Vådán gård, Bratsberg i Sør-Trøndelag.

Materiale:

Kopperlegering.

Teknikk:

Hulstøpt à cire perdue. Gravert. Punslet.

Mål:

H: 28,0 cm; L: 27,0 cm; B: 8,5 cm.

Vekt:

2670 g.

Beskrivelse:

Elegant, langbent griff med mannsperson i full rustning og hjelm i gapet, påfyllingshull til vann i bakhodet. Vakkert modellert hode vendt mot betrakteren, kvadratisk hull uten klapplokk i issen Velformete, rett oppad stående ører i lansettform. Dominerende, kraftig nebb sentralt i ansiktet. Skråstilte, mandelformete øyne med runde, uthullete pupiller og innrissete konturlinjer under graverte øyenbryn.. Intenst, naturtro blick. Hakeskjegg. Skjematisk, løveaktig korpus med søyleaktige, strake forben med prikkpunslinger, gravert strekdekor og "bukseben". Bakben strukket skrått bakover ut fra korpus, rette, men med tydelige hase- og ankelledd. Prikkpunslinger og gravert strekdekor. Kraftige, flate poter med velformete, markante klør, hvorav tre på forben og fire på bakben. Tre lag med innrissete fjær i varierende lengde utgjør vinger. De to nedre lagene ender i spisser, mens de øvrige er mykt avrundet. Vingene ligger vendt bak- og oppover langs korpus. Gravert, riflet hale er elegant slynget opp over ryggen i S-form. Ender i spiss med gravyre og fungerer som hank.

Vannspyer i form av rustningskledd, liten ridder i det krumme nebbet, ca. 11 cm lang. Utløpshull for vann i toppen av den flate, åpne tønnehjelmen. Rustning i sen 1200-talls-/ tidlig 1300-tallsstil. Knelang brynbrok med myke folder og hoser med metallskjermer over de lett bøyde knærne. Støvler med pinne- eller hjulspor. Hender foldet i bedende gest.

Tilstand:

Venstre øre brukket i knekksonen. Konveks spor etter støpeperle. Klapplokk i bakhodet mangler. Mindre utbedringer ved hjelp av små, messingfargete stifter flere steder på korpus; to på venstre vinge, en på rygg mellom vinger, en større mellom baken, 1 cm i diameter. Lite hull i godsveggen på nedre del av høyre vinge og i nebbet på venstre side. Enkelte av kjernestift hullene er ikke tettet igjen. Etterlater små, kvadratiske hull i flaten. Ridderens hjelm er utbedret med kopper på venstre side.

Merknader:

Intakt kjerne i frembena. Merker etter kjernestiftmerker på korpus. Omfangstøp, 2 x 2.5 cm i brystet.

Litteratur:

Nicolaysen 1862 - 1866: 595; Bendixen 1889: 10 – 11; Falke og Meyer 1935: 86; Heggtveit 1998: 219 – 220.

LITTERATUR OG KILDER

Litteratur:

- Aachen, Sven Tito 1975: *Symboler omkring os*. København.
- Axel-Nilsson, Christian 1961: An Equestrian Aquamanile from Vä. I: *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*, s. 107 – 136. Håkan Olssons Boktryckeri.
- Barnet , Peter & Dandridge, Pete 2006: *Lions, dragons and other beasts*. New York.
- Benton, Janetta Rebold 1992: *The medieval menagerie: animals in the art of the Middle Ages*. New York.
- Bendixen, Bendix 1889: *Særtryk af Bergen Museums Aarsberetning nr. 4*. Christiania.
- _____ 1891: Aus der mittelalterlichen Sammlung des Museums in Bergen. I: *Bergens Museums Aarsberetning 1890, nr. 4*. Christiania.
- Benvenuto Cellini (C. R. Ashbee, overs.) 1888: *The treatises of Benvenuto Cellini on goldsmithing and sculpture*. New York.
- Berg Ludvigsen, Anne 1977: En akvamanile fra Molde kirke I: *Romsdalsmuseets Årbok 1977*, s. 30-32. Molde.
- Bischoff, Bernhard 1967: *Mittelalterliche Schatzverzeichnisse. Teil. Von der Zeit Karls des Grossen bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. München.
- Bloom, Jonathan 2007: *Arts of the city victorious. Islamic art anrchitecture in Fatimid North Africa and Egypt*. Yale University Press – New Haven and London.
- Braun, Joseph 1973: *Das Christliche Altargerät in seinem Sein und seinem Sinn*. München.
- Brendalsmo, Jan; Frøysaker, Tine & Jørgen H. Jensenius 2001: *Kors og krusifiks. Tre utsnitt av deres historie; Kors, krusifiks og kirker – et sveip gjennom middelalder og nyere tide*, s. 36. Oslo.
- Bumke, Joachim 2000: *Courtly culture: Literature and society in the High Middle Ages*. New York.
- Böheim, Wendelin 1890: *Handbuch der Waffenkunde*. Leipzig.
- Camille, Michael 1993: Mouths and meanings. I: Brendan Cassiday (ed.): *Iconography at the crossroads*, s. 43 – 57. Princeton University Press.
- Christie, Håkon og Sigrid 1986: *Norges Kirker*. Buskerud. Bd. 2. Oslo.
- Contadini, Anna; Camber, Richard & Northover, Peter. 2002: *Beasts that roared: The Pisa*

- griffin and the New York lion. I: Warwick Ball & Leonard Harrow (ed.): *Cairo to Kabul: Afghan and Islamic studies presented to Ralph Pinder-Wilso*, s. 65-83. London.
- Deimling, Barabra 1995: Den middelalderlige kirkeportal og dens retshistoriske betydning. I: Rolf Toman (red.) 2000:*Romansk Kunst. Arkitektur. Skulptur. Malerkunst* s. 324-327. Kønemann.
- Diplomatarium Norvegicum. 1849-1976. Bd. 1-21. Christiania/ Oslo.
- Durandus, William 1449: *Rationale Divinum Officiorum, bd. IV*. Mainz.
- Dykes, Benjamin 2007: *Book of astronomy, volume II. Guido Bonatti translated by Benjamin Dykes*. The Cazimi Press.
- Edda (L. Holm-Olsen, overs.) 1975. Oslo.
- Falke, Otto von 1928: Reiter-Aquamanilien I. I: *Pantheon 1*. Berlin.
- Falke, Otto von & Meyer, Erich 1935: *Romanische Leuchter und Gefässe, Giessgefässe der Gotik*. Bd. 1. Berlin.
- Fowler, J.T. 1903: *Rites of Durham, being a description or brief declaration of all the ancient monuments, ties and customs belonging or being within the monastical church of Durham before the suppression. Written 1593*. The publications of the Surtees Society, vol. 7. Durham.
- Geese, Uwe 2000: Romansk skulptur. I: Rolf Toman (red.): *Romansk kunst. Arkitektur. Skulptur. Malerkunst*, s.236-375. Dansk utgave. Könemann.
- Gotfredsen, Lise 1992: *Enhjørningen*. København.
- Goold, George 1989: *Astronomica by Marcus Manilius*. Nr. 469. Loeb Classical Library. Harvard University Press.
- Granlund, Johan 1976: *Historia om de nordiska folken*. Bd. 2. Uppsala.
- Grieg, Sigurd 1969. Omkring akvamanilen fra Bærø i Hobøl. I: *Kunstindustrimuseet i Oslo Årbok 1968 – 69*.
- _____ 1970: En akvamanile. I: *Godbiter fra samlingene nr. 37*. Bergen.
- Hammervold, Alf 1997: *Fingerringe fra middelalderen i Norge. En undersøkelse av Fingerringe fra middelalderen og ringe av middelaldertype*. Oslo.
- Heggtveit, Jorån 1998: Aquamaniler i Norge. I: Pegelow (red.): *Ting och tanke. Ikonografi på liturgiska föremål*. Stockholm.
- Houlding, Deborah : Heavenly Imprints. Development of the zodiac and the early origins of the aries and taurus. I: *Heritage of the stars*. Upublisert.

- Hütt, Michael 1993: *Aquamanilien. Gebrauch und Form*. Mainz am Rhein.
- Jaritz, Gerhard 1986: Zur Materiellen Kultur des Hofes um 1200. I: Gert Kaiser & Jan-Dirk Müller (red.): *Höfische Literatur, Hofgesellschaft, höfische Lebensformen um 1200.*, s.13-32. Düsseldorf.
- Kielland, Thor 1927: *Gullsmedkunst i Middelalderen*. Oslo.
- Killerich, Bente 2000: *Græsk skulptur fra dædalisk til hellinistisk*. Oslo.
- Klüwer, Lorentz Diderich 1823: *Norske Mindesmærker, aftegnede paa en Reise igjennem en Deel af det Nordenfjeldske, og beskrevne af Lorentz Diderich Klüwer. Udgivne af det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondhjem. Med 35 Steentryk*. Trondheim.
- _____ 1823: *Tegninger til Capitaine og Divisions-Adjutant L. D. Klüwers Antiqvariske Reise gjennem det Nordenfjeldske Norge*. Christiania.
- Klingender, Francis 1971: *Animals in art and thought to the end of the Middle Ages*. London.
- Kluckert, Ehrenfried. 1995. *Kunsthåndværkerteknikker*. I: Rolf Toman, (red.): *Romansk Kunst*, s. 376-381. (Dansk udgave). Könemann, 2000.
- Ukjent 2000: *Kongespeilet*. Oslo.
- Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (KLNLM), bd. 1 - 22. Oslo, 1980.
- Künstle, Karl 1928: *Ikonographie der christlichen Kunst*, bd. 1. Freiburg.
- Langberg, Harald 1980: *To ryttere fra Vigsø*. Nationalmuseet.
- Liebgott, Niels-Knud 1973: *Lys – lamper, stager og kroner fra middelalder og renæssance*. København.
- Lindahl, Fritze 1971: En akvamanile fundet på havets bund. I: *Nationalmuseets Arbejdsmark*.
- Mâle, Emile 1923: *L'art religieux du XIIIème siècle en France*. (4. utg.). Paris.
- Mende, Ursula 1981: *Die Türzieher des Mittelalters*. Berlin.
- _____ 1993: Der Markbrunnen in Goslar: Formanalyse und Entstehungsgeschichte mit einem Beitrag zum Bronze-Vogel vom Kaiserhaus. I: Frank Steigerwald (Red.) 1993: *Goslar - Bergstadt und Kaiserstadt in Geschichte und Kunst*, s. 195 – 249. Göttingen.
- _____ 1994: *Die Bronzetüren des Mittelalters*. München.
- _____ 1998: Zu Gestalt und Nachfolge des Braunschweiger Löwen, speziell zur Kragenform seiner Mähne. I: Joachim Ehlers & Dietrich Kötzsche (Red.) 1998: *Der Welfeschatz und sein Umkreis*, s. 387 – 424. Mainz am Rhein.

- _____ 2006. Late Gothic aquamanilia from Nuremberg. I: Peter Barnet & Pete Dandridge: *Lions, dragons & other beasts*. New York.
- _____ 2007. Aquamanilien. I: *Mittelalter*, s. 163 – 173. Nürnberg.
- Michel, Paul 1979: *Tiere als Symbole und Ornament*. Wiesbaden.
- Ukjent 1912. *Mitteil aus dem Germanischen Nationalmuseum*. Nürnberg.
- Nicolaysen, Nicolay 1866: *Norske Fornminner 1862- 1866*. Christiania.
- Lindahl, Fritze 1969: En akvamanile fundet på havets bund. I: *Nationalmuseets Arbejdsmark*. København.
- Ukjent 1979: Memories and revivals of the classical spirit. I: Ukjent: *Treasures from the Metropolitan Museum of Art, New York*. Athen.
- Oftestad, Bernt; Rasmussen, Tarald & Schumacher, Jan 2005: *Norsk kirkehistorie*. Oslo.
- Peters, Emil 1921: *Der Physiologus*. München.
- Rawson, Jessica (ed.)1992: *The British Museum book of Chinese art*. London.
- Reifferscheid, Heinrich 1912: *Über figürliche Giessgefäße des Mittelalters*. Berlin.
- Richert, Anniken (red.)1985: *Islamsk Kunst og Kultur*. Statens Historiske Museum, Stockholm.
- Sachs, Hannelore; Badstübner, Ernst & Neumann, Helga 2004: *Wörterbuch der christliche Ikonographie*. Regensburg, 2004.
- Sill, Gertrude Grace 1976: *A handbook of symbols in Christian Art*. London.
- Smith, Roberta 2006: *Beasts fit to clean the hands of a king*. New York.
- Speake, Jennifer 1994: *The Dent dictionary of symbols in Christian art*. London.
- Theophilus, Presbyter 1979: (Hawthorne, John & Smith, Cyril Stanley, overs.): *On Divers Arts. The foremost Medieval treatise on painting, glassmaking and metalwork*. New York.
- Thote Alain 1996: Continuities and Discontinuities. Chu burials during the Eastern Zhou Period. I: Roderick Whitfield & Wang Tao 1999: *Exploring China's past*. London.
- Ursin, J.1975: *Kristne Symboler*. Oslo.
- Von Folsach, Kjeld 1991: *Fabelvæsener i islams verden*. København.
- Zwarenski, Hanns 1937: *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 6, s. 242-246. Berlin.

Elektroniske kilder:

Aquinas, Thomas 1947 (Fathers of the English Dominican Province, overs.):

Summa Theologica. Benziger Bros.

Lokalisert 24. april på Verdensveven:

http://www.ccel.org/ccel/aquinas/summa.TP_Q83_A5.html.

Badke, David (ed.) s.a. *The Medieval Bestiary*.

Lokalisert på verdensveven 1. desember 2006:

<http://bestiary.ca/beasts/beast262.htm>

_____. Lokalisert 1. desember på Verdensveven:

<http://www.bestiary.ca/beasts/beast265.htm>

_____. Lokalisert 1. desember 2006 på Verdensveven:

<http://65.39.240.126/beasts/beast272.htm>

Diplomatorium Norvegicum.

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Lokalisert 1. januar – 31. januar 2006 og 15. april – 1. mai 2008 på Verdensveven.

Fortescue, Adrian. 1910. (De Melo, Tony, overs.): Lavabo. I: *The Catholic*

Encyclopedia, bd. 9.

Lokalisert 22. april 2008 på Verdensveven:

<http://www.newadvnt.org/cathen/09044b.htm>.

Ukjent 2006: Ukjent.

Lokalisert den 16. desember 2006 på Verdensveven:

http://www.fortid.no/fortid_web/fort0107

Ukjent 2006: *Physiologus*.

Lokalisert 1. desember 2006 på Verdensveven:

<http://gateway.uvic.ca/spcoll/physiologum/animal/lion.htm>

Griffin, P. J. 1912 (Anderson, Jeffrey. overs.). Rites. I: *The Catholic*

Encyclopedia, bd. 13.

Lokalisert 22. april 2008 på Verdensveven:

<http://www.newadvent.org/cathen/13064b.htm>.

Kirken, Den norske 2006: Røyken kirke.

Lokalisert 15. desember 2006 på Verdensveven:

http://www.royken.kirken.no/tekstsider.cfm?avdelingsid=19618&text_id=19624

Ukjent 2008. Metalwork. I: *Encyclopaedia Britannica Online*.

Lokalisert 16. april 2008 på Verdensveven:

<http://www.britannica.com/eb/article-73996/metalwork>

Norn, Otto 1994. Lys af lys – kirkekunst og liturgi i romansk tid. I: *AC revue nr. 3 1994*:

10-28. Lokalisert 11. mars 2006 på Verdensveven:

<http://hjem.get2net.dk/ac/Revue/3/AC3.html>

Plantin, Christopher (overs.) 1588. *Santcti Ephiiphanii as Phasiologum*. Antwerpen.
Lokalisert 1. – 20. desember 2006 og 15. april – 1. mai 2008 på Verdensveven:
<http://gateway.uvic.ca/spcoll/physiologum/.htm>.

Regesta Norvegica.

Lokalisert 1. – 20. desember 2006 og 1. – 15. april 2008 på Verdensveven:
http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/regesta_felt.html

Ukjent 2007. *Remarkable treasures unearthed by workman*.

Lokalisert 17. april 2008 på Verdensveven:

http://www.museumwales.ac.uk/en/rhagor/article/?article_id=82

Ukjent 2006: NOU 2006: 2. Staten og den norske kirke.

Lokalisert den 27. oktober 2007 på Verdensveven:

<http://www.regjeringen.no/nb/dep/kkd/dok/NOUer/2006/NOU-2006-2/9.html?id=156>